

UNESCO

**ГРАМАДСКАЕ АБ'ЯДНАННЕ
«МІЖНАРОДНАЯ АСАЦЫЯЦЫЯ БЕЛАРУСІСТАЙ»**

**НАЦЫЯНАЛЬНЫ НАВУКОВА-АСВЕТНЫ ЦЭНТР
ІМЯ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ
ПРЫ МІНІСТЭРСТВЕ АДУКАЦЫІ
РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ**

**БЕЛАРУСІКА
ALBARUTHENICA**

22

НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ

аспекціі

МАТЭРЫЯЛЫ III МІЖНАРОДНАГА КАНГРЭСА БЕЛАРУСІСТАЎ
«БЕЛАРУСКАЯ КУЛЬТУРА Ў ДЫЯЛОГУ ЦЫВІЛІЗАЦІЙ»

1 сесія – 21-25 мая • 2 сесія – 4-7 снежня • Мінск, 2000 г.

МІНСК «БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР» 2001

УДК 323.1(476)(043.2)
ББК 66.5(4Беи)
Н 35

Серыя заснавана ў 1993 годзе

Рэдакцыйная калегія

кандыдат юрыдычных навук *Галіна Дзэрбіна*,
кандыдат філософскіх навук *Станіслаў Дубянецкі* (выдавецкі рэдактар),
кандыдат гістарычных навук *Эдуард Дубянецкі* (галоўны рэдактар),
доктар гістарычных навук *Леанід Лыч*

Рэдкалегія выказвае падзяку

UNESCO — за дапамогу ў правядзенні кангрэса;

Моніцы Банкоўскі (Швейцарыя) —

за дапамогу ў падрыхтоўцы выдання да друку;

Дзяржаўнаму камітэту па справах рэлігіі і нацыянальнасцей

Рэспублікі Беларусь — за фінансаванне друку зборніка.

Н 35 **Нацыянальныя пытанні:** Матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістай «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск, 21-25 мая, 4-7 снеж. 2000 г.) / Рэдкал.: Э. Дубянецкі (гал. рэд.) і інш. — Mn.: “Беларускі кніга-збор”, 2001. — 224 с. — (Беларусіка = Albaruthenica; Кн. 22)

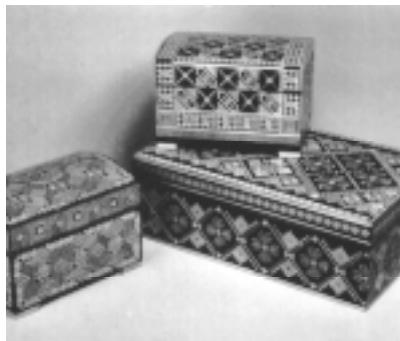
ISBN 985-6638-36-4.

У зборнік уключаны даклады пра фарміраванне і развіццё нацыянальнай сама-свядомасці беларусаў. Разглядаюцца пытанні этнагенезу, самабытнасці, стэрэатыпаў, менталітэту, дзяржаўнасці, міждзяржаўных адносін. У асобны раздзел выдзелены матэрыялы пра нацыянальныя супольнасці Беларусі. Кніга разлічана на гісторыкаў, філосафаў, палітолагаў, сацыёлагаў, а таксама на шырокія колы чытачоў.

УДК 323.1(476)(043.2)
ББК 66.5(4Беи)

АГУЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

ЭТНАГЕНЕЗ,
САМАБЫТНАСЦЬ,
СТЭРЭАТЫП,
МЕНТАЛЬНАСЦЬ

Уладзімір Конан (Мінск)

БЕЛАРУСКАЯ АЛЬТЭРНАТИВА: глабалізацыя і нацыянальнае адраджэнне

«Человеческое — слишком человеческое»
(Ф. Ницше)

Паняцце глабалізацыя — нетрадыцыйнае, бо не мае лацінскага адпаведніка, як большасць навуковай, філасофскай і сацыяльна-палітычнай тэрміналогіі. Сёння яно застаецца, хутчэй, клопатам актуальнай геапалітыкі і этнаграфіі пра глабалізацыю. Няма ўсебаковага асвятлення гэтай проблемы ў айчыннай энцыклапедычна-даведачнай літаратуры. У рускім філасофскім энцыклапедычным слоўніку¹ ёсьць паняцце *глабальныя проблемы*, сутнасць якіх у пачатку 1980-х гг. бачылася ў вырашэнні такіх задач, як недапушчэнне тэрмайдзернай вайны, забеспячэнне міжнароднага міру, перадоленне ўзрастуючай розніцы жыццёвага ўзроўню, энергазабяспечанасці паміж багатымі і беднымі рэгіёнамі і краінамі, прадухіленне дэмографічных крызісаў — дэмографічных выбухаў, з аднаго боку, дэпапуляцыі, з другога; папярэджанне экалагічных катастрофаў у рэгіональных і глабальных маштабах.

Гэтыя і іншыя глабальныя проблемы даследаваліся ў літаратуры 1980–90-х гг.². У канцы дваццатага стагоддзя да іх давабіліся новыя аспекты, якія дэталізуяць агульную проблематыку. Сюды адносяцца негатыўныя наступствы навукова-тэхнічнай рэвалюцыі, напрыклад, глабальнае забруджванне

¹ Философский энциклопедический словарь. М., 1983. С. 117.

² Гудожник Г. С., Елисеева В. С. Глобальные проблемы в истории человечества. М., 1989. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности / Пер. с англ. и франц. М., 1990.

навакольнага асяроддзя (парніковы эффект, радыёактыўнае забруджванне), вычарпальнасць прыродных энерганосці бітаў і іншыя агульначалавечыя праблемы, якія выклікалі да жыцця новыя кірункі (глабальную экалогію, глабальны маніторынг — назіранне за планетарнымі практэсамі і з'явамі ў біясферы, у тым ліку за вынікамі антрапагеннага ўздзеяння на прыроду) ³.

Названыя праблемы сёння даследуюцца метадам дакладных навук, сацыялогій, паліталогій, знаходзяцца ў цэнтры ўвагі геапалітыкі. Тут я хачу спыніцца на не менш важных універсальна-гуманітарных і спецыфічна нацыянальных праблемах глабалізацыі, галоўным чынам у аспекте выжывання беларускай нацыі. Яе гісторычны лёс і верагодныя перспектывы тыповыя для многіх народаў, адсунутых імперыямі ў цень гісторыі. З лёсам выжывання гэтых нацыяў, якія пасля вялікіх разбурэнняў не закончылі сваё нацыянальнае адраджэнне, звязаны такія праблемы, як геапалітычная стратэгія і тактыка, глабалізацыя інфармацыйных сістэмай, экалогія культуры. Крызісныя тэндэнцыі сучаснай урбаністычнай цывілізацыі вядуць да уніфікацыі і паўторнага спрашчэння культуры, выцяснення масавымі формамі кіча элітарнай культуры. Узнікае небяспека звужэння дзяржаўных і грамадскіх функцый тых нацый, якія ў эпоху вялікіх імперый аказаліся выцесненымі з гісторычнай авансцэнты.

У аспекте экалогіі культуры, як гарманічных суадносін у сімфоніі універсальнай культуры ўсіх нацыянальных галасоў, вялікае маральнае значэнне мае праблема этичных падстаў глабалізацыі. Бо добрыя вынікі нараджаюцца ад маральных сродкаў. Сутнасць глабалізацыі на абстрактным узроўні не выклікае этичных пярэчанняў, бо яна ёсьць усведамленне адзінства космасу, нашай агульнай айкумены — зямлі, чалавечага грамадства. Яна яшчэ ёсьць узаемазалежнасць гэтых арганічна звязаных форм універсальнага быцця. Ідэя адзінства і узаемазалежнасці была ўсвядомлена і пасвоюму абрэгнутавана першым расійскім тэарэтыкам глабальных сістэм Уладзімірам Вярнадскім (1863–1945). Нагадаю, што Вярнадскіх было троі: яго бацька Іван Вярнадскі быў тэарэтыкам ліберальнай эканомікі, а сын Георгій — гісторыкам, аўтарам канцепцыі еўразійства. Усе мелі дачыненне да тэорыі глабалізацыі.

Але У. Вярнадскі, як і папярэднія дэмакраты-універсалісты, быў яшчэ этичным ідэалістам. Услед за І. Кантам і утапічнымі сацыялістамі ён верыў, што чалавек добры ад прыроды. Спрачаючыся з Кантам, Гегель у свой час заўважыў, што чалавек па прыродзе хутчэй злы, чым добры, а ператварэнне зла ў добро — праблема і прызначэнне культуры, найперш рэлігіі выратавання — хрысціянства.

Як кажа трапная прымаўка: «Добрымі намерамі пекла выбрукавана». Так адбылося з глабалізацыяй. Правобразам яе быў ўсе вядомыя ў гісторыі імперыі — ад старадаўніх Вавілонскай, Рымскай да новаеўрапейскіх і

³ Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. Мн., 1997. Т. 5. С. 280.

сучасных, якія мы перажылі ў ХХ ст. — гітлераўскі рэйх і бальшавіцкі Савецкі Саюз. Ёсць біблейскі архетып усіх глабальных і наднацыянальных імперыяў. Маю на ўвазе прытчу пра Вавілонскую вежу ў кнізе Быцця. Прыяду гэта па-руску — у павучанне сучасным аматарам сусветных імперыяў, татальнай урбанізацыі і татальнай сістэмы інфармацыі.

«По всей земле был один язык и одно наречие (...) И сказали они: построим себе город и башню высотою до небес, и сделаем себе имя (г. зн. праславіліся. — Ул. К.), прежде нежели рассеемся по лицу всей земли. И сошел Господь посмотреть город и башню, которую строили сыны человеческие. И сказал Господь: вот, один народ и один у всех языки; и вот, что начали они делать, и не отстанут они от того, что задумали делать; сойдем же и смешаем там язык их, так чтобы один не понимал речи другого. И рассеял их Господь оттуда по всей земле; и они перестали строить город и башню (Быц. 11: 1–9).

Здаецца, сімваліка Вавілонской вежы зразумелая без тлумачэння. Прыяду ўсё ж цікавы, хоць не поўны каментар з «Толковой Бібліі» пад рэдакцыяй А. Лапухіна, бо ён мае непасрэднае дачыненне да глабалізацыі. «Воздвигая подобную колоссальную башню, строители хотели поставить памятник своему выдающемуся искусству и тем самым обессмертить себя в глазах всего потомства; быть может, к этому присоединились у них и властолюбивые замыслы создать такой опорный пункт владычества, откуда удобно было бы простирать свою власть на возможно большее количество народонаселения (...). Смешением языка и расселением племен само собой разрушалось богопротивное дело, имеющее целью политическое объединение племен под властью одного из них и притом нечестивого. Этим полагались пределы всеобщему разливу нечестия и разврата из одного средоточия... Если бы существовала всемирная столица как сосредоточие нечестия и разврата, и если бы существовал повсюду один язык, тогда весь мир сделался бы тем, чем впоследствии сделалась Ханаанская земля (маенца на ўвазе — з гарадамі Садомам і Гаморай на чале. — Ул. К.), мерзостями своими источившая долготерпение Господа (еп. Віссарион)»⁴.

Каментатар, ідэолаг дзяржаўнай царквы Расійскай імперыі, не сказаў адкрыта пра Вавілонскую вежу як сімвал вялікай імперыі, якая замахнулася на глабальную сусветную ўладу. Было б памылкова цалкам адмаўляць прагрэсіўнае значэнне гэтых гістарычных кангламератаў — часам дабравольных, але найбольш прымусовых. Усе вялікія імперыі — ад Вавілонской і Рымской да Савецкой — па-свойму хацелі вырашаць тыя глабальныя праблемы, з якіх мы пачыналі гаворку. Але ж усе яны былі разбураныя, як тая Вавілонская вежа. Таму што ўсе яны становіліся «сосредоточием нечестия и разврата». Усе яны трымаліся на крыві, падаўленні Богам створаных

⁴ Толковая Біблія, или Комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета / Под ред. А. П. Лопухина. Т. 1. Пг., 1904. С. 80–81.

нацыяй і нацыянальных моваў. Усе хацелі стварыць «один народ и один у всех языках». Усе хацелі сусветнага панавання. Па-свойму «глабалізатарамі» былі савецкія бальшавікі, заганяючы народы ў галапірующую індустрый-лізацыю і прымусовую калектывізацыю, знішчаючы нацыянальную эліту «сваіх меншых братоў». Такім ж «глабалізатарамі» былі нямецкія фашисты на чале з «тварцом новай Еўропы», як яго называла гебельсаўская пра-паганда, Гітлерам.

Цяпер кароткія высновы з усяго вышэйсказанага. Асноўная ідэя — у эпіграфе да гэтага артыкула: «Чалавечас — занадта чалавечас» (Ф. Ніц-шэ). У сэнсе грахоўнасці чалавека, а тым больш чалавецтва аб’яднанага ў дзяржавы і саюзы, якія, шчыра прызнаемся, не ўдалося хрысціянізаваць за два тысячагодзі хрысціянства. А як вынік — празмерная акцэнтацыя сучаснай глабальнай палітыкі і эканомікі на матэрыяльных «занадта чалавечых», спажывецкіх і палітычных інтэрэсах, занядбанне духоўнай сферы, ігнараванне носябітаў духоўных каштоўнасцей — нацыянальнай эліты. Узніклі небяспечныя тэндэнцыі да уніфікацыі культуры, нацыянальных формаў эканомікі, нацыянальной мовы. Сёння навязваецца фальшывае перакананне, быццам асяродкам духа ёсьць не традыцыйная літаратура, высокае мастацтва, навука, нацыянальная мова, а інфармацыйныя імперыі. Ствараеца міф, быццам усе, каго выключылі з гэтай інфармацыйнай сістэмы, — усе яны перастаюць існуваць на «глобальным» узроўні. Адным словам, усё тая ж Вавілонская вежа ў лакальнym маштабе. Не выпадкова, што апошнім часам некаторыя інфармацыйныя *вежы* самазагараюцца і падаюць.

Цяпер хацелася б перайсі да другой часткі сваёй тэмы — нацыянальнага адраджэння як беларускай альтэрнатывы. Нацыянальнае адраджэнне не ёсьць нейкая рэгіянальная асаблівасць беларусаў, украінцаў альбо іншых народаў, якія ў эпоху фармавання сучасных нацыянальных дзяржаваў аказалися адсунутымі з гісторычнай сцэны ўсёднімі імперыямі. Ёсьць пра-мія аналогія нашага адраджэння з адраджэннем Польшчы, Балгарыі, Сербіі і іншых славянскіх народаў, ахвяраў былых імперыяў. Ёсьць гісторычныя паралелі лёсу беларусаў з лёсам яўрэйскага, італьянскага, нават нямецкага народаў, якім прыходзілася змагацца за нацыянальнае адзінства пасля гісторычных катастрофаў.

Хто здольны ахапіць ход сусветнай гісторыі ў яе цэласнасці, той не можне заўважыць: знікаюць імперыі, шматлікія дзяржавы (тая ж Рымская імпе-рия, Персідская імперия, урэшце, апошнія імперыі XX ст.), а нацыі, як тая міфічная птушка Фенікс, адраджаюцца з уласнага попелу. Гаворачы філа-софскімі паняццямі, нацыя ёсьць *субстанцыя* і як такая — вечная ў зямным вымярэнні, а дзяржавы ўсіх тыпаў — ад старадаўніх рода-племянных аб’-яднанняў і гарадоў-полісаў да вялікіх былых і сучасных імперый — толькі функцыі. Нацыя — мэта, дзяржава — сродак яе кансалідацыі. Нацыя далу-чаеца да вечнасці праз сваю мову і культуру, сімвалічна выяўленую ў на-цыянальнай мове. Падаўленне нацыянальнай мовы, крытычнае зніжэнне

яе актыўнага функцыяновання на дзяржаўным і грамадскім узроўнях ёсць генацыд, які павінен карацца нацыянальнымі і міжнароднымі законамі як цяжкае злачынства.

Як жа сёння паяднаць дзве аб'ектыўныя заканамернасці — нацыянальнае адраджэнне як рэалізацыю сваіх патэнцыяльных і эканамічных інтарэсаў дзеля стварэння самабытнай і унікальнай культуры — з сучаснай палітычнай, эканамічнай і культурнай глабалізацыяй? Часткова мне ўжо прыходзілася адказваць на гэтае пытанне ў артыкуле «Беларусь на мяжы тысячагоддзя»⁵. Тут паспрабую зрабіць высновы ў форме тэзісаў, пастулатаў, што не патрабуюць доказаў як ясныя і відавочныя.

Ідеальны варыянт, каб Беларусь сцвердзілася як нейтральная дзяржава па вобразу Швейцарыі, Швецыі, Фінляндыі. Але толькі пры ўмове, калі Еўропа ў асобе НАТА і Расія гарантуюць гэты нейтралітэт. Трэцяя Балканская вайна, дзе ў якасці глабалізатару ўспілі выкарыстаны з «уранавым соусам» ракеты і самалёты-невідзімкі, павінна ўлічвацца ў сучаснай стратэгіі нацыянальнага адраджэння.

Другі прымальны варыянт — Беларусь у эканамічным і ваенна-палітычным саюзе незалежных дзяржаваў (СНД). Сёння яго высмеиваюць і, маўбыць, па праву, бо ён пакуль што дрэнна забяспечвае ўзаемавыгаднае эканамічнае і культурнае супрацоўніцтва. Аднак сама па сабе ідэя саюза незалежных дзяржаваў, калі ў ёй будзе гарантавана нацыянальнае адраджэнне былых савецкіх калоній, мае сваю будучыню. Ёсць нават перспектыва для паступовага пераходу да глабальнага Саюза незалежных дзяржаваў усіх рэгіёнаў Еўропы, а ў будучыні — глабальнага Саюза ўсіх кантынентаў.

Трэці прымальны варыянт: Беларусь на пэўным этапе прагрэсіўных рэформаў, а дакладней — адраджэння сваёй мовы, культуры, эканомікі, самадастатковай айчыннай энергетыкі далучаеца да НАТА. Малаверагодная падзея пры цяперашній поўнай залежнасці ад Расіі. Праўда, Расія сама заявіла пра гатоўнасць уступіць у НАТА, што малаверагодна ў блізкай перспектыве. Але ў будучыні такі варыянт магчымы. Тады Беларусь магла бы стаць цэнтрам сядзібы абноўленага і глобальнага Саюза для падтрымання ўзаемнай бяспекі. Зразумела, толькі ў tym выпадку, калі ён гарантует права кожнай гістарычнай нацыі, у дадзеным выпадку Беларусі, на ўсебаковае дзяржаўнае і моўна-культурнае адраджэнне.

Што датычыцца сучасных палітычных бурбалкаў і папяровай шуміхі пра стварэнне нейкай саюзнай дзяржавы Расіі і Беларусі, то вынікам такой палітыкі могуць быць два варыянты. Або гэты саюз застанецца папяровым, будзе створаны нейкі міждзяржаўны фантам — псеўдапарламент і псеўдаўрад. Там нехта будзе засядцаць, рэгулярна атрымліваць зарплату, розныя прывілеі і прэстыжныя «еўракватэры» ў Маскве і ў Мінску. Але реальны

⁵ Конан У. Беларусь на мяжы тысячагоддзя: Штрыхі да гістарычнага, палітычнага і духоўнага партрэта нацыі // Літ. і мастацтва. 2000. 1 снеж.

улады яны мець не будуць. Такі бюрократычны «саюз» распадзеца пры першай сур'ёзной змене палітычнага курсу ў Беларусі.

Магчымы іншы, драматычны варыянт. Яго прадугледжваюць расійскія дзяржаўнікі імперскай закваскі — ад банальных чарнасоценцаў да псеўдалібералаў. Яны гуляюць у саюз толькі для таго, каб без шуму і стрэлаў, «ціха і мірна» далучыць Беларусь у якасці былога Паўночна-Захадняга краю. Але гэтая драма ўжо была сыграна ў канцы XVIII – пачатку XX ст. З трагічным фіналам для Расійскай імперыі і яе беларускай калоніі. Тэрытарыяльныя ды ўсякія іншыя імперыі ў ХХІ ст. не маюць ніякіх перспектыв на разумнае гістарычнае быццё. Глабальныя праблемы давядзеца вырашаць на шляхах эканамічнага, палітычнага і культурнага супрацоўніцтва ўсіх суверэнных і раўнапраўных народаў на аснове сумленнага партнёрства.

Пакуль што палітыка глабалізацыі з Усходу і Захаду застаецца неадназначнай, амбівалентнай і, вырашаючы глобальныя праблемы, яна часта прыводзіць да негатыўных наступстваў. Найперш — да парушэння эканамічнай раўнавагі і разбурэння самабытных нацыянальных культуры ў тых народаў, якім выпала незайдросная доля аб'ектаў гэтай глобальнай палітыкі.

Істотны недахоп існуючых варыянтаў глабалізацыі — акцэнтация ўагі толькі на сацыяльна-еканамічных праблемах і прыродных рэсурсах. Экалогія культуры, нацыянальна-этычная дэфармацыя народаў, адцягненне класічнай і сучаснай элітарнай культуры на другі, трэці планы, выцясненне нацыянальных моваў шмат якіх народаў рэгіянальнымі жаргонамі так званых «сусветных» моў пакуль што не перайшлі ў фазу практычнага вырашэння. А гэта сведчыць пра дэгуманізацыю глобальнай палітыкі і грамадской свядомасці. Сёння важна ўнесці ў пералік глобальных праблемаў, якімі займаюцца нацыянальныя і міжнародныя структуры, *нацыянальнае адраджэнне* былых каланіяльных народаў і гвалтоўна дапушчаных у якасці «саюзнікаў» былых імперыяў. Маецца на ўвазе шырокі аспект гэтага адраджэнскага руху, уключаючы вяртанне аўтэнтычнай нацыянальнай мовы ў сістэму эканамічнага, грамадска-палітычнага і культурнага функцыянавання.

Сутнасць майёй канцэпцыі — у гарманізацыі *універсальнаага і нацыянальнага, універсалізму і нацыяналізму* ў пазітыўным значэнні гэтых паняццяў. Не спрыяюць сваёй мове і нацыянальнай культуры народы, якія самаізалююцца ад глобальных сусветных працэсаў, пазбягаюць шырокіх культурных контактаў. Але таксама губіць сваю нацыянальную культуру той народ, мову якога выключылі з актыўнага грамадскага функцыянавання шляхам каланіяльнага культуртрэгерства. Не лепшым з'яўліянецца становішча тых пасіянарных народаў, якія стварылі «глобальныя» імперыі і пашырылі сваю мову і масавую культуру толькі экстэнсіўна — на як мага найбольшы абсяг заселеных тэрыторый. Наглядна гэтыя негатыўныя, нават катастрофічныя наступствы можна паказаць на прыкладзе незайдроснага лёсу нацыянальных моў Расіі і Беларусі, з усходняга боку, Англіі і Ірландыі, з заходняга. На Беларусі ў выніку татальнай дэнацыяналізацыі і русіфікацыі

ў часы царызму, масавых рэпрэсій супраць беларускай нацыянальнай эліты ў бальшавіцкай імперыі сфера функцыяnavання нацыянальнай мовы, нацыянальнай культурнай традыцыі зніжаецца да той կрытычнай рысы, за якой пачнеца іх *музеізацыя і дэпаніраванне*. Калі адбудзеца гэтая катастрофа, то з сімфоніі сусветнай культуры выпадзе прыгожы і ўзнёслы голас беларускай нацыі. У сваю чаргу, класічная руская мова ад паразмернага пашырэння на вялікіх абшарах імперыі распадаецца на мноства каланіяльных жаргонаў. Ужо сёння іх мноства, напрыклад, ёсьць сярэднеазіяцкія, каўказскія ды іншыя антыэстэтычныя і бедныя па зместу жаргоны рускай мовы. А беларускі жаргон гэтай мовы выцясняе беларускую і рускую класічную мовы на ўзорень нешматлікай нацыянальнай эліты.

Аналагічныя працэсы адбыліся ў былой Брытанскай імперыі, дзе англійская культуратрэгерская экспансія ахапіла там не толькі суседнія з Англіяй краіны (Шатландыя, Ірландыя), далучаныя да метраполіі яшчэ ў рэнесансную вясну станаўлення імперыі, але і цэлыя кантыненты (Аўстралія, Паўночная Амерыка) і такія вялікія краіны старадаўнія цывілізацыі, як Індыйя. Класічная англійская мова распалася на шматлікія рэгіянальна-этнічныя жаргоны: іх сёння больш, чым расійскіх. Шматвяковая англійская калонія Ірландыя страчвае сваю нацыянальную мову, а з ёю і самабытную культурную традыцыю. Ці не адсюль пачаўся вядомы ірландскі комплекс з тэрарыстычнымі акцыямі? Сёння ён камуфлюеца хітрым палітыканамі і разношыкамі навінаў як рэлігійны канфлікт паміж католікамі і пратэстантамі.

Такім чынам, нацыянальнае адраджэнне ёсьць комплексная — сацыяльна-палітычная, эканамічная і духоўная глабальная проблема XX ст. Ад першых дзесяцігоддзяў новага стагоддзя чакаецца яе вырашэнне ва ўсіх рэгіёнах свету. Паводле сваёй семантыкі паняцце *адраджэнне* блізкае да паняцця *уласкрэшанне*. Яно азначае выхад народа да адноўленага поўнакроўнага жыцця пасля заняпаду і застою, выкліканага неспрыяльнамі геапалітычнымі ўмовамі. Нацыянальнае ёсьць заканамернасць развіцця хрысціянскай цывілізацыі, адпавядае запавету заснавальніка хрысціянскай царквы сваім апосталам: «Дык ідзіце, навучайце ўсе народы...» (Мц. 28: 19).

Якія ж կрытэрыі і гарантыв нацыянальнага адраджэння Беларусі? Стабільнасць і, як вынік, — перспектывнасць нацыі — залежаць ад трох фундаментальных рэальнасцей: наяўнасці моцнага, лакалізаванага на сваёй спрадвечнай прасторы самабытнага і кансерватыўнага *этнічнага* ядра нацыі, якое выпраменявае этна-культурнае *поле прыцягнення*; сфермаванай у гэтым культурным полі нацыянальна свядомай, кампетэнтнай, духоўна актыўнай нацыянальнай эліты; створанай гэтай элітай культурнай традыцыі, якая прываблівае і праграмуе нацыянальны выбар не толькі свайго народа, але таксама нацыянальных меншасцяў.

Сёння гэтыя *тры калоны*, што забяспечваюць устойлівасць нацыі і яе духоўны рост у вышыню, моцна дэфармаваны вонкавымі, каланіяльнымі фактарамі. За гэтае калецтва беларускай нацыі нясуць адказнасць перад

Богам і гісторыяй не толькі былая Расійская імперыя і яе бальшавіцкі варыянт — СССР, але таксама нашчадкі былой Антанты і, між іншым, Польшча як спадчынніца міжваенны Рэчы Паспалітай. Пасляверсальская Еўропа ўкрытычны момант адраджэння Беларускай дзяржавы 1917—1921 гг. не толькі не падтрымала яе, але і дазволіла парэзаць жывое цела нацыі з тысячагодовай культурнай і дзяржаўнай традыцыяй паміж бальшавіцкай Расіяй і адроджанай Польшчай, дзе ўзялі верх прэтэнзіі на аднаўленне міфічнай польскай імперыі з анексіяй заходніх частак Беларусі і Украіны.

Гісторыя даўно засведчыла: усе ранейшыя імперыі маглі ўтрымлівацца толькі на крыві. На мяжы тысячагоддзя для сучаснай Расіі паўсталая нялёгкая задача — адрадзіць нацыянальную дзяржаву, даўшы вольную сваім калоніям. Сабіраць ёй трэба не тэрыторыі, а велікарускі народ. Эпоха тэрытарыяльных імперый мінула ў XX ст. У наступным XXI ст. застануцца толькі фінансавыя імперыі. Але, на мой погляд, не надоўга. Першыя сімптомы іх кryзісу — драматычны падзея Трэцяй Балканскай вайны — агрэсія НАТА на чале з ЗША супраць Сербіі, якая яшчэ трymаецца сёння ўжо міфічнай Югаславіі. Затрачаных сродкаў на вайну, кошту матэрыяльных, людскіх і маральных стратаў у гэтай вайне было б дастаткова, каб заснаваць у нейкай пустыні багатую дзяржаву для косаўскіх албанцаў (як, на мой погляд, — гэта балканскі рудымент былой Турэцкай імперыі). Няхай бы там яны стварылі квітнеючу сельскую гаспадарку замест таго, каб гандляваць наркотыкамі.

Будучыня — за духоўнай «імперыяй», дзе ўрэшце рэшт перакуюць дзіды і мячы на сярпы і плугі ды не будуць больш вучыцца ваяваць. Тады наступіць канчатковое нацыянальнае адраджэнне Беларусі і іншых народоў, сёння адсунутых за авансцэну сусветнай гісторыі.

Эдуард Дубянецкі (Мінск)

УПЛЫЎ ЗАХОДНЯЙ І ЎСХОДНЯЙ ЦЫВІЛІЗАЦІЙ НА БЕЛАРУСКУЮ КУЛЬТУРУ

Тэрмін «культура» ўзнік у эпоху античнасці і ў перакладзе з лацінскага слова *cultura* азначае «апрацоўка, ураблянне». У цэлым культура можа быць вызначана як сукупнасць матэрыяльных і духоўных каштоўнасцей, створаных чалавечым грамадствам. Аднак, з майго пункту гледжання, культура — гэта гістарычны працэс і вынік творча-стваральнай дзейнасці людзей у розных сферах іх жыццядзейнасці. Паводле вызначэння ЮНЕСКА, да сферы культуры адносяцца прэса і літаратура, музыка, драматычнае

мастацтва, пластычнае мастацтва, кіно і фатаграфія, радыё і тэлебачанне, спорт, гульні і інш.¹ Да гэтага пераліку можна яшчэ далучыць рэлігію і міфалогію, пісьменнасць, навуку, адукцыю і выхаванне. У спецыяльнай Дэкларацыі, прынятай Сусветнай канферэнцыяй па культурнай палітыцы (Мехіка, 1982), адзначаецца, што ў шырокім сэнсе культура ўключае не толькі розныя віды мастацкай дзейнасці, але і спецыфічныя мадэлі паводзінаў, спосабы жыцця, фундаментальная правы чалавека, сістэмы каштоўнасцей, традыцыі і звычай².

Тэрмін «цывілізацыя» ўзнік намнога пазней слова «культура» — толькі ў XVIII ст. Французскія філосафы-асветнікі выкарыстоўвалі паняцце «цывілізацыя» для абазначэння высокаразвітага грамадства, заснаванага на пачатках розуму, справядлівасці і рэлігійнай талерантнасці. Культура сфарміравалася раней цывілізацыі, якая, наадварот, узнякла толькі на той стадыі гісторычнага развіцця, што прыйшла на змену эпосе варварства. Цывілізацыя ўзнякла ў выніку т.зв. «неалітычнай рэвалюцыі», падчас якой адбыўся пераход ад спажывецкай (збіральніцтва, паляванне і рыбалоўства) да вытворчаючай гаспадаркі (земляробства і жывёлаводства). Вылучаюцца некалькі *стадыі у развіцці цывілізацыі*: аграрна-традицыйная (характэрная для рабаўладальніцкага і феадальнага грамадстваў); індустрыйная (характэрная для капитализма); постіндустрыйная, ці інфармацыйная (узнякла ў другой палове XX ст. пад уплывам навукова-тэхнічнай рэвалюцыі, хуткага развіцця высокіх тэхналогій і павелічэння інфармацыйных плынняў). Найбольш важнымі *прыкметамі цывілізацыі* лічацца: утварэнне дзяржавы; узнікненне пісьменнасці; аддзяленне земляробства ад рамяства; расслаенне грамадства на класы; з'яўленне гарадоў. Існуюць розныя *класіфікацыі цывілізацыі*: кантынентальная (напрыклад, ёўрапейская, азіяцкая); нацыянальная (англійская, французская, німецкая); рэгіянальная (паўночнаафриканская) і інш.

У сучаснай навуковай думцы існуюць спробы своеасаблівага дыхатамічнага супастаўлення Захаду і Усходу па розных характарыстыкі і на-кірунках: *Сацыяльна-эканамічныя характарыстыкі*: Захад — развіты, індустрыйны, урбанізаваны; Усход — адсталы, сельскі, аграрны. *Тып і структура сацыяльнасці*: Захад — рынковы і прававыя адносіны, выдзяленне асобы, якая карыстаецца правамі і свабодамі, класавая дыферэнцыяцыя. Усход — міжасабовыя (камунальныя, камунітарныя, абшчынныя адносіны), нарматыўны кантроль праз рэлігійныя прынцыпы і дзяржаву; родаплемянныя, саслоўныя, кланавыя, этнічныя дыферэнцыяцыі. *Палітычныя характарыстыкі*: Захад — грамадзянскі, дэмакратычны; Усход —

¹ D'Angelo M., Vesperini P. Cultural policies in Europe: A Comparative Approach. Strasbourg, 1998. P. 18.

² Гл.: In from the margins. A contribution to the debate on Culture and Development in Europe. Strasbourg, 1997. P. 28.

патрыярхальны, аўтарытарны, дэспатычны. *Культурныя характеристыстыкі*: Захад — матэрыялізм, прагматызм; секулярызацыя, плюралізм, рацыяналізмасць, прагрэс, пакарэнне прыроды, права, свабода, роўнасць, воля, інды-відуалізм; антрапацэнтрызм; Усход — духоўнасць, ідэалізм, рэлігійнасць, суб'ектывізм, манізм, інтуітыўнасць, інертнасць, натуральнасць, адаптацыя да прыроды, сакральныя веды, падначаленне, фаталізм, тэацэнтрызм. *Гісторычныя характеристыстыкі*: Захад — гісторызм; лінейны час. Усход — застойнасць (негісторызм); цыклічны час³.

Да ліку найбольш важных, істотных уплываў заходній цывілізацыі на беларускае грамадства і яго культуру можна аднесці наступныя грамадска-культурныя з'явы, феномены. У галіне *дзяржавы і права*: рэспубліка; дэмакратыя; дыктатура; магдэбургскія права (права гарадоў на самакіраванне, якое ўзнікла ў сярэдневяковай Германіі, а затым распаўсядзілася на тэрыторыю Беларусі); рымскія права, якое перайшло ў заканадаўства заходніх єўрапейскіх краін, а праз іх — у прававую сістэму іншых єўрапейскіх краін, у тым ліку і Вялікага Княства Літоўскага, аб чым сведчаць Статуты ВКЛ 1529, 1566, 1588 гг. У сферы *рэлігіі*: хрысціянства ў форме каталіцкага веравызнання, якое спачатку распаўсядзілася ў краінах Захадній Еўропы, а затым, прыблізна з Х—ХII стст., пачало пашырацца і на беларускіх землях; Рэфармацыя XVI ст., якая прывяла да ўзнікнення яшчэ аднаго напрамку хрысціянства — пратэстантызму, і Контррэфармацыя XVII ст., што праводзілася пераважна ордэнам іезуїтаў супраць тагачасных пратэстантаў. У галіне *архітэктуры і выяўленчага мастацтва*: амаль усе мастацкія стылі і напрамкі (раманская стыль, готыка, барока, класіцызм, рамантызм; імпрэсіянізм, рэалізм і інш.); абстрактнае мастацтва, ці абстракцыяізм, які ўзнік у пачатку XX ст. у Германіі, Францыі, Нідэрландах, а ў Беларусі быў прадстаўлены т.зв. «супрэматызм»; мадэрнізм і постмадэрнізм, якія шырокая распаўсядзіліся ў ХХ ст. У сферы *адукацыі і мовы*: на землях Беларусі з часоў Адраджэння (Рэнесансу) былі распаўсяджены і вывучаліся ў навучальных установах розныя єўрапейскія мовы (лацінская, польская, грэчаская); сістэма адукацыі мела ў сярэдневяковай Беларусі заходнія харектар (тут існавалі свецкія гарадскія, рэлігійныя школы). У галіне *навукі і тэхнікі*: тэлебачанне; радыё; кінематограф; відэатэхніка; камп'ютэрныя тэхналогіі; шматлікія навуковыя тэорыі і канцепцыі. У сферы *літаратуры*: камедыя; трагедыя; ода; байка; лірычныя творы. У галіне *музыки*: класічная музыка (арыя, опера, балет і інш.); рок-і поп-музыка. У сферы *спорту*: футбол; волейбол; хакей і да т. п. Праз заходнія краіны да нас дайшла т. зв. «масавая культура» («папулярная» культура) — у выглядзе рок-і поп-канцэртаў, тэлевізійных серыялаў, ці «мыльных опер», разнастайных музичных і спартыўных шоу, паказаў моды, відовішчаў, презентацый і інш.

³ Сравнительное изучение цивилизаций. М., 1999. С. 247–249.

Папулярная культура, створаная ў ЗША ў сярэдзіне 1950-х гг., мае сёння найбольш шырокую аудыторыю і аказвае даволі моцны ўплыў на грамадства⁴.

Да ліку найбольш важных, значных упłyvaў (прамых ці апасродквальных, ускосных) усходній цывілізацыі на культуру Беларусі можна аднесці наступныя. У галіне *рэлігіі*: хрысціянства (узнікла ў I ст. н. э. на землях сучаснай Палесціны, а на Беларусь пачало пранікаць у канцы I тысячагоддзя н. э. з праваслаўнай Візантыйскай імперыі); іслам і іудаізм (прыышлі на землі Беларусі ў эпоху сярэдневякоў разам з носьбітамі гэтых рэлігій — татарамі і яўрэямі); асобныя нетрадыцыйныя рэлігіі і рэлігійныя кірункі (будызм, бахаізм, крышнаізм). У сферы *архітэктуры*: абеліск (узнік у старажытным Егіпце як помнік каля храма; на Беларусі вядомы з XVIII ст.); мячэць, медрэсэ (гэта спадчына арабскай ісламскай культуры); сінагога (феномен іудзейскай культуры). У галіне *выяўленчага мастацтва*: абраз (вядомы з II ст. н. э., а на беларускіх землях з'явіўся ў XI–XII стст. пад уплывам візантыйскага мастацтва); манументальны жывапіс, дробная пластика-скульптура (гэтыя культурныя з'явы распаўсюдзіліся ў Беларусі ў эпоху сярэдневякоў пад уплывам Візантыйскай). У сферы *науکі і тэхнікі*: абсерваторыі (узніклі ў сярэдневякоўі ў Сярэдняй Азіі і Заходній Еўропе; на Беларусі першая абсерваторыя адкрыта ў 1753 г. пры Віленскім універсітэце); «арабскія лічбы» (яны ў X ст. сталі вядомыя ў Еўропе і атрымалі адпаведную назну) і інш. У галіне *фізічнай культуры, медыцыны і спорту*: акупунктура; такія віды псіхрафічнай трэніроўкі і ўсходніх адзінаборствав, як йога, медытацыя, каратэ, кун-фу, кітайская гімнастыка «ушу», тайландскі бокс і г. д.

Да ліку найбольш важных, вызначальных асаблівасцяў беларускай культуры ў мінулым можна аднесці наступныя. Беларуская культура прайшла ўсе асноўныя этапы, характэрныя для агульнаеўрапейскага культурнага развіцця (культура старажытнага, сярэдневяковага перыяду, Рэнесансу, Новага і Навейшага часу). У традыцыйнай беларускай культуре амаль заўсёды існаваў даволі глубокі пласт язычніцтва (паганства). Беларуская культура актыўна чэрпала свае тэмы, вобразы, мастацкія сродкі з надзвычай багатага беларускага фальклору пераважна дахрысціянскага, язычніцкага паходжання. Пасля ўвядзення хрысціянства мела месца больш-менш шырокое пранікненне ў беларускую культуру хрысціянскіх (дакладней, народна-хрысціянскіх) вобразаў, матываў, сюжэтаў, нормаў і каштоўнасцей. Уздзеянне ўсходніх цывілізацыі на беларускую культуру было некалькі меншым, чым на асобныя суседнія народы. Напрыклад, руская культура зведала большы ўплыў ўсходніх традыцый, што ў значнай ступені было абумоўлена працяглай мангола-татарскай няволяй (дзяржаўны лад, асобныя звычаі, абраады).

⁴ Community and ethnic relations in Europe: Final report of the Community Relations Project of the Council of Europe. P. 60.

Паскарэнне развіцця беларускай культуры адбылося ў сярэдневякоў і асабліва ў эпоху Адраджэння, калі культура нашай зямлі ўпершыню выйшла на агульнаеўрапейскі ўзровень свайго развіцця. Прычым у некаторых відах мастацтва тагачасная беларуская культура адставала ад еўрапейскай (выяўленчае мастацтва, навука, літаратура, музыка), у іншых жа відах наадварот, знаходзілася на еўрапейскай вышыні (архітэктура, кнігадрукаванне, фальклор). У развіцці культуры Беларусі вельмі значную ролю адыгравалі гарады, якія пачалі хутка развівацца па еўрапейскаму ўзору. Заходненеўрапейскія гарады ў сярэдневякоў і ў пазнейшыя часы вызначаліся большай свободай у парашунні з тагачаснымі азіяцкімі гарадамі⁵. У эпоху сярэдневякоў беларуская культура зведала найбольшы ўплыв з боку візантыйскай праваслаўнай культуры. Менавіта асаблівасці візантыйскай архітэктуры, выяўленчага мастацтва, філасофіі, літаратуры былі пераняты, перапрацаваны і творча засвоены прадстаўнікамі сярэдневяковай і нават новачаснай беларускай мастацкай культуры. Найбольш моцным быў уплыв хрысціянскай рэлігіі на развіццё культуры беларускіх земель.

У Новы і Навейшы час беларуская культура развівалася пераважна ў рэчышчы еўрапейскага культурнага працэсу, прычым яе развіццё было крайне нераўнамерным і супярэчлівым. У сучасны перыяд значная частка насельніцтва нашай краіны арыентавана на нормы, каштоўнасці, інтэлектуальныя і тэхнічныя дасягненні Захаду. Напрыклад, паскоранаму «далучэнню» беларусаў да заходніх цывілізацыі сёння актыўна спрыяюць хуткае развіццё камп'ютэрных тэхналогій, сродкаў масавай інфармацыі, Інтэрнета, а ў больш шырокім плане — працэсы няўхільнай глабалізацыі ў форме інтэрнацыяналізацыі, а часам і уніфікацыі эканамічнай, палітычнай і культурнай просторы. Таму невыпадкова сёння, на думку айчынных палітолагаў, сацыёлагаў, ідэалам «сярэдняга беларуса» з'яўляецца менавіта заходненеўрапейская краіна — Германія, а не, скажам, наша ўсходняя «суседка» Расія⁶. Аднак усё ж на працягу мінулых стагоддзяў на беларускіх землях мела месца своеасаблівае суіснаванне ўсходніх і заходніх традыцый (пры пэўнай перавазе апошніх).

Унікальнасць Беларусі заключаецца ў tym, што яе адначасова можна адносіць як да заходняй, так і да ўсходняй цывілізацыі, і ў той жа час нельга ў поўнай ступені лічыць ні той, ні другій. Як сведчыць гістарычны шлях Беларусі, наша Бацькаўшчына, можна сказаць, творча перапрацоўвала заходнюю і ўсходнюю ўплывы, перарабляла іх на свой густ, на свой лад. Акрамя таго, у пэўнай ступені па-за межамі заходніх і ўсходніх уплывоў знаходзілася вусная народная творчасць беларусаў. Бо многія жанры фальклору склаліся яшчэ ў старажытнасці, у язычніцкія (паганская часы), калі яўна акрэсленых адрозненняў паміж рознымі этнічнымі супольнасцямі, хутчэй

⁵ Гл. напр.: Вебер М. Город. М., 1994.

⁶ Беларусь: на путі в третыя тысячелетие. Сб. ст. Минск, 2001. С. 22.

за ўсё, не было. Такім чынам, беларуская культура існавала адначасова як у кантэксьце заходній і ўсходній цывілізацый, так і па-за гэтым кантэкстам. У беларускай культуры заўважалася адмысловая з'ява ўспрыніцца заход-нееўрапейскіх культурных каштоўнасцей, якія, у сваю чаргу, прыйшлі ў Еўропу з асобных краін Усходу. Па свайму зместу, тыпу, формах і жанрах беларуская культура была падобнай да еўрапейскай культуры. Пры гэтым беларуская культура нярэдка не мела (ці мела ў нязначнай ступені) тых спецыфічных рыс усходнеазіяцкіх культур, як надзвычайная вытанчанасць, чысціня, своеасаблівая празрыстасць кітайскай, японскай і індыйскай культур. У адрозненне ад іх, у беларускай культуры ў сярэдневякоўі не атрымалі надзвычай моцнага развіцця такія жанры мастацкай творчасці, як архітэктура, выяўленчае мастацтва, літаратура, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. У мінулым на Беларусі немагчыма было знайсці нічога падобнага, скажам, на кітайскія, японскія, індыйскія храмы (у тым ліку пячорныя), пагады, шматлікія статуі Буды, імператараў, розных духаў, а таксама на кітайскія жывапісныя творы на шоўку, японскія вершы ў жанрах «хайку», «танка» і да т. п. Для беларускай культуры не была ўласцівай своеасаблівая «пранізанасць», «насычанасць» пачуццём кахрання, як тое можна заўважыць у Індыі (прыгадаем хаця б знакамітае настаўленне па кахранню «Кама-Сутра», скульптуры закаханых пар, пячорныя роспісы на эратычныя тэмы).

На землях Беларусі пастаянна ўзаемадзеянічалі ці, наадварот, сутыка-ліся і змагаліся розныя цывілізацыйныя і культурныя ўплывы. Аднак варта адзначыць, што па сутнасці яны закраналі толькі невялікую частку бе-ларускага грамадства, пераважна яго прывілеяваныя саслоўі, эліту, у той час як большасць «простага народа» на працягу многіх стагоддзяў жыла сваім унутраным жыццём, і, як правіла, глыбока не ўспрымала гэтых культурна-цывілізацыйных уплываў. Прычым практычна ніколі іншакультурні-зацикнія і іншакультурныя ўплывы не ўспрымаліся беларускім грамадствам непрыхільна, варожа. Наадварот, яны нярэдка перапрацоўваліся і ў той ці іншай ступені засвойваліся нашымі продкамі. Таму вышэйпрыведзеныя аргументы і факты не дазваляюць пагадзіцца з думкай вядомага беларускага філосафа Ігната Канчэўскага (Абдзіраловіча) пра тое, што «ваганне паміж Захадам і Усходам і шчырая непрыхільнасць ні да аднаго ні да другога з'яўляецца асноўнаю адзнакаю гісторыі беларускага народа»⁷. На мой погляд, беларускі народ не «вагаўся» паміж Захадам і Усходам і тым больш не меў да іх «шчырай непрыхільнасці», а наадварот, развіваў свою самабытную культуру на аснове ўспрыніцца і творчай перапрацоўкі стваральных уплываў заходній і ўсходній цывілізацый і ў той жа час непрымання штучна навязаных, па сутнасці разбуразальных уплываў (у выглядзе асіміляцыі). У цэлым Беларусь можа быць аднесена да

⁷ Канчэўскі І. Адвечным шляхам (Дасьледзіны беларускага съветагляду) // Беларуская дума-ка XX стагоддзя. Варшава, 1998. С. 248.

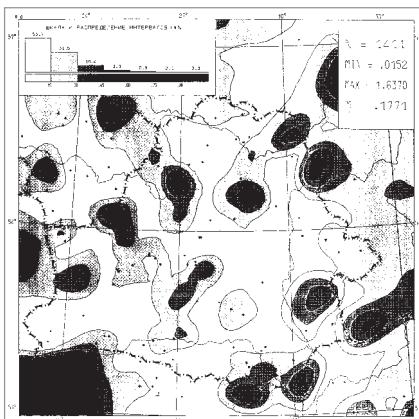
ліку поліцыівілізацыйных (ці, дакладней, біцыівілізацыйных) краін свету, якія ва ўсе часы нават пры больш-менш моцных знешніх уплывах працягвалі захоўваць у амаль нязменным выглядзе сваё ўнутранае «этнакультурнае ядро», ствараць сапраўдныя шэдэўры матэрыяльнай і духоўнай культуры.

Аляксей Мікуліч (Мінск)

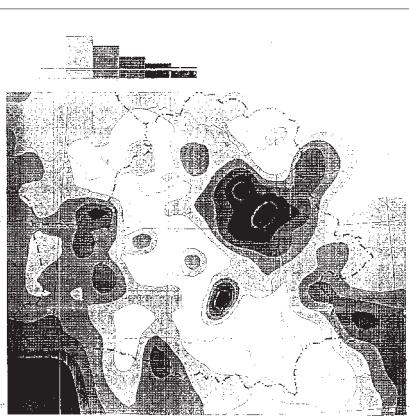
АНТРАПАГЕНЕТЫЧНЫЯ СУВЯЗІ БЕЛАРУСАЙ З ПАМЕЖНЫМІ ЭТНАСАМІ

Мэта дадзенай працы — аналіз генагеаграфічнай зменлівасці сучаснага карэннага насельніцтва Беларусі ў межах яго генафонду. Для таго, каб высветліць гісторыка-геаграфічныя і генетыка-екалагічныя фактары фарміравання беларускага этнасу ў яго ўзаемасувязі з папуляцыямі памежных этнасаў, выкарыстаны абагульнены падыход. Апошні базіруеца на вывучаным намі палімарфізме мноства антропалагічных і генетычных прыкмет разам з дынамікай дэмаграфічных паказчыкаў. Наступнае нанясенне на карту (мапаванне) ўсіх прыкмет паасобку і абагульненых харарактрыстык сукупна дазволіла выявіць цэнтры магчымай этнічнай кансалідацыі беларусаў і іх суседзяў. У адпаведнасці са спадчыннымі законамі, генатыпічная зменлівасць лакальных папуляцый у залежнасці ад іх адаптыўных магчымасцяў, абмежавана генафондам макраэтнасу. Так, па даных сукупнага размеркавання толькі дзвюх сістэм крываі (АВО і Рэзус) выяўлена 11 лакальных груп папуляцый. Прытым пераважная большасць з іх (9) размеркаваны на памежных тэрыторыях з суседзямі: 2 — з Літвою, 1 — з Польшчай, па 3 — з Расіяй і Украінай. Неабходна падкрэсліць, што даследаваліся на першым этапе толькі вясковыя жыхары ў 3-4-х генерацыях тутэйшага паходжання. Наступнае мапаванне выканана на аснове 8-мі антропагенетычных сістэм. У такім выпадку генетыка-антрапалагічная зменлівасць фактычна аб'ядноўвае лакальныя папуляцыі ў межах трох рэгіёнаў: паўднёва-захоўняга Палескага, Цэнтральнага і паўночна-усходняга Паазернага (мал. 1-2).

Аналіз дэмаграфічных матэрыялаў па эфектыўна-рэпрадукцыйных памерах папуляцый і сярэдняга ўзросту вяскоўцаў дазволіў вылічыць

Мал. 1. Генетычныя адлегласці па локусах ABO і Rh у насельніцтве Беларусі. Карта складзена па нашых звестках на люты 1993 г. у Лабаратуры генетыкі чалавека Інстытута агульной генетыкі РАН. Складальнікі Е. Баланоўская, С. Нурбаеў, Ю. Рычкоў (кіраўнік).

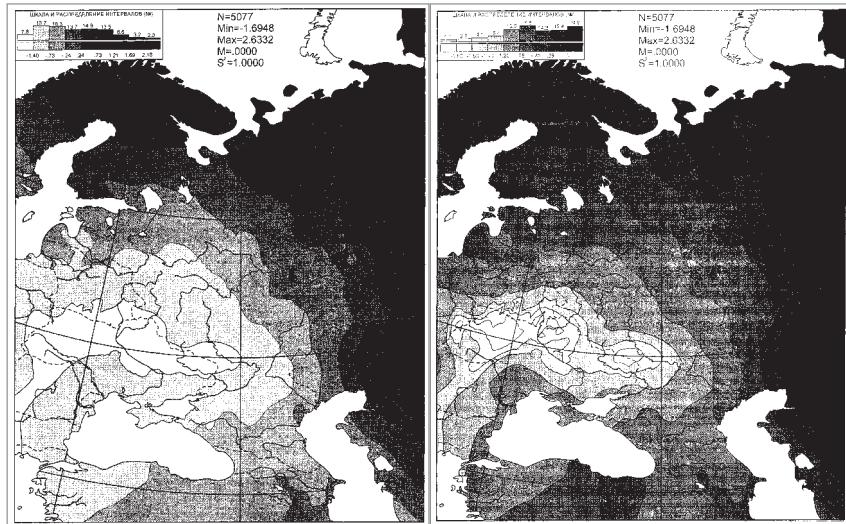

Мал. 2. Генетычныя адлегласці па 8-генных локусах у насельніцтве Беларусі. Карта складзена там жа (па матэрыялах А. Мікуліча).

працягласць змены паміж пакаленнямі. На Беларусі яна раўняецца 27,5 гадам. Гэта лічба была выкарыстана пры падліку на аснове генетычнага гадзінніка верагоднага пачатку фарміравання этнасу на прамежках яго гістарычнага часу. Этнографы лічаць, што ў мінулым дачэрнія адсяленні адбываліся толькі пасля перавышэння аптымальных памераў сельскай абшчыны ў залежнасці ад неабходнай дастатковасці¹. Рассяленне сельскага насельніцтва амаль заўсёды адбывалася адпаведна ландшафтна-біясферным асаблівасцям і рацыянальнай культурна-гаспадарчай дзейнасці. Беларусы як народ «тутэйшы» маюць сваю гістарычную і генетычную памяць. Да перадапошняга пакалення генетычная памяць, на думку антрополага, была больш трывалай за гістарычную. Рэгіянальна генетычныя асаблівасці сфарміраваліся не раней, чым за тры з паловай стагоддзі таму назад, калі людзі ўпершыню ўсведомілі сябе ў якасці кансалідаванай народнасці.

Каб высьветліць асобныя аспекты гістарычнай і экалагічнай зменлівасці ў генафондзе беларускага этнасу, на базе размеркавання генных канцэнтрацый выканана генетыка-антрапалагічная класіфікацыя менавіта сельскага, карэннага насельніцтва з улікам верагодных гістарычных сувязяў і знаходжання папуляцый у сістэме міжэтнічных адносін. Вясковыя лакальныя папуляцыі яшчэ ў 1960-я гг. з'яўляліся элементарнымі адзінкамі

¹ Этнографія беларусаў. Мн., 1985.

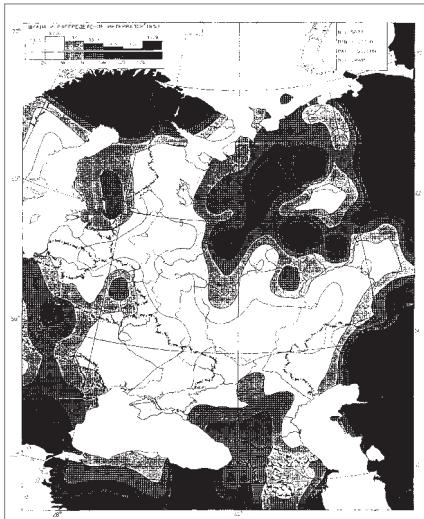
Мал. 3. Галоўная кампанета адлегласці рускіх ад Усходній Еўропы. Карта складзена там жа на 22 лістапада 1993 г.

Мал. 4. Галоўная кампанента зменлівасці частотаў генаў у генафондзе Усходній Еўропы. Пабудавана там жа на 22 лістапада 1993 г.

ў папуляцыйнай іерархii. У першую чаргу, яны упłyваюць на дынаміку зменлівасці папуляцыйнай сістэмы этнасу. Папуляцыі наступнага ўзроўню ў межах этнографічных рэгіёнаў, па нашых дадзеных, фактычна сфарміраваліся не раней чым за 12 ± 2 пакаленні таму назад, г. зн. недзе напрыканцы XVI ст. Наступны ўзровень папуляцыйнай сістэмы адпавядае экалаґічнаму раёнованню (Беларускае Палессе, Цэнтральная Беларусь, Беларускае Паазер'е). Дзве трэці сярод 140 даследаваных груп па асаблівасцях мадальных канцэнтрацый генаў і фенатыпаў, згодна з канцепцыяй В. В. Бунака (1980), утвораюць галоўнае плато, якое тыпалагічна выступае ў якасці антрапалагічнай асновы, на якой да апошняга часу і фарміраваліся лакальныя генетычныя асаблівасці².

Вывучэнні камп'ютэрных карт па размеркаванні дваццаці аднаго генага локусу адпаведных антрапалагічных сістэм дае магчымасць прасачыць сувязь памежных тэрыторый з суседнімі этнічнымі групукамі. Заўсёды існуе плаўны пераход на значнай геаграфічнай прасторы, што падкрэслівае штучнасць існавання адміністрацыйных граніц паміж дзяржавамі. У гэтым выпадку лакальныя генетычныя асаблівасці захаваліся на працягу жыцця 120 ± 10 пакаленняў, г. зн. з часоў неаліту. Яшчэ В. В. Бунак аргументаваў неабходнасць аднесці комплекс антрапалагічных прыкмет

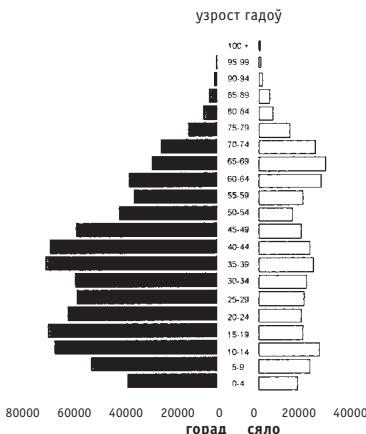
² Род Номо: Его возникновение и последующая эволюция. М., 1980.

Мал. 5. Адлегласці генафонду Усходній Еўропы ад беларусаў (21 алељ, 8 локусаў).

насельніцтва ўздоўж левых прытокаў Прыпяці да пераходнага тыпу паміж балтыскай і днепра-карпацкай зонамі. Паўночны беларускі варыант па археалагічных і антропалагічных дадзеных адносіцца да зыходнага пратабалтыскага тыпу. Па марфалагічных прыкметах і генатыпу беларускія групы разам з заходнерускімі і паўднёваўсходнімі літоўцамі не адрозніваюцца ад прабацькоўскай папуляцыі. Усё гэта дакладна адпавядае новай канцепцыі Ю. Г. Рычкова, развітай маскоўскай школай антрополагаў, аб нязменнасці генафондаў асобных этнасаў на працягу гістарычных эпох пры захаванасці оптымума спадчыннай разнастайнасці і адаптыўнай пластычнасці³. Камп'ютэрны анализ размеркавання абагульненага генафонду на тэрыторыі Цэнтральнай Еўропы па генагеаграфічных адлегласцях ад рускага этнасу (мал. 3–4) і беларускага (мал. 5) у кожным выпадку паказвае свае асаблівасці: адметнасць беларускага этнасу і, адначасова, яго прамежкавасць паміж суседнімі этнасамі ва ўсіх накірунках⁴.

Зараз працягаюцца даследаванні беларускіх папуляцый на малекулярным узроўні па стану ДНК-вых храмасомных сістэм. На жаль, сучасныя экалагічныя катастроfy і спажывецкія адносіны да прыроды інтэнсіўна разбураюць традыцыйную іерархію папуляцый, імкліва паскараюць

Мал. 6. Дэмографічны склад насельніцтва Беларусі па данных апошняга перапісу (1999).

³ Восточные славяне. Антропология и этническая история. М., 1999.

⁴ Микулич А. И. Геногеография и этническая история народонаселения Беларуси по данным антропологии // Балто-славянские исследования. 1997. Сборник научных трудов. М., 1998.

дэпапуляцыйныя працэсы, у першую чаргу на вёсцы (мал. 6)⁵. Таму мы можам не паспець з нашымі навукова-практычнымі парадамі.

⁵ Численность и основные социально-демографические характеристики населения Республики Беларусь по данным переписи населения 1999 г. Минск, 1999.

Яўген Філіповіч (Гарадзішча, Мінскі раён)

МАЁ БАЧАННЕ ЭТНАГЕНЕЗУ БЕЛАРУСАЎ *

Mне, непрафісійнаму гісторыку-аматару, яскрава бачна, што наш беларускі этнас — старажытнейшы этнас у Еўропе і бярэ свой пачатак ад старажытных інда-іранцаў, якія засялілі Прычарнамор'е ў апошні ледавіковы перыяд. Аб засяленні Прычарнамор'я інда-іранцамі піша ў сваёй кнізе «З гісторыі культуры старажытнай Русі» В. А. Рыбакоў¹. На маю думку, менавіта тут (у кнізе Рыбакова) хаваецца ісціна пра паходжанне беларусаў, менавіта ад гэтых інда-іранцаў з Прычарнамор'я пайшлі беларусы, а таксама ўсе народы, якія цяпер называюцца славянскімі народамі, менавіта ад гэтых інда-іранцаў пайшла наша беларуская мова — самая старажытная мова сярод славянскіх моваў.

На мой погляд, да пэўнага скажэння ісціны пра паходжанне беларусаў спрычынілася наша ўсходняя суседка. Чаму? Як вядома, Москва, будучы сталіцай невялічкага ўдзельнага княства ў складзе Уладзіміра-Суздальскага княства, за гады татара-мангольскай няволі (нешта не верыцца, што для Москвы гэта было няволяй) падпарадковала сабе Уладзіміра-Суздальскае і Мурома-Разанскае княствы і стала сталіцай Вялікага княства Маскоўскага. Па сіле і магутнасці Московія зраўнялася з Залатой Ардой (дзяржавай татара-манголаў) і ў 1480 г. заявіла аб сваёй незалежнасці ад Залатой Арды.

Стайшы незалежнай, Московія вырашила расшырыць свае ўладанні за кошт суседній Літваніі, ці Літвы (так у старажытнасці называлася Беларусь). Але каб забяспечыць сабе маральнае права на заваёву Літваніі (Літвы), якая была і па культурнаму ўзроўню, і па старажытнасці этнасу значна вышэй за Московію, апошняя старалася сказіць сапраўдную гісторыю літвінаў — нашых продкаў, канфіскоўвала па магчымасці ўсе дакументы, якія пацвярджалі перавагу Літваніі над Московіяй. Так, у час Лівонскай вайны

* Рэдкалегія выдання не згодна з высновамі спадара Яўгена Філіповіча. Таму гэты даклад друкуеца ў парадку дыскусіі. — Рэдкал.

¹ Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. М., 1984. С. 18.

1558–1583 гг. маскавітамі быў захоплены ў Полацку знакаміты Полацкі летапіс, які захоўваўся ў Масковії, а пры Кацярыне II увогуле бяспследна знік.

Відавочна, што калі б быў у наяўнасці Полацкі летапіс, то мне не было б неабходнасці шукаць ісціну пра паходжанне беларусаў: усё, што я паведамляю ў сваім дакладзе, без сумнення, было запісаны ў Полацкім летапісе.

У кнізе акадэміка Рыбакова «З гісторыі культуры старажытнай Русі» ёсьць абрысы праславянскага арэала — абрысы тэрыторыі, на якой у старажытнасці жылі венеды, ці народ вене. Гэтыя абрысы ўяўляюць сабой палацу зямлі даўжынёй 1 600 кіламетраў і шырынёй 400–600 кіламетраў, якая распасціраецца ад ракі Лаба (Эльба) на заходзе да ракі Ака на ўсходзе і паралельная паралелі Зямлі. Гэтае сцвярджэнне акадэміка Рыбакова — вынік даследаванняў многіх вучоных, таму яго можна ўзяць за аснову.

Калі абрысы гэтага арэала я паразунаў з фізічнай картай, то аказалася, што граніца гэтага арэала з поўдня абмежавана падгор'ямі Рудных гор, Судэт, Карпат. Там, дзе німа гор, граніца праславянскага арэала распаўсюджваецца значна паўднёвей. Гэта наводзіць на думку, што праславянскі арэал знаходзіцца на той зямлі, дзе быў ледавік у апошні ледавіковы перыяд.

І яшчэ адна прычына для разважання: напісаны, што наконт паходжання беларусаў існуе многа супярэчлівых поглядаў². Паводле дадзеных археолагаў, чалавек на тэрыторыі Беларусі (як і ва ўсёй Еўропе) з'явіўся дзесяці 100–35 тысяч гадоў таму назад. Рассяленні інда-еўрапейцаў (іх яшчэ называюць інда-іранцамі) датуецца VIII–IV тысячагоддзямі да н. э.

Хаця гэта і бяспрэчныя гісторычныя факты, аднак незразумела: чаму рассяленне народаў (так званых інда-еўрапейцаў) пачалося з Паўднёвай ці Цэнтральнай Азіі і як яны маглі рассяліцца, калі прыгодныя для жыцця тэрыторыі былі ўжо заселены карэнным насельніцтвам? Так, яны маглі выцесніць яго з усяго еўрапейскага кантынента, але гэта, відаць, нерэальна. Інда-еўрапейцы маглі рассяліцца па ўсёй Еўропе толькі тады, калі там увогуле нікога не было.

Афіцыйная гісторыя сцвярджае, што 8 500–8 300 гадоў да н. э. скончылася ледавіковая эпоха. Гэта супярэчыць майі высновам, згодна з якімі засяленне Еўропы ішло ўслед за адступающим ледавіком. Калі 8 500–8 300 гадоў таму да новай эры пачалося пачяпленне і адступленне ледавіка, то, відаць, цалкам Еўропа вызвалілася ад яго не менш чым на два тысячагоддзі пазней.

Засяленне Еўропы, трэба меркаваць, адбывалася трывалымі шляхамі. Першы агбінаў Чорнае мора з поўдня і далей праз паўвостраў Малая Азія ішоў на Заходнюю Еўропу. Другі праходзіў паміж Чорным і Каспійскім морам, а трэці агбінаў Каспійскае мора з усходу. Другім і трэцім шляхам засялялася Усходняя Еўропа. Другім шляхам, паміж Чорным і Каспійскім морам, засялялася Прычарнамор'е і паўднёвая частка Прыкаспійскай

² Нарысы гісторыі Беларусі. Мн., 1994. Ч. 1.

нізіны. З заходу засяленні абмяжоўваліся перадгор'ямі Карпатаў (ракой Днестр), з усходу — ракой Яік (Урал). Гэтым (другім) шляхам засяляліся частка Прыкаспійскай нізіны і паўднёвая частка Окска-Данской раўніны. Трэцім шляхам засяляліся продкі гунаў, балтаў і другія фіна-угорскія плямёны.

На другім этапе пацяплення пачалося засяленне вызваленых ад ледавіка зямель на поўнач ад Прычарнамор'я. Продкі скіфаў засялілі землі на поўнач да мяжы ледавіка, эмігрыравалі на захад, агінаючы Карпаты, Судэты, Рудныя горы з поўначы. Продкі скіфаў дасягнулі Лабы (Эльбы) і тут спыніліся, таму што сустрэліся з продкамі кельтаў (пракельтамі), якія засялялі вызваленныя ад ледавіка землі заходу. У продкаў скіфаў, якія засялялі вызваленныя землі, змяніліся ўмовы жыцця і звычаі. Гэты народ, які засяліў новыя землі, займеў і новае імя. Якім яно было ў пачатку яго існавання, мы не ведаем, а ў канцы старой і ў пачатку новай эры іх называлі народам вене (па сучаснаму венедамі). Землі, заселенныя імі, сучасныя вучоныя называюць праславянскімі арэаламі.

Чаму рассяленне продкаў скіфаў ішло на поўнач і потым на захад? А таму, што ўсходняя частка вызваленых ад ледавіка зямель засялялася фіна-угорскімі плямёнамі. Праз некаторы час адбыўся трэці этап пацяплення і Еўропа поўнасцю вызвалілася ад ледавіка, а вызваленныя ад яго землі сталі засяляцца тымі народамі, якія жылі непадалёку, побач. На заходзе імі былі продкі кельтаў. Гэты народ, які ўтварыўся пасля засялення новых зямель на заходзе ад Лабы, у канцы старой і ў пачатку новай эры называўся германцамі.

Вызваленныя ад ледавіка землі, якія знаходзіліся на поўнач ад зямель продкаў, пачалі засяляцца людзьмі з так званага праславянскага арэала — народам вене. На заходзе іх засяленне абмяжоўвалася Лабай, на ўсходзе вярхоўямі Акі. На поўначы іх засяленне абмяжоўвалася Венедскай затокай (Балтыйскім морам) і займала тэрыторыю, дзе знаходзіцца сучасная Калуга, Каломна, ахоплівала Валдайскае ўзвышша, праходзіла па Пскоўскуму возеру. Народ гэтых ў канцы старой і пачатку новай эры называўся народам лето, ці літвінамі — паўночнымі венедамі. Літвіны ад словаспалучэння двух слоў: слова лето і слова вене (летовене, летвене, літвіны)

Праз некаторы час, пасля таго, як сталі прыгоднымі для жыцця землі Скандинавіі, пачалося іх засяленне з заходу народамі Заходняй Еўропы, а з усходу — фіна-угорскімі плямёнамі. Акрамя таго, засяленне ішло праз Венедскую затоку з зямель літвінаў, а дакладней, з паўночнай часткі аднаго з плямён літвінаў — гудаў, якое засяляла ўзбярэжжа Венедской затокі каля вусця ракі Нёман і называліся яшчэ варагамі-веслярамі.

Гуды засялялі Панямонне — басейн ракі Нёман. Тыя гуды, што жылі на ўзбярэжжы мора, якое цяпер называецца Балтыйскім, а ў старажытнасці называлася Венедской затокай, каля вусця ракі Нёман, называлі сябе варагамі, што па сучаснаму азначае весляры (слова вараг, як і слова ворыва, паходзіць ад слоў варушыць, пераварочваць; веславаць — гэта варушыць,

пераварачваць ваду). Дарэчы, у наш час людзей, якія жывуць на марскім узбярэжжы, называюць паморамі. Пасля таго, як у IV ст. н. э. варагі на ўзбярэжжы Венедскай затокі каля ракі Нёман асімільваліся з прышлымі фінагурскімі плямёнамі балтаў і сталі называцца жамойтамі, назва варагі захавалася толькі за высяленцамі на Скандинайскі пайвостраў.

Тут трэба адзначыць, што з глыбокай старажытнасці існаваў гандлёвы шлях з «варагаў у грэкі». Ён праходзіў ад узбярэжжа Венедскай затокі «ад вараг» па рацэ Нёман, па прытоку ракі Нёман, рацэ, якая ў глыбокай старажытнасці невядома як называлася, а цяпер называецца Шчара, па возеры Выганаўскім, па каналу, які цяпер называецца Агінскім каналам, па рацэ Ясельда — прытоку Прыпяці, па рацэ Прыпяць — прытоку Дняпра, па рацэ Днепр у Понт Эўкснскі (у Чорнае мора), па Мармурому мору ў Міжземнае мора і ў Грэцыю.

У старажытнасці гэты шлях, безумоўна, абслугоўваўся варагамі. Калі ж на ўзбярэжжа Венедскай затокі прыйшлі балты (канец IV ці пачатак V ст. н. э.), яны асімільваліся з варагамі, назвалі Венедскую затоку Балтыйскім морам і сталі называцца прыбалтамі. Тады ўжо яны сталі абслугоўваць гандлёвы шлях з «вараг у грэкі». Гэта яны водны шлях па «зямлі лето» (па зямлі літвінаў — паўночных венедаў) назвалі па свайму «летов», а прыток ракі Нёман — ракой Шчара, што па іхняму азначае «везкая» (і сапраўды для караблёў яна вузкая). Слова «летова» з цягам часу ператварылася ў слова «літва», а пасля так стала называцца племя гудаў, што засялялі Панямонне. А пасля слова «Літва» пачалі выкарыстоўваць як жаргоннае і ім сталі называць усю Літванію — Паўночную Венедыю.

Аднак вернемся да часоў перад нашэсцем гунаў і адзначым, што ў выніку засялення Еўропы інда-еўрапейцамі на поўдні ў Прычарнаморскіх стэпах былі скіфы-аратыя. І такое размеркаванне этнасу захавалася да нашэсця гунаў (канец IV — пачатак V ст. н. э.)

Мова ў гэтых народаў, безумоўна, была адзіная: і скіфы, і венеды, і літвіны (паўночныя венеды), і варагі размаўлялі на адной мове. Хаця я не пярэчу таму, што ў розных мясцовасцях гаворка магла быць рознай. У акадэміка Рыбакова ёсць пацвярджэнне гэтаму: «... в IV в. до н. э. существовала географическая концепция (Эфор, Питей), по которой Скифия простидалась до океана (г. зн., да Балтыйскага мора. — Я. Ф.) и соседствовала с Кельтикой на западе»³.

Такое становішча з засяленнем Усходняй Еўропы захавалася да пачатку новай эры, таму што, па словах акадэміка Рыбакова, у гэтых народаў назіралася патрыярхальна-манатоннасць: людзі жылі пастаянна на адным месцы, не перасяляліся, не мігравалі. А чаму? Таму што клімат да новай эры быў значна больш мяккі, чым цяпер: было цёпла, часта праходзілі цеплыя дажджы, усё расло як на дражджах. Навошта кудысьці перасяляцца?

³ Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. М., 1984.

Як пісаў пісменнік-гісторык, аўтар кнігі «Таіс Афінская» Іван Яфрэмаў, там, дзе прайшла армія Аляксандра Македонскага, цяпер не прайшоў бы кавалерыйскі полк — коні загінулі б ад бяскоміцы. Гэты сучасны вучоны лічыць, што людзі ў старажытнасці, як мураши, шнырылі туды-сюды. На самой справе, магчыма, былі зрухі на граніцах плямён, але каб перасяляліся народы, то такога не было.

Толькі ў канцы IV ст. н. э. клімат у Еўропе, а таксама ў Сярэдняй Азіі і Паўночнай Афрыцы стаў больш суворы. Асабліва засушліва стала ў сярэднім цячэнні ракі Іціль (Волга). Фіна-угорскія плямёны, якія там жылі, павінны былі пакінуць свае спрадвечныя землі і пачаць перасяленне на захад, дзе ўмовы для пражывання былі лепшымі. На стэпавых землях сярэдняга цячэння ракі Іціль жылі качавыя плямёны фіна-уграў пад называй гуны, і яны, натуральна, падаліся на прычарнаморскія стэпы — на землі скіфаў. А вось фіна-угорскія плямёны, што жылі ў лясных і лесастэпавых мясцо-васцях, якія былі асельмі, займаліся земляробствам і жывёлагадоўляй, не пайшлі за гунамі ў прычарнаморскія стэпы, а пайшлі на паўночны захад, на землі літвінаў.

Варта нагадаць, што вучоныя старажытнасці Тацыт, Пліній і Пталамей (I і II стагоддзе н. э.) не бачылі ніякіх балцкіх плямён не толькі на ўсёй тэрыторыі Літвініі, але і на ўзбярэжжы Венедскай затокі. Значыць, там іх не было. А дзе ж яны былі? Дзе іх спрадвечныя землі? Трэба меркаваць, што яны знаходзіліся менавіта на тэрыторыі Московіі, на тэрыторыі былых Уладзіміра-Сузdal'скага і Мурама-Разанскаага княстваў. Не сакрэт, што гэтыя княствы знаходзяцца на былых фіна-угорскіх землях, што назва Москва — фіна-угорскага паходжання.

Цяпер я з вялікай дакладнасцю магу аднавіць у свядомасці падзеі сівой мінуўшчыны. Дык вось, балцкія плямёны вымушаны былі пакінуць свае спрадвечныя землі і падаліся на захад, да земляў літвінаў, але нашы продкі сустракалі іх непрыязна. Для балтаў праход па землях літвінаў быў вельмі цяжкім выпрабаваннем. На іх стаянкі кожны раз былі напады мясцовых жыхароў, якія прымушалі іх здыматацца з месцаў і рухацца далей на захад.

Нарэшце, балты дасягнулі ўзбярэжжа Венедскай затокі. Рухацца ўжо не было куды: на поўначы — мора, на захадзе — вельмі ваяўнічае племя літвінаў (prusy). Вяртацца назад — няма сэнсу. Прыйшлося неяк дамаўляцца з мясцовымі жыхарамі і асвойваць новыя землі. Хаця на першых парах, як гавараць балцкія легенды, пры пабудове дома ў любы момант магла прасвістаць страла і балт падаў на зруб недабудаванага дома, скрывавіўшы яго сваёй крывёю. Праз некаторы час усё ўляглося і балты ўкараніліся на новых землях. Яны нават Венедскую затоку перайменавалі ў Балтыйскае мора.

Тое, што захавалася такая назва — «балты», «Прыбалтыка», заслуга саміх балтаў. Яны на новай для іх зямлі змаглі захаваць сваю мову, свае звычайі, і гэта дало магчымасць ім не «кануць у вечнасць», растварыўшыся ў этнасе літвінаў, а захаваць сябе як народы, як нацыі.

Такім чынам, археалагічна культура штырхавой керамікі, якая назіраецца на тэрыторыі сучасной Беларусі і ў Прыбалтыцы, да балтаў не мае ніякага дачынення. Яна належыць літвінам.

Які ж лёс напаткаў гунаў, якія падаліся ў Прычарнамор'е, на землі скіфаў? Трэба, дарэчы, адзначыць, што магутная дзяржава скіфаў да гэтага часу распалася, скіфы не маглі даць належнага адпору прышэльцам-гунам, якія таксама былі качэўнікамі, выдатнымі ваярамі. Гуны сяліліся на землях скіфаў, змешваліся з імі (адбывалася асіміляцыя скіфаў гунамі), але ў той жа час паволі прасоўваліся на захад. дайшоўшы да стэпавых дака-фракійскіх зямель. Гуны асели там, змяшаліся з дака-фракійскімі плямёнамі, у выніку чаго ўтварыўся этнас венграў-мадзьяраў. А ў выніку асіміляцыйнага ўплыву гунаў на скіфаў утварыўся новы этнас — полаўцы. Понаўцы ўжо не скіфы і мова полаўцаў — не мова скіфаў, хаця і роднасная ёй. Але полаўцы выдатна разумелі венедаў і літвінаў, і наадварот.

Праз адно-паўтара стагоддзі пасля высялення балтаў з сваіх спрадвечных зямель, клімат у месцах былога пражывання балтаў аднавіўся і там склаліся нармальныя ўмовы жыцця. Былія землі балтаў, амаль пустуючыя (на гэтых землях, безумоўна, засталася частка балтаў, якія не захацелі пакінуць свае спрадвечныя землі і выжылі ў барацьбе з сурою прыродай) у VI ст. н. э. занялі венеды. Яны назвалі сябе «сълывене», што азначае выселенцы з зямлі венедаў. «Сълывене» — словаспалучэнне двух слоў: старжытнага слова «сълы», што азначае сяліцца, высяляцца і слова «вене». З цягам часу «сълывене» ператварыліся у «словене», «славяне». Так з'явіліся ўсходнія славяне.

Пасля венеды сталі перасяляцца і на другія землі, напрыклад, на фінно-угорскія землі ў напрамку возера Ільмень, у выніку чаго з'явіліся «словене ільменскія», на дака-фракійскія землі, у выніку чаго з'явіліся славянскія народы чэхі і славакі. Яны перасяляліся таксама на Балканы, у выніку чаго тут з'явіліся «словене-славяне»; на кельцка-германскія землі за раку Лабу, у выніку чаго з'явіліся палабскія славяне.

Тут неабходна адзначыць, што згодна высновам вядомага філолага і гісторыка, былога галоўнага рэдактара газеты «Наша Слова» Эрнеста Ялугіна, слова «Русь» прыйшло на землі венедаў, літвінаў, а таксама на славянскія землі з Заходняй Еўропы. Справа ў тым, што венеды, літвіны (і зразумела, варагі) мелі звычай — пэцкаць крыўёю твар перад бітвой. Для чаго гэта рабілася? Каб запалохаць праціўніка? Ці каб непрыкметным было раненне ў твар? Невядома... Але быў такі звычай...

У час вялікага перасялення народаў, пасля нашэсця гунаў, венеды і літвіны пачалі пранікаць у Заходнюю Еўропу. Жыхары Заходняй Еўропы, убачыўшы акрываўленыя твары венедаў ці літвінаў, у жаху крычалі: «рус, рус...», што па іхняму азначае акрываўлены, чырвоны. Такая назва, верагодна, спадабалася венедам, літвінам і славянам (відавочна, яна ў іх асацыравалася з русым колерам іх валасоў) і яны сталі называць сябе русінамі,

русічамі, а землі, дзе яны пражывалі — Руссю. Але назва «Русь» прыжылася не на ўсіх землях венедаў, літвінаў, славян, а толькі на землях на ўсход ад ракі Буг. Землі на заход ад ракі Буг атрымалі назуву Палонія, якая ўзнікла ад назвы племені «палаляне».

Русь размаўляла на мове венедаў і літвінаў, якая стала называцца рускай мовай (скіфаў, як было сказана вышэй, ужо не было — былі полаўцы і была мова полаўцаў). На рускай мове размаўляла Русь: венеды (Кіеўская зямля), літвіны (Полацкая зямля), «Словене ільменскія» (Ноўгарадская зямля), усходнія славяне (Уладзіміра-Сузdal'скае і Мурома-Разанскія княствы). Літвіны, венеды і славяне называлі сябе таксама русічамі, русічамі. Такое становішча захоўвалася да татара-мангольскага нашэсця.

У паўночна-заходній Русі на землях літвінаў — у краіне Літваніі — яшчэ да татара-мангольскага нашэсця ўтварылася дзяржава Вялікае Княства Літоўскае, якая змагла абараніць сваю незалежнасць ад татара-манголаў. Татара-манголамі былі заваяваны ўсходнеславянскія землі (Уладзіміра-Сузdal'скае і Мурома-Разанскія княствы) і паўднёвыя землі венедаў (Чарнігайшчына, Кіеўшчына, Падолле, Букавіна). Татара-манголамі былі заваяваны і землі полаўцаў, але яны не прызналі над сабой уладу татара-манголаў: калі полаўца пыталі «хто ён такі», полавец адказваў так, каб было зразумела татара-манголам: «я казак», што на цюркскай мове татара-манголаў азначае: «я вольны чалавек». Полаўцы-качэунікі былі выдатнымі ваярамі і коннікамі, а таму полаўцаў немагчыма было скарыць.

Венеды (Чарнігайшчына, Кіеўшчына, Падолле, Букавіна) таксама не скарыліся перад татара-манголамі і аказвалі супраціўленне, але ім — людзям аседлым — было вельмі цяжка супрацьстаяць татара-манголам, і яны амаль пагалоўна былі знішчаны. Землі Чарнігайшчыны, Кіеўшчыны, Падолля засталіся амаль без людзей.

У 1362 г. (за 18 гадоў да Кулікоўскай бітвы) вялікі князь Вялікага Княства Літоўскага Альгерд выступіў са сваім войскам супраць ардынцаў (татара-манголы к тому часу стварылі дзяржаву, якая называлася Залатая Арда). На Падоллі (пад Сінімі Водамі) паміж ардынцамі і літвінамі адбылася грандыйная бітва. Як пісаў летапіс, «рэкі крывёю цяклі і былі запруджаны целамі ардынцаў і ліцьвінаў. У выніку гэтай бітвы землі паўднёвых венедаў і казацкія (былыя палавецкія) землі (амаль уся тэрыторыя сучаснай Украіны) былі вызвалены ад ардынцаў і прылучаны к Вялікаму Княству Літоўскому.

Гэтыя землі афіцыйна называліся Княства Рускае ў складзе Вялікага Княства Літоўскага, а ў размоўнай гаворцы — ускраінай Вялікага Княства Літоўскага (на мясцовым дыялекце — Украінай). Як ужо было сказана вышэй, полаўцы назвалі сябе казакамі і землі полаўцаў сталі называцца казацкімі землямі. Казакі з Вялікага Княства Літоўскага сталі называцца украінскімі казакамі. Пасля прылучэння зямель паўднёвых венедаў да Вялікага Княства Літоўскага гэтыя, амаль пустуючыя, землі былі заселены

ў асноўным украінскім казакамі, якія прынеслі на гэтыя землі сваю мову, якая называлася ўкраінскай мовай.

У канцы XIV ст. і ў першай палове XV ст. моўная палітра на Русі была такая: Княства Рускае ў складзе Вялікага Княства Літоўскага размаўляла на ўкраінскай мове, хаця дзяржаўнай мовай у Княстве Рускім была руская мова. Княства Літоўскае ў складзе Вялікага Княства Літоўскага размаўляла на рускай мове і дзяржаўнай мовай у ім была руская мова. Княства Наўгародскае («словене ільменьскія») размаўляла на рускай мове і дзяржаўнай мовай у ім была руская мова.

За час, калі Уладзіміра-Сузdal'скае і Мурома-Разанскія княствы былі ў складзе Залатой Арды, Масква, якая спачатку была сталіцай удзельнага княства ў складзе Уладзіміра-Сузdal'скага княства, узмацнілася і ў хуткім часе падпарадковала сабе Уладзіміра-Сузdal'скае і Мурома-Разанскія княствы. Уся гэтая тэрыторыя стала называцца Вялікім княствам Маскоўскім, ці Масковіяй.

Мова Масковіі, якая спачатку была рускай мовай, пад асіміляцыйным уздзеяннем татара-манголаў набыла цюркскія моўныя рысы — адрывістасць і жорсткасць; Еўропа стала называць яе мовай маскавітаў. Еўропа не лічыла Масковію Руссю і мову маскавітаў не лічыла рускай мовай. Але маскавіты так не лічылі: яны сябе лічылі цэнтрам Русі і мову сваю — адзіна правільнай рускай мовай. Як было ужо сказана вышэй, Масковія пасля абвяшчэння сваёй незалежнасці ад Залатой Арды накіравала свае экстрэмісцкія памкненні на захад, у бок Літвані (Літвы), на землі нашых продкаў: пайшла вайной на Літванію, на Русь...

Таццяна Валодзіна (Мінск)

ГАРМОНІЯ ЧАЛАВЕКА І СУСВЕТУ Ў НАРОДНАЙ МЕДЫЦЫНЕ БЕЛАРУСАЎ

Y весь Космас у народным светаглядзе выступае як адзіная цэласная, упараткованая, гарманічная структура. Кожны з яе складнікаў займае сваё, вызначанае раз і назаўсёды месца. І сам чалавек гэтаксама становіцца часткаю той сістэмы, хаця яму і адводзіцца пэўная, спецыфічная роля ў гэтай шматузроўневай, складанай канструкцыі. Такая гармонія падтрымліваецца падрабязнай рэгламентацыяй паводзінаў чалавека, шматлікімі прадпісаннямі, правіламі і забаронамі, што тычацца ўсіх бакоў яго жыццядзейнасці і быту. Любое іх нематываванае скажэнне, невыкананне пагражае парушэннем усяго парадку, што можа адбіцца

як на дабрабыце канкрэтнага чалавека (і перадусім на яго здароўі), так і ўнесці дэструкцыю ў межы ўсяго соцыума — стацца прычынай эпідэміі ці якой іншай навалы.

Матыў займання чалавекам у структуры Космасу строга адведзенага яму месца — універсальны для сусветных міфалогій, і нават хрысціянства скарыстала яго ў адпаведным выглядзе і з пэўнай доляй дыдактыкі. Згодна з легендамі, у раі чалавек жыў без няшчасцяў і хваробаў. Але, аднойчы саграшыўшы, ён мусіў спазнаць працу, пакуты, старэнне і смерць. І ўсё гэта было вынікам як злых намераў д'ябла, так і свядомага пакарання чалавека Богам. У адной з легендаў Бог, каб пакараць род людскі за грэхападзенне, стварыў 77 хваробаў і аддаў іх у распараджэнне чорту, у другой — д'ябал вынайшаў 77 хваробаў, а Бог у адказ стварыў 77 лекавых траў.

Ужо даўно чалавекам было ўсвядомлена, што яго цела і душа складаюць цэласную замкнённую сістэму, арганізаваную па разумных і строгіх законах. І што самае важнае, структура арганізма, міракосм чалавечага цела разглядаюцца ў этнамедыцыне ў судачыненні з касмічным парадкам. Прынцыпы ж арганізацыі Сусвету, макракосму, у сваю чаргу, ізаморфныя прынцыпам будовы міракосму — чалавечаму арганізму. Менавіта згодна з мадэллю цела чалавека міфапаэтычная свядомасць напачатку апісвала наваколле і сам Сусвет. Да індаеўрапейскай старажытнасці адносяцца міфы аб паходжанні частак касмічнай ці зямной прасторы з членаў цела чалавека (міфы пра Пурушу, Адама) ці, наадварот, аб стварэнні Першачалавека з розных частак касмічнай будовы. Наогул, склад чалавека, яго плоць у канчатковым выніку ўзводзяцца да касмічнай матэрыі, якая легла ў аснову стыхіі і прыродных аб'ектаў. Міфапаэтычная карціна свету беларусаў, як і традыцыі іншых народаў свету, утрымлівае цэлы клас шматлікіх тэкстаў, што апісваюць правілы атаясамлення касмічнага (прыроднага) і чалавечага (плоць — зямля, кроў — вада, валасы — расліны, вочы — сонца, дыханне — вецер). Гэты ж прынцып вызначае мноства прыкладаў мадэлявання не толькі касмічнай прасторы і зямлі ў цэльым, але і іншых сфераў — жыцця, начыння, адзення, якія на моўным і экстрамоўных узроўнях суадносныя з назвамі элементаў чалавечага цела (шматлікія выпадкі антрапамарфізацыі неадушаўлённых прадметаў)¹. Такім чынам, чалавек асэнсоўваўся як элемент касмабіялагічнага свету, уяўленні пра яго здароўе адлюстроўвалі гарманічныя сувязі з прыродай, а хваробы — іх парушэнне.

Замовы як самая наглядная вербалізыя народнамедыцынскіх поглядаў дэманструюць узаемныя праекцыі мікра- і макракосмаў, аналогіі паміж целам чалавека і элементамі ландшафту, топасу. Напрыклад, замацаванне залатніка (маткі) на месцы і паралельнае змяненне стану ўнутраных органаў апісваецца як цэнтраімклівы рух рэк, пяску, камянёў і г. д.: «Быстры

¹ Топоров В. Н. О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. М., 1988. С. 12.

рэкі, сыйдзіцесь, круты берагі, сайдзініцесь, царскія вароты, зачыніцесь, жоўтыя пяскі, збяжыцесь, белае каменне, з крутых гор скаціцесь, залаты рог, з касьцямі зрасцісь»². У адваротных выпадках патрабавалася максімальнае раскрыццё цела, і тады замова кадзіруе гэты фізіялагічны акт тымі ж ландшафтавымі аналогіямі: «Гара, разайдзіся, камень, раскаціся, жалеза, растапіся, шкло, разбіся, вада, разліся, дубок, развейся, младзенец, на гэты свет з'явіся»³. Амаль поўны парапелелізм, толькі з адваротнай скіраванасцю дзеянняў, назіраецца і ў наступных матывах-формулах: «замкі, атапрышцеся, паясы, развязыцца, Матрона, з дзяцёнкам разлучыцца» — «залатнічок-панічок, садзісь на сваём месцы ў залатом крэслі на залатым замочку, на шаўковым паясочку, замкніся, завяжыся...»⁴. Спаратычна з'яўляюцца і касмічныя паралелі: «як на небе маладзічок, зоркі і аблачынкі пры свету ходзяць, расходзяцца і на сваё месца становяцца, так і ты, залатнічок, хадзі, расходзіся і свайго месца пілнуйся»⁵.

Уяўленні пра здароўе як перадусім гармонію, упарадкаванасць, цэласнасць адбіліся і на моўным узоруні, прыкладам чаму з'яўляецца этымалогія лексемы *цела*. Гіпатэтычная праславянская форма слова *telo* супадае з індаеўрапейскім *kai-lo, ст.-слав. цъль у значэнні ‘здаровы, увесь, цэлы’⁶. Так у самім слове *цела* закладзеная сема яго цэласнасці, а гэта значыць, здароўя. У рускай мове значэнне ‘вылечыць’ выражаетца лексемай *ис-целить* — вярнуць цэласнасць і страчанае супаддзе. Значэнне ‘цэлы’ змяшчае ў сваёй семантычнай структуры і само слова *здаровы*⁷.

Увогуле, здароўе — гэта ўпарадкаванасць у арганізме чалавека, і тычицца гэта не толькі суразмернасці і ладу ў функцыянаванні ўнутраных органаў, але закранае і знешні выгляд. Любое адступленне ад нормы, скажэнне яе — ці гэта кульгавасць, гарбатасць, слепата, немата, лысіна, ці незвычайныя прапорцыі і форма цела — усё выступае ў архаічным разуменні як вынік умішання антысвету, як яго рэпліка. Здаўна апазіцыя свой/чужы асэнсоўвалася з пункту гледжання гармоніі/хаосу, нормы/адхілення. І тады ўсё гарманічнае і ўнармаванае залічвалася да «свайго», а тое, што выяўляе нейкія хібы, адносілася да варожага і «чужога».

Акрамя названых аномалій, так бы мовіць, «знакаў нячыстага», традыцыя захавала і адваротнае памкненне чалавека да іншага боку гарманічнай завершанасці, яго жаданне прылучыцца да чорных сілаў. Свядомым, наўмысным падкрэсліваннем сваёй не зусім (ці не толькі) чалавечай прыроды

² Замовы. Мн., 1992. С. 242.

³ Тамсама. С. 331.

⁴ Тамсама. С. 341.

⁵ Тамсама. С. 242.

⁶ Мартынов В.В. Славянская и индоевропейская аккомодация. Мн., 1968. С. 73.

⁷ Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. XII. Зашкодны — злотніцкій. Мн., 1993. С. 184.

было, напрыклад, менавіта ігнараванне прынятых гігіенічных нормаў. Асабліва строгім было патрабаванне да належнай упарадкаванасці валасоў, прычоскі, якая выконвала функцыі не толькі полаўзроставай, але і сацыяльнай ідэнтыфікацыі асобы. І калі хтосьці з вясковай супольнасці меў ускудлачаныя, неахайнія, непрычасаныя валасы, гэта ўспрымалася як знак яго дэмантічных схільнасцяў. Беларускія дыялекты захавалі нават негатыўную канатацыю ў найменнях людзей, якія адрозніваюцца знешнім выглядам сваіх валасоў, часцей зблытаных — *калмык* — ‘касмыль валасоў’ і ‘чарадзей’, *касмыль* і *касмачыха* — ‘ведзьма’⁸, *кудла* — ‘распушніца’⁹.

У дадзеным кантэксле мэтазгодна прыгадаць такую характэрную для беларускай мінуўшчыны хваробу, як каўтун, вызначальны рысай якой з’яўлялася збіванне валасоў на галаве ў адну вялікую, склееную, неахайнію масу. Семантычны анализ рытуалаў пазбаўлення ад каўтуна і адпаведныя замовы падцвярджаюць разуменне гэтай хваробы як праяўлення нячыстай сілы ў чалавеку, як выніку яе ўмяшання. Характэрна і тое, што менавіта з лексемай *каўтун* этымалагічны слоўнік звязваюць слова *калдун*.

Зыходзячы з асноватворнага прынцыпу ўзаємавязанасці ў Сусвеце, які абапіраецца на семантычную ізаморфнасць мікра- і макракосмаў, што знаходзяцца ў адносінах гармоніі і ўзаємаперакадзіроўкі, рознага роду адхіленні, парушэнні парадку як у межах чалавечага арганізма, так і ў прыродным наваколлі абазначаюцца ў адноўкавых тэрмінах, тэкстах і знаках. Так і этнакультурны тэкст каўтуна ў асноўных (персанажных, хранатопных, акцыянальных і іншых) кодах паўтарае рытуал са сваім «прыродным», раслінным эквівалентам — заломам на полі. Ды і сам жмутак зачарааваных каласоў у шэрагу раёнаў атрымаў найменне *каўтун*. Паўсяоль вытрымлівалася строгая забарона датыкацца голымі рукамі і да каўтуна, і да залома як праяваў іншасвету. Таксама супадаюць і маніпуляцыі з імі, і локусы адпраўлення — заломы кідалі ў вір, закопвалі, палілі і г. д. Зафіксавана і судачыненне гэтых прадметаў — «бралі ковтуна і делалі залымку — до жыта прывязвалі»¹⁰.

На дадзеным фоне асабліва паказальным з’яўляецца той факт, што грэчаскае слова *κόσμος* ‘парадак, светапарадак, свет, Космас’ узыходзіць да таго ж індаеўрапейскага кораня, што і слав. **kostъ* ‘волас, пасма валасоў’¹¹.

Калі гармонія парушаецца, патрэбны заходы па ўпарадкаванні структуры. Найпершы і універсальны стабілізуючы чыннік — рытуал, у якасці аднаго з механізмаў якога выступае спраектаванасць да касмаганічных

⁸ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1988. Т. 4. С. 176 .

⁹ Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі. Мн., 1980. Т. 1. А–П. С. 204.

¹⁰ Палескі этналінгвістычны архіў: в. Дружылавічы Іванаўскага р-на (Асабісты архіў М. Антропава).

¹¹ Этимологіческий слоўнік славянскіх языкоў. Вып. 11. *копъсъ — *котъна(ja). М., 1984. С. 147.

міфаў. Касмагонія, генезіс Сусвету служаць як бы мадэллю для фарміравання чалавека. Комплекс усіх замоў наглядна дэманструе генетычную сувязь з рытуаламі крэатыўнага характару, сэнсава залежнымі ад міфалагемы першатварэння. І тады знахар фактычна набывае ролю дэміurga, які нанова стварае чалавека. Як пісаў М. Эліядэ, жыщё нельга проста паправіць, яго трэба пачаць зноў. Касмаганічны ўяўленні дыктуюць хранатопную рамку рытуала, уводзяць паказнікі месца, сэнсава ідэнтычнага першацэнтру, часу, спраектаванага да першапачатку, а таксама рэгламентуюць неабходны рэквізіт з яго ідэяй новага, непачатага (=першага) і г. д.

Такім чынам, глыбінай семантыкай народных медыцынскіх рытуалаў беларусаў становілася сімвалічнае ўзнаўленне страчанай раўнавагі і гармоніі чалавека са Светам, нейтралізацыя небяспекі, звязанай з парушэннем самой структуры іх узаемаадносінаў.

Леанід Лыч (Мінск)

ПРАБЛЕМЫ ЗАХАВАННЯ БЕЛАРУСКАЙ АДМЕТНАСЦІ Ў СЛАВЯНСКАЙ СУПОЛЬНАСЦІ НАРОДАЎ

На вялікае шчасце, сёння абсалютнай большасці славянскіх народаў не пагражае страта сваёй культурна-моўнай адметнасці. Гарантыйяй такога трывалага самабытнага развіцця славян стала стварэнне імі ўласных незалежных дзяржаў, якім, як вучыць сусветны гістарычны вопыт, толькі і падуладна развязванне любой складанасці і цяжкасці нацыянальнага пытання. Гэта толькі калі дзяржава свядома не збіраецца развязваць такое пытанне, становішча з нацыянальна-культурным развіццём тытульнага народа можа пагаршацца, будзе існаваць рэальная небяспека яго этнічнай дэгенерацыі.

Сказанае пра абсалютную большасць славянскіх народаў зусім не датычыцца беларусаў. На шляху пабудовы этнакультурнага жыцця на сапраўдным прыродным падмурку ў іх і раней, і зараз існуюць вельмі вялікія, часам здаецца, неадольныя цяжкасці. З горыччу даводзіцца канстатаваць, што ўсе практичныя заходы дзяржавы і грамадскасці па рэалізацыі «крашэнняў» моўнага рэферэндуму 1995 г. не далі станоўчых вынікаў. Працэс культурна-моўнай русіфікацыі беларускага народа няўхільна паглыбляецца, пераканаўчым доказам чаго з'яўляецца рэзкае зніжэнне сацыяльных функцый яго роднага слова ва ўсіх сферах афіцыйнага жыцця. Гэта выклікае законную трывогу не толькі ў нацыянальна-свядомых колах беларускага грамадства, але і ў рознага роду прагрэсіўных міжнародных організацыях.

Апошнім часам ЮНЕСКА ўнесла беларускую мову ў Чырвоную Кнігу. Гэта ўнікальны ў свеце выпадак, каб пагроза знікнення мовы існавала ў народа, які з'яўляецца тытульным у сваёй дзяржаве! Нас зусім не суцяшае, што, акрамя беларускай, у такую кнігу занесены дзесяткі моваў краін Еўропы, бо гэта ж у большасці сваёй не мовы, а дыялекты, якімі карыстаюцца невялікія па колькасці этнічныя групы. Беларусаў жа каля 10 мільёнаў, і да таго яны ж дзяржаўная нацыя! Таму, думаецца, ёсьць не толькі тэарэтычны, але і практычны інтарэс у гістарычным зрезе глянуць на гэтую архіважную праблему, бо інакш нельга зразумець сённяшні архітрагічны этнакультурны стан 10-мільённага славянскага народа, імя якога — беларусы.

Узятая мною для разгляду праблема мае вельмі глыбокія карані, старожытныя вытокі. Нечуваную ж вастрыню яна набыла апошнім часам, нягледзячы на тое, што Беларусь, як любяць у нас з'яўляць, у тым ліку і яе высокія палітыкі, з'яўляецца незалежнай, суверэннай дзяржавай. Ужо сам факт працяглага існавання праблемы захавання беларускай культурна-моўнай адметнасці сведчыць, што ў нашых людзей увесь час прысутнічала вялікае жаданне не растварапча сярод іншых народаў, зберагаць сваю існасць як пэўную ў свеце каштоўнасць. Давалася і даецца гэта крайне цяжка, бо аховаць сваю адметнасць увесь час трэба было ад празмернага і да таго ж яшчэ часта гвалтоўнага ўплыву народаў з вельмі блізкай да нас культуры і мовай — польскага і рускага. Выстаяць, захаваць сваё «Я» ў такіх варунках шматкроць больш складана, чым калі ратавацца даводзіцца ад разбуранага ўздзеяння народаў з вельмі непадобнымі культурай і мовай.

Як вядома, першыя сур'ёзныя пагражальныя сімптомы для самабытнага этнакультурнага жыцця беларусаў узняклі падчас іх сумеснага жыцця з палякамі ў федэратыўнай дзяржаве Рэчы Паспалітай, пачатак якой быў пакладзены падпісаннем у 1569 г. Люблінскай уніі. Літаральна ўжо ў першыя дзесяцігоддзі такога жыцця для палітыкаў і інтэлектуалаў нашага народа стала зразумелым, як цяжка будзе захаваць яго ад блізкародненага польскага культурна-моўнага ўплыву. Дарэчы, духоўнаму патэнцыялю жамойтаў і аўкштайтаў, з якіх пазней склалася сучасная літоўская нацыя, гэты ўплыў не прычыніў такой велізарнай шкоды. Магчыма, ён не так моцна падкасіў бы і духоўныя сілы беларусаў, каб ім не здрадзілі іх заможныя станы і інтэлектуальныя колы сваім пераходам на польскую культурна-моўнныя стандарты. Таму, калі ў 1696 г. польскія ўлады забаранілі на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага ўжываць у службовым справаводстве беларускую мову, у яе практычна зусім не знайшлося стойкіх абаронцаў. На такое здольныя толькі людзі са здаровай этнічнай, нацыянальнай самасвядомасцю і прытым высокаадукаваныя. Уся адукцыя, прафесійная культура ў нашым краі началі інтэнсіўна развівацца на польскім падмурку з моцным дамешкам лацінскіх пачаткаў. Захаваць у такіх неспрыяльных умовах беларускую адметнасць становілася вельмі праблематычным. Выручала толькі тое, што польская стыхія вельмі марудна пранікала на вёску, дзе

пражывала абсолютная большасць беларускага этнасу. Але жыхары вёскі былі пераважна носьбітамі фальклорнай культуры.

А час-то не стаяў на месцы. Еўропа перажывала эпоху Асветніцтва. Пад яе ўплывам буйныя пазітыўныя зрухі адбываліся і ў духоўным жыцці Рэчы Паспалітай. Хаця такога практычна зусім не назіралася сярод беларускага вясковага насельніцтва, паколькі яно працягвала быць спажыўцом традыцыйнай культуры, аднак, гарантый, што яна не падпадзе пад уплыў ідэй Асветніцтва польскага ўзору і не пачне паступова дэфармавацца, ніхто не мог даць. Таму ў лепшым за беларусаў становішчы знаходзіліся тыя народы, якія ў новых умовах развівалі прафесійную пласты культуру, не выракаючыся і сваіх традыцыйных, фальклорных каштоўнасцяў. У беларусаў з прафесійнымі, элітарнымі культурнымі пластамі не ўсё было ў парадку, таму праблема захавання сваёй этнічнай адметнасці заканамерна працягвала абвастрацца. Калі і памыляўся, дык вельмі нязначна, наш славуты адраджэнец першай паловы XX ст. Антон Луцкевіч, пішучы: «...зьліўшыся з польскай дзяржаўнасцю, мы не здолелі даць адпору польскаму нацыянальнаму націску і, разам з утратай асобнасці гасударственнай, утрацілі ўышэйшых станах сваю нацыянальнасць»¹.

Вельмі блізкае па сэнсу да гэтай цытаты меркаванне другога нашага выдатнага дзеяча нацыянальна-вызваленчага руху Язэпа Лёсіка, які заявіў, што на час падзелаў Рэчы Паспалітай (1772, 1793 і 1795 гг.) «усе вышэйшыя станы і інтэлігенцыя нашага краю былі спаленізованы (апалячаны). Застаўся адзін цёмны забіты народ».

Вось з такім сіроочым пасагам пасля падзелаў Рэчы Паспалітай забралі беларусаў у расійскі дом. Спачатку іх культурнай адметнасці не давала праівіцца русіфікацыя, затым адначасова з ёю і паланізацыя, а пасля задушэння паўстання 1863–1864 гг. на чале з Кастусём Каліноўскім — пераважна толькі русіфікацыя. Заслуга ў гэтым найперш расійскага дзяржаўнага дзеяча, начальніка Паўночна-Заходняга краю Міхаіла Мураўёва і папячыцеля Віленскай навучальнай акругі Івана Карнілава. Яны заклалі тут зусім чужы падмурок пад народную адукцыю, якая ўжо ў бліжэйшыя дзесяцігоддзі стала самым магутным сродкам пераробкі маладых пакаленняў беларускага народа на рускі капыл. Цалкам не адпавядала этнакультурным інтарэсам беларусаў палітыка царызму ў выдавецкай, бібліятэчнай, музейнай справах, тэатральнай дзейнасці, а таксама і на ўсіх астатніх дзялянках духоўнага жыцця. Афіцыйна заяўлялася, што з беларусаў трэба фармаваць людзей, якія нічым не адрозніваліся б ад рускіх. Гэтага напрамку вельмі моцна прытрымлівалася і Руская праваслаўная царква на Беларусі, будуючы тут усю сваю дзейнасць выключна ў духу рускіх нацыянальна-культурных традыцый.

Як і меркавалася, рускай сістэме адукцыі, рускай мясцовай адміністрацыі, Рускай праваслаўнай царкве ўдалося вельмі многае зрабіць па

¹ Беларуская думка XX стагоддзя. Варшава, 1998. С. 7.

размыванні этнакультурнай адметнасці беларусаў і растварэнні іх сярод рускай нацыі. Асабліва выразна гэта выявілася ва ўсходніх губернях Паўночна-Заходняга краю. Іх насельніцтва, найперш праваслаўнага веравызнання, няўхільна крочыла тым жа згубным шляхам культурна-моўнай асіміляцыі, які амаль ужо да канца прайшлі нашыя супляменнікі беларускіх тэрыторый Смаленшчыны, Браншчыны і Пскоўшчыны, што на стагоддзі раней былі далучаны да Расіі.

Дзяржаўныя палітыкі Расійскай імперыі і адданыя ім навукоўцы практична ўсё зрабілі для таго, каб вытруціць з разуму даволі вялікай колькасці людзей нашага краю такія іх саманазвы, як літоўцы, літвіны (ліцвіны), якія маглі б нагадваць пра існаванне тут у мінулым даволі буйной і магутнай у Еўропе дзяржавы — Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ). Затое гэтыя ж палітыкі і навукоўцы ўсяляк садзейнічалі жыхарам заходняй часткі колішняга ВКЛ жэмайтам (жамойтам) і аўкштайтам перасадзіць этонім «літоўцы» на сваю тэрыторыю. І ён трывала прыжыўся тут, бо дазваляў жэмайтам і аўкштайтам лічыць сябе адзінымі спадкаемцамі Вялікага княства Літоўскага, пускаць чуткі, што многія іх этнічныя землі зараз належаць не толькі Віленскай і Ковенскай, а і Гродзенскай, Мінскай, Віцебскай губерням Паўночна-Заходняга краю.

У сітуацыі, калі значную частку карэннага насельніцтва нашай зямлі ўдалося пазбавіць сапраўднага імя, ўсё больш і больш людзей у якасці саманазвы пачалі выкарыстоўваць тэрмін «тутэйшы», каб толькі не залічваць сябе да рускіх ці палякаў. Рускую мясцовую адміністрацыю, Рускую праваслаўную царкву, рускую сістэму народнай адукацыі, што пачувалі сябе поўнымі гаспадарамі на Беларусі, не задавальняла такое стаўленне значнай часткі яе насельніцтва да вызначэння сваёй этнічнай прыналежнасці. У шэрагу афіцыйных інстанцый прызнавалася за лепшае, каб тут дюдзі лічылі сябе за беларусаў, бо гэта ж вельмі блізка да этоніма «рускі». На практицы такое аказалася нялёгкай справай, бо тэрміны «беларус», «беларусцы» з'явіліся ў нас намнога пазней за «літвінаў», «літоўцаў» (прычым толькі ва ўсходняй частцы тэрыторыі, што прылягает да Расіі). Яшчэ і ў 70–80-я гг. XIX ст. тэрмін «беларус» меў больш шырокое распаўсюджанне на тэрыторыі Смаленшчыны, чым Міншчыны. Нездарма ў выдадзенай у 1882 г. саліднай кнізе «Живописная Россия» (т. 3) ёсьць раздзел «Белорусская Смоленщина с соседями» (аўтар С. Максімаў). А вось спалучэння слоў тыпу «Беларусская Міншчына» ні ў гэтай кнізе, ні ў іншых не даводзілася сустракаць.

Дзяржаўныя ўлады Расіі і блізкія да іх навукоўцы без асаблівай раслінні ставіліся да захавання на нашай зямлі старажытнага этоніма «ліцвіны» і новатвора — «тутэйшыя», бо хацелася, каб усё яе карэннае насельніцтва называла сябе тэрмінам, роднасным са словам «рускі». Этонім «беларус» больш-менш задавальняў гэтым мэтам, але ён вельмі павольна прасоўваўся з усходніх губерняў Паўночна-Заходняга краю ў цэнтральныя

і заходнія. Асабліва праблематычным падавалася прыняцце яго людзьмі, якіх ксяндзы настойліва пераконвалі ў іх прыналежнасці да полькага этнасу, каталіцкага веравызнання. І было зусім нярэдкай з'явай, калі нашыя католікі, ужо не адчуваючы ніякай генетычнай сувязі з этнонімамі «літоўцы», «ліцвіны», згаджаліся называць сябе «палякамі». Вось у такіх умовах зарадзілася і адбывалася фармаванне дзяржаўнай канцэпцыі заходнерусізму, сутнасць якога зводзілася да поўнага адмаўлення этнічнай самабытнасці беларусаў і атаясамлівання іх з рускімі.

Гучыць крайне парадаксальна, але галоўнымі ідэолагамі этнічнага задушэння аднаго з самых старажытных і з развітай адмысловай культурый славянскага народа — беларускага былі не хто іншыя, як самыя артадаксальныя славянафілы: журналіст, літаратурны крытык Міхаіл Каткоў, дзяржаўны дзеяч у галіне асветы Іван Карнілаў, гісторык і выдавец Пампей Бацюшкаў, публіцыст і грамадскі дзеяч Іван Аксакаў і інш. З усіх пералічаных майстроў размывання этнічнага патэнцыялу беларускага народа найбольш тонкімі падыходамі па рэалізацыі гэтай пачварнай мэты вызначаўся І. Аксакаў. Справядліва бачачы, якую адмоўную рэакцыю і жорсткі супрапаціў выклікаюць гвалтоўныя метады, ён усяляк «падтрымліваў і прапагандаваў канцэпцыю ліберальна-асветніцкай асіміляцыйнай палітыкі царызму адносна беларусаў (стварэнне і ўзмацненне на рускіх пачатках шырокай сістэмы школьніцтва, выдавецтваў, прэсы, рэлігійна-праваслаўных інстытутаў і г. д.), пад уздзеяннем якой, на яго думку, беларускае насельніцтва хутчэй усвядоміла б свою культурна-этнічную непаўнацэннасць, «сапсаванасць» польскімі ўплывамі і добраахвотна на «ісцінна» рускай аснове канчаткова зліся б з велікарусікім этнасам (пры захаванні некаторых сваіх «мясцовых» рыс)»².

Як і разлічвалі стваральнікі канцэпцыі заходнерусізму, у яе знайшлося нямала герастратай і з ліку саміх жа беларусаў. Прычым зaimалі яны далёка не шрагавае месца ў розных сферах навукі, культуры і адукацыі і, значыцца, іх меркаванні, погляды на маглі не ўпłyваюць на характар дзяржаўнай палітыкі сцірання этнакультурнай самабытнасці беларусаў. Ужо і на той час сусветная практика назапасіла дастаткова пераканаўчых фактав, з якіх вынікала, што адарваныя ад каранёў свайго народа асімілятары часта могуць прычыніць яму непараўнальная большую шкоду, чым людзі іншых нацыянальнасцяў, у т. л. і тытульной.

Пацвердзіць гэта можна і многімі прыкладамі з практичнай дзейнасці беларускіх прыхільнікаў заходнерусізму. Пры іх актыўнай падтрымцы прысланым у наш край рускім асімілятарам удавалася даволі паспяхова будаваць у поўнай адпаведнасці з рускімі стандартамі дзейнасць устаноў адукацыі і культуры, выдавецтваў, рэдакцый газет і часопісаў, адміністрацыйных і судовых органаў, праваслаўнай царквы. Не ручаюся, наколькі быў

² Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1998. Т. I. С. 84.

шчырым у сваім сцвярджэнні даволі вядому ўжо ў апошнія дзесяцігоддзі XIX ст. наш таленавіты фіолаг-славіст Яўхім Карскі, але і ён разглядаў беларускую супольнасць як «галіну рускага народа», беларускую мову — як «заходнярусскую галіну сярэднярускіх гаворак», лічыў, што мэтазгоднасць навучання беларускай мове не павінна ісці далей пачатковай школы, сярэдняя ж і вышэйшая адукцыя, навука могуць забяспечвацца выключна праз «агульнарускую мову»³. Словам, трывала стаяў на пазыцыях заходнерусізму, якім тады былі прасякнуты многія вучоныя, не выключаючы і беларусаў па паходжанні.

Этнакультурнае жыццё нашага краю не пайшло тым рэчышчам, якое яму прадвызначылі ідэолагі заходнерусізму. Але нягледзячы на гэта, страты ў сваёй самабытнасці беларусы панеслі велізарныя, шмат хто беззвратна залічыў сябе да рускіх ці паліакаў. Амаль цалкам адсутнічала ўсякае беларускае жыццё па-за сельскай мясцовасцю краю. Як вядома, якраз на сельніцтва гарадоў, а не вёсак усіх цывілізаваных народаў свету ў той час (а тым больш пазней) у варашальнай ступені прадвызначала іх этнакультурнае развіццё. У нас жа гэты прагрэсіўны тып рассялення людзей з'яўляўся пераважна асяродкам рускай, яўрэйскай і польскай культур.

Беларуская нацыя не памерла, выжыла, уступіла ў апошніяе стагоддзе другога тысячагоддзя як пэўная этнічная супольнасць галоўным чынам дзяякуючы вёсцы, якая не ў такой ступені, як горад, зведала на сабе руйнавальнае ўздзейнне дзяржаўнай палітыкі русіфікацыі. Сяляне не адышлі ад сваёй традыцыйнай культуры, не адцураліся роднай мовы, хаця сляды яе паланізацыі і русіфікацыі даволі добра адчуваліся. З асяроддзя вясковай выйшла цэлая плеяда свядомых, высокаадукаваных носьбітаў беларускасці, якія змаглі распачаць, а на мяжы XIX–XX стст. надаць шырокі размах нацыянальна-культурнаму адраджэнню.

Захаванне ў асяроддзі жыхароў вёскі, на якіх тады прыпадала абсолютная большасць беларускай нацыі, сваіх прыродных культурна-моўных асноў давала яе патрыятычна настроеным сынам і дочкам дастаткова падстаў патрабаваць ад бальшавікоў, якія ў каstryчніку 1917 г. прыйшлі да ўлады, згоды на стварэнне на сваёй зямлі ўласнай дзяржавы. І яна была абвешчана 1 студзеня 1919 г. у форме Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі.

Заняцце беларусамі ў агульнай колькасці насельніцтва гэтай дзяржавы дамінуючага становішча (на іх прыпадала 80%) і да таго ж яшчэ законнае валоданне імі статусам тытульнай нацыі рэспублікі абавязвала яе органы ўлады менавіта з улікам дадзеных фактараў ажыццяўляць тут культурна-моўную палітыку. Першапачатковая нястача кадраў для правядзення гэтай палітыкі на практицы хутка пераадольвалася, бо вёска аказалася ў стане пастаўляць грамадству ў патрэбнай колькасці такіх людзей, якія пасля

³ Каўка Алесь. Заходнерусізм // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1996. Т. 3. С. 417.

адпаведнай прафесійнай падрыхтоўкі паказвалі сябе здольнымі і актыўнымі праваднікамі ў масы беларускай нацыянальнай ідэі. Міжваеннае беларусізацыя, якой улетку 1924 г. з прыняццем адпаведных юрыдычных актаў надалі дзяржаўныя харкты, вельмі рана засведчыла, што беларускі народ жадае і ў стане развівацца як адметная этнічнае супольнасць. Аднак яму перашкодзілі ў поўным аб'ёме сцвердзіцца ў такім пажаданым статусе калектывізацыя сельскай гаспадаркі (унесла істотны разлад у спрадвечны беларускі лад вясковага жыцця), барацьба большавіцкай партыі з выдуманай ёю наццемаўшчынай, масавыя рэпрэсіі 1930-х гг., свядомае наданне ў гэтых ж гады моцна залежнымі ад Масквы ўладамі прыярытэту рускім нацыянальна-культурным каштоўнасцям на беларускай зямлі.

Крайне аслабілі магчымасці беларускага народа на самабытнае этнокультурнае развіццё панесення ім велізарныя людскія і матэрыяльныя страты падчас вайны з Германіяй і німецкай акупациі. Гінулі і сяляне, і рабочыя, і службоўцы. Але нікто з той бойні не выйшаў з такімі парадзелымі шэрагамі, як нацыянальна-свядомая інтэлігенцыя, якая і ў мірны час, і ў вайну не шкадавала сябе дзеля таго, каб жыла беларуская ідэя. Вайна забрала ў нас і беларуса № 1 — Янку Купалу. Такой трагедыі не зведаў аніводны савецкі народ! А колькі адданых беларускай нацыянальнай ідэі людзей вымушаны былі ўцякаць з дому, баючыся пакарання савецкім судом за вернае, самаахвярнае служжэнне ёй на тэрыторыі, што знаходзілася пад юрысдыкцыяй німецкіх акупacyjных уладаў?!

І ўсё ж нягледзячы на такія незлічоныя страты ў людскім патэнцыяле беларускай нацыі, яна мела шанец на самабытнае этнокультурнае развіццё, бо ў яе заставалася вёска, якую спрадвеку вызначала проста зайдросная, невядомая для многіх іншых народаў здольнасць да рэгенерацыі. Якія б раны паланізацыя і русіфікацыя ні прычынялі беларусам, асабліва самым адукаваным катэгорыям, наша вёска заўжды была ў стане праз пэўны час загаіць іх. Пасляваенны перыяд. Калі б урад Беларусі паставіў за мету будаваць у ёй жыццё ёна ўласным прыродным грунце, вёска вельмі хутка выдзеліла б патрэбную для гэтага колькасць маладых людзей, узгадаваных у духу беларускіх нацыянальна-культурных традыцый. Такія людзі засталіся незапатрабаванымі дзяржавай, бо яна ажыццяўляла зусім іншую нацыянальную палітыку, асяродкам якой з'яўлялася збліжэнне і зліццё культур і моваў усіх народаў СССР у нешта адно цэлае, інтэгральнае, з якога павінна была вырасці самая перадавая ў свеце культура камуністычнага грамадства. Шлях да яе, лічылася, трэба пракладваць праз засваенне савецкім нацыямі і народнасцямі рускай культуры і мовы, як найбольш распаўсюджаных на ўсёй неабсяжнай прасторы СССР і да таго ж яшчэ самых багатых.

Вось гэтую культуру і мову дзяржава, кампартыя ўсяляк і ўкаранялі на Беларусі, асабліва ў гарадах, колькасць насельніцтва якіх інтэнсіўна расла

за кошт арганізаванай і стыхійнай міграцыі сюды вясковай моладзі. Прыбывала яна на новае месца жыхаства, будучы трывала выхаванай у беларускім духу, але ўжо з першых дзён павінна была вучыцца жыць паводле рускіх культурна-моўных традыцый, бо ў гарадах усе сферы дзяржаўнага, грамадска-палітычнага, эканамічнага жыцця аблігуюцца толькі рускай мовай, не існавала нацыянальны вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай школы, прафесійна-тэхнічнага навучання. Нядаўнія вяскоўцы не чулі матчынай мовы, наведваючы кінатэатры, і вельмі рэдка даносіліся яе дарагі і блізкія сэрцу гукі са сцэн драматычных, опернага тэатраў, у час выступлення эстрадных калектываў. У такіх антынацыянальных умовах значная частка гарадскіх вяскоўцаў свядома імкнулася хутчэй пазбавіцца беларускіх культурна-моўных каштоўнасцяў і перайсці на рускія, каб не выглядаць сярод гараджан «белай варонай».

Штогадовыя вымыванні велізарнай колькасці маладых людзей з вёскі і да таго ж яшчэ найбольш адукаваных досьціць хутка пазбавіла яе магчымасці падтрымліваць дух беларускасці на той зямлі, дзе ён спрадвеку панаў вай нязменна. Апроч таго, вышэйшыя і сярэдняя спецыяльнія навучальныя ўстановы, найперш аграрнага профілю, а таксама педагогічнага і медыцынскага, наваднілі вёску такой колькасцю рускамоўных спецыялістаў, што нават яна стаціла магчымасць нармальнага самабытнага нацыянальна-культурнага развіцця. Адначасова ўсё больш адчувальны ўдар па ім стала наносіць шырокая пранікненне ў жыццё вёскі рускамоўных кіно, тэлебачання і радыё. Асабліва не спрычыніліся яны да русіфікацыі толькі вяскоўцаў старэйшых пакаленняў, якія несапсанымі беларусамі назаўжды развіваліся з зямным жыццём і адыходзілі ў новы свет, не пакідаючы пасля сябе такай замены, што магла б прадоўжыць існаванне нацыянальных традыцый карэннага насельніцтва роднага краю.

Такім страшэнна здэнацыяналізаваным застала ў сярэдзіне 1980-х г. беларускі народ гарбачоўская перабудова. Але нібыта тая міфалагічная птушка фенікс, ён адрадзіўся з попелу і стаў шукаць шляхі выратавання ад этнічнай смерці. Пачалі ж, як і трэба было чакаць, гэтую высакародную патрыятычную справу галоўным чынам інтэлігенты вясковага паходжання. Выходзіць, беларускія гарады рускай культуры і мовы не ўсіх ператрушчылі выхадцаў з вёскі. Тыя з іх, хто застаўся адданым нацыянальнім традыцыям, не выракся матчынай мовы і рашучым крокам пайшоў па шляху адраджэння роднага краю, хоць у нейкай ступені змылі ганьбу з тых мільёнаў вясковых беларусаў, якія, трапіўшы ў рускамоўныя гарады Беларусі, не знайшлі, а то і зусім не шукалі ў сабе сілаў дзеля супраціўлення тонка распрацаванай і ўмелай праводзімай партыйнымі і савецкімі органамі палітыкі русіфікацыі нашага краю.

Пры ўсіх велізарных стратах у нацыянальным патэнцыяле беларускага народа ў яго на час гарбачоўской перабудовы знайшлася крытычнай маса палітыкаў і інтэлектуалаў, каб прывесці ў адраджэнскі рух шырокія

народныя масы. Характэрна, што такія палітыкі меліся і сярод асобаў, што займалі даволі высокія пасады ў партыйных і савецкіх органах. Праўда, з палітычнага асяроддзя беларускай інтэлігенцыі ў нас не далучыліся да нацыянальнага адраджэння фігуры такой велічыні, як сакратары ЦК КПБ. Ніхто з іх не адважыўся ўзяць прыклад з першай партыйнай асобы Украіны Леаніда Краўчука, Грузіі — Эдуарда Шэварнадзе, Азербайджана — Гайдара Алієва... Прычына: нашыя першыя партыйныя асобы ў непараўнаныя большай ступені былі здэнацыяналізаваныя, адарваныя ад культурна-моўных традыцый свайго народа, чым іх калегі з іншых саюзных рэспублік. Чакаць жа ад такіх здэнацыяналізаваных першых сакратароў і асобаў трохі ніжэйшых рангаў важкага ўкладу ў адраджэнскую справу не даводзілася, таму ў нас за вырашэнне яе ўзяліся маласпактыкаваныя ў тонкасцях палітыкі людзі. Затое працавалі на вялікім энтузіазме і пачалі даволі ўпэўнена вяртаць народу яго прыродныя духоўныя каштоўнасці, якія стагоддзямі нішчылі чужбы рэжымы, абавіраючыся на мясцовых нацыянальных дэгенератаў.

Велізарная заслуга адраджэнцаў канца 1980-х — пачатку 1990-х гг. — правільнае вызначэнне месца беларускай мовы ў афіцыйным жыцці краіны. Як гэта зроблена — і зроблена даўно — ва ўсім цывілізаваным свеце ў дачыненні да моваў тытульных нацый, і беларускай мове юрыдычна надалі ў студзені 1990 г. статус адзінай дзяржаўнай у рэспубліцы. Размаўляць па-беларуску стала прэстыжным у грамадстве. Людзі зайдросцілі тым, хто вольна і прафесійна валодаў беларускім словам. Яно ініцыявала многіх да глыбокага вывучэння гісторыі роднай Бацькаўшчыны, выклікала жаданне бачыць яе сапраўднай суверэннай дзяржавай. Асобы, што ва ўсіх жыццёвых сітуацыях карысталіся беларускай мовай, вызначаліся здаровай нацыянальнай самасвядомасцю, карысталіся вялікай павагай у грамадстве.

Аднак зварт людзей да нацыянальных каштоўнасцяў зусім не радаваў нашых высокіх палітыкаў, паколькі, на іх думку, гэта магло стаць сур'ёзнай перашкодай для ажыццяўлення рознага роду заходаў па стварэнні саюзной дзяржавы з Расіяй, а паколькі гэта немінуча павінна было прывесці спачатку да абмежавання, а затым і да поўнай страты Беларуссю сваёй самастойнасці, дык які ж сэнс адраджаць, узбагачаць беларускую этнакультурную спецыфіку. Аснову апошняй, як і ва ўсіх астатніх народаў, складае мова. На ўсіх абсягах беларускага краю адраджэнцы павялі нялёгкую барацьбу за выратаванне свайго роднага слова, спрэядліва бачачы ў гэтым галоўны сродак захавання самабытнасці народа.

Напаўненню беларускай мовы сацыяльнымі функцыямі, хоць трохі большаму распаўсюджванню апошняй у грамадстве перашкаджала ўпартасць нежаданне афіцыйных уладаў выкарыстоўваць яе ў дзейнасці дзяржаўных органаў усіх звёнаў, міністэрстваў і ведамстваў, педагогічным працэсам вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай школы. Зразумела, такія свядомай палітыкай стрымлівання можна было дасягаць пажаданай мэты толькі год-два, але не цэлую вечнасць. Таму, выкарыстоўваючы працяглую адарванасць

шырокіх пластоў народа ад сваёй мовы, адсутнасць у яе належнага месца ў грамадскім жыцці, дзяржава пайшла ў маі 1995 г. на правядзенне рэфэрэндуму, мэтай якога ставілася юрыдычна ўзаконіць выкарыстанне разам з беларускай і рускай мовы ва ўсіх сферах афіцыйнага жыцця. Дзякуючы вышэйпрыведзеным фактарам і тонка арганізаванай ідэалагічнай апрацоўцы масаў, большасць людзей падтрымала задумку архітэктараў рэфэрэндуму, але моцна памылілася, бо ніхто не збіраўся дзяліць пароёну сацыяльныя функцыі беларускай і рускай мовай. Наўмысна дзяржава аддала прыярытэт рускай мове, а беларускую звяла да таго жабрацкага становішча, на якім яна знаходзілася ў самы пік ажыццяўлення камуністычнай партыі палітыкі на збліжэнне і зліцце савецкіх народаў.

Так свядомай палітыкай не чужой, а ўласнай дзяржавы беларускі народ зноў апынуўся ў добра знаёмай сітуацыі, калі яму пагражае рэальнае этнічнае выміранне. Дзяржавай робіцца ўсё, каб ён быў нямым у сваёй роднай мове, г. зн. не меў магчымасці развіваць, узбагачаць свою этнакультурную самабытнасць, канчаткова страціў свою адметную нішу ў славянской супольнасці народаў, сусветнай цывілізацыі.

Марта Макара-Студзінска (Люблін, Польшча)

СТЭРЭАТЫП БЕЛАРУСА З ПУНКТУ ГЛЕДЖАННЯ ПСІХАЛОГII

Кожная лакальная, культурная, этничная, рэлігійная, нацыянальная супольнасць стварае ўласны партрэт сваіх суседзяў як аддаленага ў прасторы соцыума. Ажыццяўляеца гэта пры дапамозе грамадской думкі, катэгорызацыі і грамадской дыстанцыі. Сацыялагічныя назіранні датычаць не толькі фізічных рысаў, такіх, як рост, целасклад ці колер скуры чалавека, але таксама верагодных асабовых якасцяў, эмацыйнальных уласцівасцяў і станаў, аб якіх можна меркаваць на падставе назіранняў. Да следаванні стэрэатыпаў прыцігваюць увагу да вынікаў папярэдне складзеных меркаванняў, што цягнуць за сабой тэндэнцыі на ўյёлэнне аб іншых людзях, нярэдка з перасцярогай.

Указаныя з'явы абумоўліваюць грамадскую дыстанцыю ў адносінах да іншых груп. Пад грамадской дыстанцыяй трэба разумець замкнёную пазіцыю, ізаляванасць ад усіх т.зв. «чужых». Яна абапіраецца на ўяўныя стэрэатыпы, звязаныя з ацэнкамі. Часцей мы не ўсведамляем таго, у якой ступені стэрэатыпы ўплываюць на нашы адносіны да іншых нацыянальных груп, фарміруючы насцярожанасць, боязь або сімпатию. Стэрэатып

робіцца перадумовай для ацэнкі людзей у розных сітуацыях і ў розных сферах жыцця. Стэрэатыпы афарбоўваюцца пазітыўна ці негатыўна. Бывае, што спосаб бачання пазбаўлены эмоцый. Такога кшталту абыякавасць можа вынікаць з нястачы ведаў пра дадзеную групу.

Прыкладам гэтай з'явы шмат гадоў з'яўляўся спосаб бачання палякамі беларуса. Літаратура па гэтай тэмэ сведчыць, што беларус — найменш вядомы сусед для палякаў. Варта ўзгадаць некалькі даследчыкаў. J. Sobczak (1994) у артыкуле «Адносіны Польшчы з Беларуссю» (у арыгінале: «Stosunki Polski z Białorusią». — B. M.) піша, што шырокаму грамадству няшмат вядома пра традыцыі, літаратуру, культуру і нават гісторыю гэтага краю. Гэта асабліва здзіўляе, калі ўлічваць шматвяковую гісторыю беларуска-польскіх падзеяў. На нястачу выразнага вобраза беларуса ва ўспрыманні палякамі, а таксама на прычыны дадзенай з'явы звярталі ўвагу: Radzik (1997), Skaradziński (1990), Konwicki (1989), Cywiński (1994). На думку Radzika (1997), адной з прычын можа з'яўляцца нястача ў свядомасці палякаў тапаграфічных пунктаў, насычаных польскай культурай і гісторыяй, а таксама слабая распаўсюджанасць беларускай літаратуры.

Апытаць, якое праводзіў у 1975 г. Ośrodek Badania Opinii Publicznej (Цэнтр даследавання грамадской думкі. — B. M.), пацвярджае абыякавасць да беларусаў. Такі стан рэчаў цягнуўся шмат гадоў. Толькі ў апошнія гады «ОВОР» фіксуе ўзрастанне непрыязнасці палякаў да сваіх суседзяў, асабліва украінцаў, расіян, беларусаў. Адзначаны факт сігналізуе аб змяненні адносінаў з абыякавых на эмакцыянальныя. Ніжэй прадстаўленыя даследаванні CBOS за некалькіх апошніх гадоў. У 1998 г. рэспандэнтаў упершыню аптывалі наконт сімпатыі або непрыязнасці да кітайцаў і в'етнамцаў.

Табліца 1

ЯК БЫ ВЫ ВЫЗНАЧЫЛИ СВАЕ АДНОСІНЫ ДА ІНШЫХ НАРОДАЎ?
[гл.: CBOS, Raporty z 1998, N=1158]

Нацыянальнасць Сімпатыя	'93	'94	'95	'96	'97	'98
Амерыканцы	62	58	63	59	64	61
Французы	61	51	67	62	60	58
Італьянцы	63	54	66	62	63	55
Англічане	47	41	51	51	55	50
Венгры	47	41	56	48	47	44
Аўстрыйцы	41	37	48	49	47	43
Шведы	44	40	53	52	49	43
Чэхі	38	30	43	44	45	41
Славакі	33	32	44	38	39	36
Японцы	—	—	43	48	43	35
Немцы	23	26	35	43	38	32
Літоўцы	24	22	35	36	36	29

Нацыянальнасць Сімпатыя	'93	'94	'95	'96	'97	'98
Кітайцы	—	—	—	—	—	21
В'етнамцы	—	—	—	—	—	20
Балгары	19	16	23	23	23	20
Беларусы	19	17	18	21	22	19
Ізраільцыне	15	17	25	26	28	19
Расіяне	17	16	17	21	20	19
Сербы	10	12	14	15	16	13
Украінцы	12	9	14	16	15	13
Румыны	9	8	11	12	11	10
Цыганы	—	6	10	12	10	10

У эмаксыянальной катэгорыі сімпатый сярод 22 нацый беларусы занялі 16-ю пазіцыю. Яна захоўваецца на працягу 1993–1998 гг.

Табліца 2

ЯК БЫ ВЫ ВЫЗНАЧЫЛІ СВАЕ АДНОСІНЫ ДА ІНШЫХ НАРОДАЎ?

Нацыянальнасць Сімпатыя	'93	'94	'95	'96	'97	'98
Амерыканцы	25	25	24	27	25	24
Французы	25	30	22	24	28	25
Італьянцы	24	27	22	24	24	28
Англічане	32	32	28	28	28	27
Венгры	29	32	27	28	31	29
Аўстрыйцы	32	32	26	27	30	30
Шведы	30	33	26	25	31	31
Чэхі	29	33	28	28	32	31
Славакі	31	33	30	31	32	30
Японцы	—	—	30	25	29	31
Немцы	22	26	25	23	29	26
Літоўцы	26	27	28	24	27	29
Кітайцы	—	—	—	—	—	29
В'етнамцы	—	—	—	—	—	32
Балгары	30	31	29	26	30	30
Беларусы	25	25	22	20	25	25
Ізраільцыне	25	27	26	24	26	26
Расіяне	24	22	22	19	23	23
Сербы	19	21	19	20	26	23
Украінцы	19	20	19	18	20	22
Румыны	19	17	17	13	18	18
Цыганы	—	16	14	14	16	15

З дадзеных, змешчаных ў табліцы 2, вынікае, што беларуская нацыянальнасць абуджвае эмоцыі. Няма падстаў казаць пра абыякаваць палякаў у дачыненні да беларусаў.

Табліца 3

ЯК БЫ ВЫ ВЫЗНАЧЫЛІ СВАЕ АДНОСІНЫ ДА ІНШЫХ НАРОДАЎ?

Нацыянальнасць Сімпатыя	'93	'94	'95	'96	'97	'98
Амерыканцы	9	13	10	9	6	10
Французы	9	13	8	6	8	11
Італьянцы	6	12	8	7	8	11
Англічане	16	20	17	13	12	16
Венгры	18	21	14	16	16	20
Аўстрыйцы	19	20	20	12	14	17
Шведы	14	17	14	12	12	17
Чэхі	28	32	25	22	19	22
Славакі	27	27	22	21	22	26
Японцы	—	—	21	16	18	23
Немцы	53	45	38	31	30	39
Літоўцы	43	43	33	31	30	34
Кітайцы	—	—	—	—	—	36
В'етнамцы	—	—	—	—	—	34
Балгары	41	43	42	39	39	41
Беларусы	47	49	53	50	46	48
Ізраільцы	51	47	45	41	41	48
Расіяне	56	59	59	57	53	55
Сербы	55	51	57	49	44	50
Украінцы	65	66	63	60	60	59
Румыны	68	68	68	70	66	66
Цыганы	—	75	73	70	71	69

Сярод 22 нацый беларусы занялі 7 пазіцыю ў спісе непрыязнасці палякаў да іншых нацыянальнасцей. У параўнанні з дадзенымі 1993–98 гг. (CBOS, Raporty z 1998) перавагі палякаў да асобных нацыянальнасцей не падвергліся значным зменам. Варта, аднак, заўважыць, што ўвогуле пагоршыліся адносіны да замежнікаў. З большай непрыхільнасцю ў параўнанні з некалькімі гадамі таму назад палякі адносяцца да амаль усіх даследаваных нацыянальнасцей. У параўнанні з 1997 г. лічба рэспандэнтаў, якія выказваюць сімпатыю да асобных народаў, зменілася, а працэнт людзей, якія маюць да іх непрыязнасць, павялічыўся. Можна сказаць, што ў параўнанні з 1995–97 гг. адзначаецца пэўны спад сімпатый да замежнікаў. Пазіцыя палякаў у дачыненні да асобных нацыянальнасцей, з аднаго боку, адначасова вынікала з упływu гістарычных падзеяў і этнічных стэрэатыпаў, а з іншага боку, была абумоўлена бягучымі падзеямі і грамадскімі настроемі.

Анкетаваныя вызначалі свае адносіны да іншых народаў па шкале пачуццяў ад непрыязнасці да сімпатыі. Нязменна найгорш палякі адносяцца да цыганаў і румынаў. Дзве трэці аптыганных вызначалі свае адносіны да іх як непрыхільныя. Трэба аднак заўважыць, што ў параўнанні з 1997 г. не было адзначана ні спаду ва ўзроўні сімпатыі, ні ўзрастання непрыязнасці

да цыганаў і румынаў. Больш за палову палякаў не любіць румынаў і расіян, а кожны другі дэкларуе непрыязнасць да сербаў, ізраільцаў і беларусаў. Сярод суседзяў палякі найлепш ацэньваюць чэхаў. Дзве пятыя палякаў адносяцца да іх з сімпатыяй. Крыху меншую прыхільнасць выклікаюць славакі, немцы і літоўцы. Затое да беларусаў, расіян і ўкраінцаў часцей за ўсё палякі дэкларуюць непрыязнасць. Яе ўзрастанне зафіксавана таксама ў дачыненні да японцаў, сербаў і немцаў. У адносінах да беларусаў, расіян і ўкраінцаў дамінует пачуццё непрыхільнасці.

Заслугоўваюць увагі таксама даследаванні I. Kabzińskieje (1999), што былі праведзены сярод студэнтаў варшаўскіх навучальных устаноў на прадмет адносінаў да беларусаў. Рысы, прыпісаныя дадзенай нацыі, ствараюць хутчэй негатыўную выяву беларуса. Стэрэатып упłyвае не толькі на партрэт іншых нацыянальнасцей, але таксама абумоўлівае грамадскую дыстанцыю. Прывяду тут таксама Рапарты з 1999 г. па тэме «Грамадская дыстанцыя» з верасня 1999 г., праведзеныя па прадстаўнічай выбарцы дарослых палякаў (N=1123). Адносіны да замежнікаў могуць быць абумоўлены ролляй, якую яны выконваюць у грамадстве. Ухваленне кантактаў з іншаземцамі па паходжанні (а г. зн. з іншай мовай, іншымі звычаямі, рэлігіяй і г. д.) залежыць ад таго, наколькі бліzkая прысутнасць гэтых асоб, ці гэта толькі фізічная бліzkасць, або мы таксама нейкім чынам залежым ад іх. Пры дапамозе прыведзенага ніжэй апытання даследуецца грамадская дыстанцыя да замежнікаў увогуле (без вылучэння канкрэтных нацыянальных груп). Выконваемая замежнікамі роля паказана па змяншэнні з улікам працэнта даследаваных, схільных прыняць без пярэчанняў асабу іншай нацыянальнасці, якая выступае ў дадзенай функцыі.

Таблица 5

ЯК БЫ ВЫ АДРЭАГАВАЛІ, КАЛІ Б ВЫСВЕТЛІЛАСЯ, ШТО ЗАМЕЖНІК МАЕЦЦА СТАЦЬ:

	Быў (была) бы не супраць	Быў (была) бы супраць	Цяжка сказаць
Вашым бліжэйшым суседам	74	18	8
Вашым бліzkім супрацоўнікам	71	20	9
Вашым лекарам	69	25	6
Настаўнікам Вашаму дзіцяці	63	30	7
Вашай нявесткай або зяцем	60	29	11
Вашым шэфам на працы	60	32	8
Святаром Вашай парафіі	53	39	8
Пястункай Вашаму дзіцяці	42	49	9

Параўнальна часта палякі схільныя да ўхвалення замежнікаў у якасці бліжэйшых суседзяў або ў грамадской ролі, якая прадугледжвае фізічную бліzkасць, але не спалучаеца з абавязковай інтэракцыяй. Відавочная большасць даследаваных станоўча адносіцца да замежнікаў як да спецыялістаў (лекар), прычым прыхільнасць памяняшаецца, калі б кантакту падлягалі дзецы

даследваних (напр., роля настаўніка дзіцяці). У ролі настаўніка замежніка трохі часцей ўхвалілі б бацькі дзяцей школьнага ўзросту. На месцы працы з'яўленне адносін падпарадковання грунтоўна змяняе стасунак да замежнікаў: як блізкіх супрацоўнікаў замежнікаў ухваляе 71% аптытаных, затое ў якасці шэфа відавочна менш (60%). Параўнальна высокім з'яўляецца працэнт рэспандэнтаў, якія не ўхваляюць замежніка ў якасці святара сваёй парафіі. Замежніку паляк хутчэй не даверыў бы апекі над ўласным дзіцяцем, абы чым сведчыць перавага ў 7 пунктаў адмоўных адносін у параўнанні са станоўчымі. Гэта пацвярджае адзначаную раней тэндэнцыю, што контакт замежніка з дзецьмі рэспандэнта выклікае прыхільнасць радзей, чым кантакт з самім рэспандэнтам.

Працытаваная літаратура і даследванні CBOS выклікалі ў аўтара цікаўасць да ўласных даследаванняў па гэтай тэмэ. Іх мэтай было акрэсліць і апісаць стэрэатыпы, а таксама грамадскую дыстанцыю ў прадстаўнікоў грамадской группы, паўзменжнай з трывма народамі — украінцамі, беларусамі, расіянамі, а таксама выявіць і акрэсліць структурныя элементы стэрэатыпа беларуса. Дадзены артыкул быў напісаны на аснове эмпрычнага матэрыялу, атрыманага аўтарам з групы 80 дарослых асоб. Гэта папярэднія пошуки, яны з'яўляюцца ўступам да далейшых паглыбленых псіхалагічных даследаванняў з'явы стэрэатыпа і грамадской дыстанцыі палякаў ў дачыненні да іншых нацыянальнасцей.

Даследаваннямі былі ахоплены жыхары паўзменжнага мястэчка Кодзень, якія з прычыны лакалізацыі іх мясцовасці маюць сталы контакт з беларусамі, украінцамі і расіянамі. Праца была праведзена ў перыяд чэрвеня – жніўня 2000 г. Усяго аптытана 40 мужчын і 40 жанчын, абраных адвольна. Даследованні праводзіліся ва ўмовах, спрыяльных для атрымання добрасумленных вынікаў. Да рэспандэнтаў звярталіся ў першую чаргу з просьбай выявіць пазіцыю ў розных грамадскіх рэляцыях (турыст, сукватэрнік, супрацоўнік, сусед, прыяцель, сваяк) у дачыненні да ўкраінцаў, беларусаў, расіян. Пасля рэспандэнтаў папрасілі ахарактарызаваць розныя аспекты псіхасацыяльнага функцыянавання асобных народных груп з мэтай выяўлення структуры, што стварае характэрны стэрэатып для гэтых асоб. Рэспандэнты прадстаўлялі ўсе адукатыйныя ўзроўні. Сямейнае становішча анкетаваных таксама было дыферэнцыраваным.

Для рэалізацыі пастваўленай мэты выкарыстаны метад дыягнастычнага зандзіравання, анкетавання з дапамогай тэхнікі. Пры аналізе атрыманых вынікаў аўтар абапіраўся на тэорию грамадской дыстанцыі і ступені прыхільнасці да іншых груп у розных грамадскіх ситуацыях. У першую чаргу прааналізавана грамадская дыстанцыя жыхароў Кодзеня да пералічных нацыянальных груп. З прадстаўнікамі гэтых груп аптытаных асобы мелімагчымасць сутыкнуцца непасрэдна або апасродкована праз літаратуру, фільмы, адукатыю, інфармацыю з асяроддзя. Атрыманыя вынікі, узятыя разам і выражаныя ў працэнтах, адлюстроўвае табліца 6. Прадстаўленыя

вынікі з'яўляюца паказчыкам грамадскага ўхвалення, г. зн. маюцца на ўвазе адказы «так».

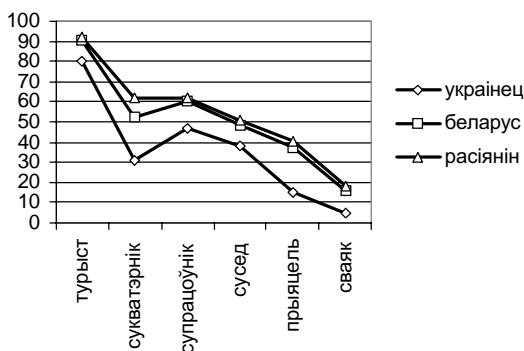
Табліца 6

**ГРАМАДСКАЯ ДЫСТАНЦЫЯ АБРАНАЙ ГРУПЫ ПАЎЗМЕЖНАГА НАСЕЛЬНІЦТВА (N=80)
У ДАЧЫНЕННІ ДА ТРОХ НАЦЫЙ (ДАЛЕЙ У %).**

Ці ўхвалілі б Вы сітуацыю, калі прадстаўнік (ца)
названых нацыянальнасцей з'яўляецца:

Грамадская сітуацыя	украінец	беларус	расіянін
турыст	80,2	90,2	92,1
сукватэрнік	30,6	52,6	62,1
супрацоўнік	46,7	60,3	62,2
сусед	37,8	48,2	51
прыяцель	15,3	37,4	40,2
сваек	4,7	15,8	18,1

**Графік 1
ГРАФІЧНАЕ ВЫЯЎЛЕНННЕ ГРАМАДСКАЙ ДЫСТАНЦЫИ АПЫТАНЫХ ПАЛЯКАЎ
У ДАЧЫНЕННІ ДА РОЗНЫХ НАЦЫЙ**

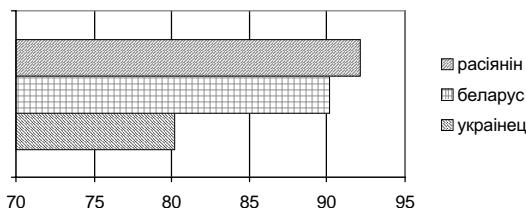
Дадзеныя, якія складаюць табліцу 6 і графік 1, дазваляюць зрабіць наступныя прапановы. Апытаныя асобы выяўлялі сваю грамадскую дыстанцыю ў дачыненні да розных нацый у наступнай чарзе (ад меншага да большага): расіяне, беларусы, украінцы. Найбольшая грамадская дыстанцыя рэспандэнтаў датычыць украінцаў. Расіянін часцей атрымоўваў перавагу, і гэта ва ўсіх грамадскіх сітуацыях, такіх, як: турыст, супрацоўнік, сусед, прыяцель, сваяк.

Трэба таксама адзначыць, што існуе істотная статыстычная разніца ($p<0,01$) паміж узроўнем грамадскага ўхвалення сучаснымі палякамі расіян і украінцаў на карысць расіян, а таксама палякамі беларусаў і украінцаў на карысць беларусаў. Не зафіксавана такой тэндэнцыі на статыстычна істотным узроўні ў дачыненні адносінаў анкетаваных да расіян і беларусаў.

Даследаваная група рэспандэнтаў ухваліла замежніка ў ролі турыста, аднак такі стасунак радыкальна змяніўся па меры скарачэння гэтай дыстанцыі ў наступных грамадскіх сітуацыях: сукватэрнік, сумесная праца, суседства, сяброўства, уваходжанне у сям'ю праз шлюб. Цікавыя дадзенныя па гэтай тэмэ даў аналіз пералічаных грамадскіх сітуацый, у якіх рэспандэнты прадстаўлялі свае пазіцыі, выяўляючы таксама пачуццёвыя адносіны ў дачыненні да розных нацыянальнасцей

Графік 2

ЗАМЕЖНІКІ Ў ЯКАСЦІ ТУРЫСТАЎ У ПОЛЬШЧЫ

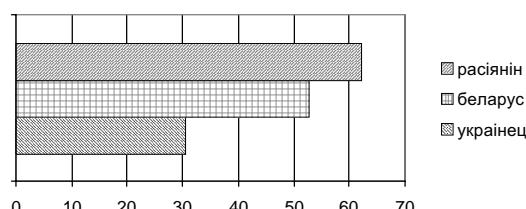

Большасць рэспандэнтаў, г. зн. 92,1% і 90,2%, ухвалілі расіян і беларусаў ў ролі турыстаў у Польшчы, менш, г. зн. 80,2%, — украінцаў.

У аналізаванай сітуацыі анкетаваныя праявілі сябе як асобы адкрытыя і прыхільнія. Грамадская роля «з'яўляцца турыстам» не патрабуе фізічнай блізкасці і не спалучаеца з неабходнасцю інтэракцыі. Адсюль і вынікае высокі ўзровень ухвалення ў даследаваных палякаў дадзенай грамадской сітуацыі.

Графік 3

ЗАМЕЖНІК У ЯКАСЦІ СУКВАТАРАНТА

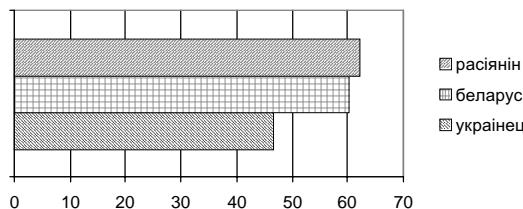

У грамадской ролі сукватаранта большасць даследаваных (62%) ухвалілі расіяніна. Менш, г. зн. толькі 30,6% — украінца, беларуса — 52,6% апытаўных. Грамадская роля «з'яўляцца сукватарантам» не патрабуе ад людзей навязвання блізкіх, сардэчных эмасыянальных сувязяў, хоць часам можа спалучацца з неабходнасцю інтэракцыі. Гэта для апытаўных даволі бяспечная сітуацыя, што спрыяе ўхваленню.

Далей прааналізавана сітуацыя сумесной працы, якая цягне за сабой блізкія міжасабовыя адносіны.

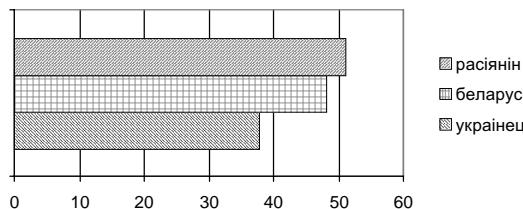
Графік 4

ЗАМЕЖНІК ЯК СУПРАЦОЙНІК

З абледаванага паўзмежнага насельніцтва 62,2% выявілі прыхільнасць да расіян у гэтай ролі і 60,3% — да беларусаў. Затое ў дачыненні да ўкраінцаў гэты паказчык нізкі, што можа сведчыць пра нястачу ахвоты да сумеснай працы ў гэтай сферы і пра асцярогу, звязаную з рынкам працы. Дадзеная сітуацыя вымагае ад уцягнутых асоб эмасцянальных адносінаў. З вынікаў даследаванняў можна зрабіць выснову пра ўзрастанне ў даследаваных палякаў ухвалення замежнікаў на рынку працы.

Графік 5

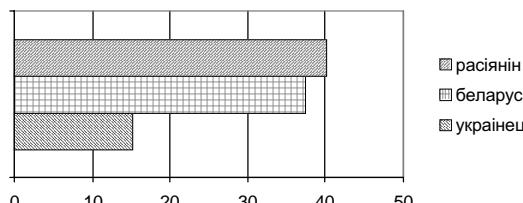
ПАКАЗЧЫК УХВАЛЕННЯ ПАЛЯКАМІ ЎКРАІНЦАЎ, БЕЛАРУСАЎ И РАСІЯН
У СІТУАЦІІ СУСЕДСТВА

Паказчык ухвалення палякамі аналізаваных нацыянальнасцей у гэтай грамадскай сітуацыі нізкі; таксама выразна дыферэнцыяваны. Менш ухвалілі ў якасці бліжэйшых суседзяў украінцаў (37,8%), на другім месцы беларусы (48%). Расіян у якасці суседзяў ухвалілі 51% апытаных. Суседскія адносіны патрабуюць навязвання інтэракцыі, а часам і супрацоўніцтва.

Наступнай прааналізаванай грамадской сітуацыяй стала пазіцыя палякаў наконт выяўлення прыяцельскіх адносін да замежнікаў.

Графік 6

ГРАМАДСКАЯ СІТУАЦІЯ — ПРЫЯЦЕЛЬ

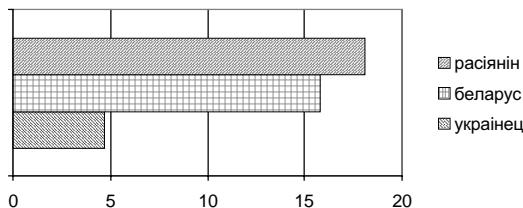

Адкрыта выявіла прыхільнасць да замежнікаў парадунальнай мала даследаваных. Такія адносіны ўхвалілі толькі 15,3% рэспандэнтаў у дачыненні да ўкраінцаў, 37,4% — да беларусаў і 40% — да расіян.

Апошнім аналізаваным грамадскім аспектам стала пазіцыя ў сітуацыі ўваходжання замежніка ў сям'ю праз шлюб.

Графік 7

ГРАМАДСКАЯ СІТУАЦІЯ — СВЯЖ

Паказчык ухвалення такой сітуацыі абследаванымі палякамі мінімальны. Большасць апытаных, г. зн. 18%, адказалі станоўча ў дачыненні да расіян і — да 15,8% беларусаў, менш, г. зн. толькі 4,7%, — у дачыненні да ўкраінцаў. Гатоўнасць да інтэракцыі з асобамі іншай нацыянальнасці залежыць ад некалькіх грамадска-дэмографічных прыкмет. Першай з іх з'яўляецца адукацыя. У выпадку кожнай выяўленай грамадской сітуацыі талерантнасць узрастает разам з узрастаннем адукаванасці даследаваных. Падругое, адзначаецца выразны ўплыв месца пражывання: рэспандэнты, якія жывуць у вёсцы, радзей ухваляюць контакты з замежнікамі ў параўнанні з жыхарамі гарадоў. Па-трэцяе, большай талерантнасці спрыяюць добрыя матэрыяльныя ўмовы жыцця. Выразны ўплыв на ухваленне замежнікаў у розных грамадскіх сітуацыях мае асабісты вопыт контакту з замежнікамі, а таксама здольнасць яго наладзіць (тут улічваецца веданне замежнай мовы). Апытаныя людзі, якія асабіста ведалі нейкага замежніка, а таксама валодалі замежнай мовай у дастатковай ступені, каб паразумецца з ім, відавочна больш скільняны ўхваліць выкананне ім пералічаных роляў і аблекаваных грамадскіх сітуацый. Шмат інфармацыі даў аналіз адказаў рэспандэнтаў, які датычыць розных сфер функцыянування чалавека. Аналіз закранаў такія аспекты, як зневіненіе, духоўная сфера, сацыяльны статус, рысы харектару, адносіны беларусаў да палякаў, грамадскія паводзіны. Даследаваныя апісвалі найчасцей **зневіненіе** беларуса пры дапамозе пераважна такіх прыкмет, як:

Адмоўныя рысы:	Станоўчыя:
гігіенічна занядбаны (41%), брудны (32%), тоўсты (15%), не спартыўны (5%).	цікавы (25%), арыгінальны прыгажосці (5%).

Адносіны да веры і рэлігіі

Негатыўныя ацэнкі:	Пазітыўныя:
мала набожны (13%).	глыбока рэлігійны (26%), час ад часу (22%).

Апытаныя лічаць, што беларус з пункту гледжання грамадскага статусу ўяўляе з сябе: асобу з нізкай адукацыяй (26%), фінансава бедны (21%), бедны гандляр (14%).

Рысы характару:

Адмоўныя рысы:	Станоўчыя:
вульгарны (32%), лянівы (23%), хітры (27%), камбінатар (24%), баязлівы (19%), сквапны (17%), хцівы (21%).	з галавой на плячах (37%), ашчадны (32%), працаўіты (24%), адважны (21%).

Рэспандэнты вызначылі **адносіны беларусаў да палякаў** наступным чынам:

Негатыўныя ацэнкі	Пазітыўныя
недаверлівы (35%), запалоханы (10,2%), варожы да іншых нацый (18%), не любіць палякаў (12%).	цікавіца іншымі (27%), талерантны (11%).

Пры вызначэнні **грамадскіх паводзінаў** анкетаваныя ўжывалі наступныя характарыстыкі:

Негатыўныя ацэнкі:	Пазітыўныя
п'яніца (36%), ашуканец (26,8%), член мафii (13%)	камунікальны (21%), вясёлы ў адносінах, дапамагае іншым беларусам (19%).

Aдносіны да замежнікаў у значнай ступені абумоўлены краінай іх падходжання. Варта аднак адзначыць, што ўвогуле пагоршыліся адносіны да замежнікаў. Адносіны палякаў да розных нацыянальнасцей былі, з аднаго боку, роўныя вынікам гістарычных падзеяў і традыцыйных стэрэатыпаў, а з другога, вынікалі з бягучых падзеяў і грамадскіх настроў. Больш за палову палякаў не любіць украінцаў і расіян, а кожны другі апытаны дэкларуе непрэзінасць да сербаў, ізраільцаў і беларусаў. Сярод суседзяў палякі найлепш ацэньваюць чэхаў. Дзве пятыя палякаў адносяцца да іх з сімпатыяй. Крыху меншую прыхільнасць выклікаюць славакі, немцы і літоўцы. Затое да беларусаў, расіян і ўкраінцаў палякі часцей дэкларуюць непрыязнінасць. Гатоўнасць палякаў да інтэракцыі з асобамі іншых нацыянальнасцей (беларус, украінец, расіянін) нізкая.

Карысць палякі угледжваюць перадусім у прысутнасці ў Польшчы грамадзян дзяржаў Захаду, небяспеку часцей звязваюць з прыездам суседзяў з Усходу. Першай прычынай такога роду пазіцыі з'яўляюцца звычайні ўяўленні пра ўплыв замежнікаў на гаспадарчую ситуацыю краіны, пераважна на рынак працы. Карысць угледжваецца ў з'яўленні дзякуючы замежнікам мажлівасці працы, а небяспека — у заняцці імі месцаў працы. З далейшай перспектывы відаць узрастанне ўхвалення замежнікаў на рынку працы. Другой прычынай таго, што ў прысутнасці грамадзян дзяржаў былога ССРР палякі угледжваюць пагрозу, з'яўляюцца стэрэатыпныя, узмоцненія медыямі погляды наконт іх злачыннай дзеянасці ў Польшчы. У даследаванай групе паўзменгнага насельніцтва дамінавала ўяўленне пра беларуса як пра асобу з занядбаным знешнім выглядам, ніzkім сацыяльным статусам і негатыўнай пазіцыяй у дачыненні да палякаў. З рысаў характару ва ўспрыманні палякаў дамінавалі адмоўная якасці над станоўчымі. Гэтая ж тэндэнцыя дастычыць грамадскіх паводзінай, што прыпісваюцца беларусам.

З вынікаў праведзеных даследаванняў выяўляецца некалькі тэндэнций у стэрэатыпе і катэгорызацыі наконт беларусаў у паўзменгнага насельніцтва. Дадзенае бачанне ўласціва толькі для даследаванага насельніцтва. Гэтае насельніцтва выключна мае кантакт з замежнікамі, якія з'яўляюцца гандлярамі і займаюцца кантрабандай алкаголю і цыгарэт у Польшчу. З прыведзеных рыс вынікае, што яны маюць негатыўную канатацию. Гэта азначае прыпісванне беларусам ніжэйшай культуры і цывілізацыйнай адсталасці. Такое бачанне паўстала, відаць, з-за ўплыву медыяў (палітычна-крымінальной інфармацыі), а таксама з вобразу гандляроў на рынку і працуючых нелегальна.

З прадстаўленаых вынікаў даследаванняў, разам з матэрыялам цытаванай літаратуры, вынікае, што беларусы як нацыянальная група ў свядомасці палякаў пазбаўлены выразнасці, асабліва ў параўнанні з расіянамі, і часта атаясамліваюцца з імі. Адкрытая пазіцыя да замежнікаў, якая праяўляеца праз ухваленне іх у розных ролях і грамадскіх ситуацыях, уласціва

перадусім асобам з добрай адукацыяй, якія жывуць у гарадскім асяроддзі. Веданне іншых моваў, а таксама вопыт контактаў з людзьмі з іншых краёў спрыяе талерантнасці да іх. Калі браць пад увагу існаванне названых стэрэатыпаў, пажаданым з'яўляеца распаўсюджанне элементарных ведаў з абсягу нацыянальнай культуры праз стварэнне інтэграцыйных праграм. Значную ролю ў гэтай справе могуць адыграць мас-медыі, культурныя цэнтры, а таксама ўзаемны абмен прадстаўнікамі розных асяроддзяў, у тым ліку навуковых.

Пераклад з польскай Вольгі Мазуравай

ЛІТАРАТУРА

1. Cywiński B. Mój kawałek Europy. Warszawa, 1994.
2. CBOS — www.CBOS.com.pl
3. Kabzińska I. O wizerunku Białorusinów w oczach Polaków // Kotlarski G., Figura M. (red). Oblicza Wschodu w kulturze polskiej. Poznań, 1999.
4. Konwicki T. Kalendarz i klepsydra. Warszawa, 1989.
5. OBOP — www.OBOP.com.pl
6. Radzik R. Ruski i Pan — asymetria stereotypu // Więź. 1997. Nr 9.
7. Skaradzinski B. Białorusini, Litwini, Polacy. Białystok, 1990.
8. Sobczak J. Stosunki Polski z Białorusią // Polska i jej nowi sąsiedzi. Poznań; Toruń, 1994.

Андрэй Кротаў (Гомель, Беларусь)

ДА ПЫТАННЯ АБ ВЫВУЧЭННІ БЕЛАРУСКАГА СТЭРЭАТЫПА ПОЛЬШЧЫ І ПАЛЯКАЎ

Проблема беларускага стэрэатыпа Польшчы і палякаў ужо не аднойчы ўз্যмалася прадстаўнікамі розных галін айчыннай науки — гісторыкамі, філолагамі, сацыёлагамі. Гэта красамоўна сведчыць як аб актуальнасці самой праблемы, так і аб яе міждысцыплінарным характары.

Аднак сярод даследчыкаў не існуе аднадушнасці. Часам яны выказваюць дыяметральна супрацьлеглыя пункты гледжання. Адны з іх спрабуюць даказаць, што дадзены стэрэатып меў пазітыўныя характеристар, другія пераконваюць у адваротным. Усе яны прыводзяць аргументы, вагу якіх немагчыма ігнараваць, роўна як немагчыма не звярнуць увагу на іх нязначную колькасць і бессістэмнасць. Дагэтуль не зроблена ніводнай спробы разгледзець аб'ект даследавання ў шматмерным вымярэнні, у яго эвалюцыі ў часе. Звычайна выхопліваеца з нейкага канкрэтнага гісторычнага

перыяду стэрэатыпізаваны вобраз, які стэрэатыпам не з'яўляецца, але за яго выдаецца, альбо даследаванне вядзеца на базе крыніц, паходжанне, харктар і змест якіх не дазваляюць разлічваць на аб'ектыўнасць яго вынікаў. У найбольш безнадзейным становішчы знаходзяцца даследчыкі, якія робяць спробы даказаць факт існавання пазітыўнага стэрэатыпа Польшчы і палякаў. Ігнаруючы аксіёму аб немагчымасці існавання пазітыўных нацыянальных стэрэатыпаў¹, яны самі правакуюць разбурэнне сваіх лагічных пабудоў. Нельга лічыць поўнасцю аб'ектыўнымі і даследаванні, якія маюць мэту даказаць на беларускім прыкладзе праўдзівасць вышэйназванай аксіёмы.

Дык які ж харктар меў беларускі стэрэатып Польшчы і палякаў? Адказаць на гэтае пытанне можна толькі ўсвядоміўшы тое, што стэрэатып, які эксплуатаваўся ў савецкую эпоху і які эксплуатуеца нават сёння, не з'яўляецца нацыянальным. Гэта штучна створаны сродак прапагандысцкага ўздзейння на масы, які, увабраўшы ў сябе некаторыя элементы беларускага светаўспрымання, мае толькі фармальную падставу лічыць яго нацыянальным стэрэатыпам. Стварэнне дадзенага стэрэатыпа пачалося ў 60-я гады XIX ст. расійскімі публіцыстамі, якія выконвалі задачу адцягнення беларусаў ад польскага нацыянальна-вызваленчага руху, абуджэння ў іх асяроддзі варожасці да палякаў і ўмацавання tym самым падмурка расійскага панавання ў Беларусі. Запазычаныя з беларускай нацыянальнай традыцыі элементы стэрэатыпнага погляду на Польшчу і палякаў забяспечвалі гэтаму стэрэатыпу трывалую базу на звычайнім узроўні масавай свядомасці беларусаў і рабілі амаль немагчымым працэс яго адарвання. Потым гэты старэатып быў падхоплены дзеячамі беларускага нацыянальнага адраджэння і стаў выкарыстоўвацца ў іх публіцыстыци як сапраўдны нацыянальны стэрэатып. Крыху пазней яго ўзяла на ўзбраенне савецкая прапаганда, якая працягвала традыцыйную для Расіі барацьбу з Польшчай і з польскімі ўплывамі. Створаны ў 1920-я гады на яго аснове вобраз ворага — буржуазна-памешчыцкай, «белай» Польшчы замацаваўся ў свядомасці савецкага чалавека.

Такім чынам, амаль паўтара стагоддзя намаганні па антыпольскаму выхаванню беларусаў, укараненню ў іх асяроддзі негатыўнага стэрэатыпа Польшчы і палякаў далі доўгачаканыя вынікі. Але ці мае сэнс навуковае вывучэнне гэтага стэрэатыпа? Напэўна, не. І не толькі таму, што дадзены стэрэатып не з'яўляецца часткай беларускага нацыянальнага погляду на свет, а яшчэ і таму, што існуе, прынамсі, яшчэ адна не менш важная прычына — падобнае вывучэнне страціла сваю актуальнасць. Час панавання «чорна-белых» стэрэатыпаў «сяброў» і «ворагаў» стаў часткай мінулага. У сённяшнім свеце іх месца павінны заніць стэрэатыпы (ці стэрэатыпізаваныя

¹ Macrae C. N., Stanor Ch., Hewstone M. Stereotypy i uprzedzenia. Najnowsze ujęcie. Gdańsk, 1999. S. 53–55.

вобразы) партнёраў па супрацоўніцтву, супольнаму выжыванню ў агульным для ўсіх народаў свеце. Тым больш, што значную частку іх не прыйдзеца ствараць ад поўнага нуля. Асабліва гэта датычыць беларускага стэрэатыпа Польшчы і палякаў, сфарміраванага ў выніку шматвяковага суіснавання і супрацоўніцтва, барацьбы супраць агульных ворагаў.

Улічваючы прыведзеную вышэй аргументацыю, трэба пагадзіцца з тым, што нацыянальным беларускім стэрэатыпам Польшчы і палякаў з'яўляецца той стэрэатып, характэрныя рысы якога выяўляюць сябе ў гістарычных крыніцах арыгінальнага беларускага паходжання, створаных да таго часу, калі на вобразаворчы працэс пачаў уплываць расійскі фактар, г.зн. прыкладна да сярэдзіны XIX ст. Пры гэтым трэба заўважыць, што не ўсе з адзначаных крыніц маюць адноўлекавую каштоўнасць.

Найбольш надзейнай базай для вывучэння дадзенага стэрэатыпа з'яўляюцца помнікі вуснай народнай творчасці беларусаў. Аднак відавочна, што матэрыялы, якія публіковаліся ў савецкі час, не маюць навуковай значнасці. Выпусташаныя цэнзарамі, яны поўнасцю страцілі не толькі народны (не кожучы ўжо аб нацыянальным) каларыт, але і свае найбольш важныя інфармацыйныя якасці. У гэтай сувязі прыходзіцца спадзявацца на тых фальклорных матэрыялах, якія выйшлі ў дасавецкі час, дзякуючы намаганням тагачасных этнографаў і фалькларыстаў: І. Насовіча², П. Шэйна³, М. Доўнар-Запольскага⁴ і іншых. Не меншую каштоўнасць маюць і працы польскіх даследчыкаў — Ч. Пяткевіча⁵ і М. Федароўскага⁶, якія выйшлі ў свет у 1930-я гады. Пры гэтым, аднак, трэба заўважыць, што ў польскіх зборніках беларускіх фальклорных матэрыялаў часам прысутнічаюць узоры хутчэй польскага, чым беларускага паходжання. Яны, па-першае, маюць аналагі ў польскім фальклоры і, па-другое, не сустракаюцца ў зборніках, складзеных беларускімі і расійскімі даследчыкамі. Але ўсё ж такі, нягледзячы на ўсе акаличнасці, мы маєм справу з жывым народным словам, якое не знявчыла рука цэнзара, з яскравымі вобразнымі харектарыстыкамі, якія нарадзіў народ і захаваў у сваёй вуснай традыцыі для нашчадкаў.

² Белорусские песни, собранные И. И. Носовичем // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии. СПб., 1873. Т. 5. С. 45–280; Сборник белорусских пословиц, составленный И. И. Носовичем // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. СПб., 1874. Т. XII. Ч. II.

³ Белорусские песни, собранные П. В. Шейном // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии. СПб., 1873. Т. 5. С. 281–770; Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края, собранные и приведенные в порядок П. В. Шейном // Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук. СПб., 1893. Т. 57. Ч. 2.

⁴ Довнар-Запольский М. Белорусское Полесье. Сборник этнографических материалов, собранных М. Довнар-Запольским. Киев, 1895. Вып. 1.

⁵ Pietkiewicz Cz. Kultura duchowa Polesia Rzeczyckiego. Materiały etnograficzne. Warszawa, 1938.

⁶ Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Warszawa, 1935.

Іншая справа — летапісы і хронікі, помнікі старажытнай беларускай літаратуры. Яны таксама заключаюць у сабе элементы стэрэатыпа Польшчы і палякаў. Больш таго! Яны нават дазваляюць гаварыць аб яго пазітыўнымі характары. На гэта ўжо звярталі ўвагу даследчыкі, у прыватнасці А. Лойка⁷. Аднак ці можна дадзены вобразны матэрыял лічыць беларускім? Прынамсі, сацыяльная прыналежнасць аўтараў не дазваляе адказаць на гэтае пытанне станоўча. Як прадстаўнікі пануючага класа, яны альбо з'яўляліся этнічнымі палякамі і таму прадстаўлялі ў сваіх працах аўтарэатып, альбо, з'яўляючыся беларусамі, дэмантравалі шляхецкую салідарнасць, а таксама адпаведныя вобразатворчыя намаганні з польскімі панамі-братамі. Для нас не важна, ці рабілі яны гэта па ўласнай ініцыятыве, ці дзеянічалі па нечай указы, матэрыялізуючы іх гісторыографічныя і літаратурныя пажаданні. Беларускае баярства, у рэшце рэшт, мела абавязкі перад шляхецкай дзяржавай, павінна было апраўдаць выказаныя яму польскай шляхтай да-вер. У такіх умовах захавальнікамі беларускай народнай традыцыі, у тым ліку і стэрэатыпу, сталі нешляхецкія пласты насељніцтва, галоўным чынам сялянства. Адыход беларускай культурнай эліты ад справы стварэння нацыянальнай карціны свету, часткай якой быў стэрэатып Польшчы і палякаў, замарудзіў працэс стэрэатыпізацыі. Аднак галоўной прычынай гэтага замаруджвання сталі праблемы, звязаныя з самаідэнтыфікацыйнымі якасцямі беларусаў і іх этнічнай свядомасцю.

Пры вывучэнні працэсу фарміравання стэрэатыпа Польшчы і палякаў нельга абыходзіць увагай і той факт, што наплыў польскага элемента на беларускія землі меў бесканфліктныя характар і не абуджаў у беларусаў пачуцця агрэсіі, на базе якога мог паўстаць вобраз ворага.

Аб прысутнасці палякаў на беларускіх землях ужо ў XI–XII стст. сведчаць дадзеныя тапанімікі. Так, напрыклад, згодна з найбольш абургунтаваным на сённяшні дзень тлумачэннем назвы Мазыр, яе вытокі ўзыходзяць да наймення племені мазураў⁸. У той час, як лічыць А. Рогалеў, за-кладваліся асновы для ўзнікнення шматлікіх геаграфічных назваў Беларусі ад этнічных найменняў ляхі, мазуры і палякі. Адна толькі этнанічная аснова «лях», па яго падліках, выяўляеца ў 20 геаграфічных найменнях, якія сустракаюцца па ўсёй тэрыторыі краіны і служаць для назвы 73-х населеных пунктаў⁹. Гэтыя геаграфічныя назвы маглі ўзнікнуць толькі пры наяўнасці большых ці меншых груп польскага насељніцтва альбо асобных перасяленцаў.

Трапляючы польскі элемент у Беларусь і ў выніку набегаў на польскія землі літоўскіх князёў і іх ваявод. У XIII–XIV стст. яны амаль рэгулярна прыводзілі на падляшскія і чорнарускія землі польскіх палоннікаў і асаджвалі

⁷ Łojka O. A. Polak w oczach Białorusina // Narody i stereotypy. Kraków, 1995. S. 104–112.

⁸ Жучкевіч В. А. Мозырь и мазуры // Неман. 1972. № 3. С. 188–189.

⁹ Рогалеў А. Ф. Сцежкі ў даўніну. Мн., 1992. С. 34.

іх тут. У 1324 і 1326 гг., напрыклад, гродзенскі староста Давід на чале шматлікіх літоўска-беларускіх войскаў рабіў паходы на Мазовію і Брандэнбург¹⁰, якія адной з мэтаў, трэба думаць, мелі захоп нявольнікаў. Аб колькасці асаджаных на землях ВКЛ, у tym ліку і ў Беларусі, палякаў гаворыць хаця б той факт, што Альдана, дачка Гедыміна, выходзячы замуж за польскага каралевіча Казіміра, прывяла з сабою ў якасці пасагу 24 000 нявольнікаў-палякаў, якія, відавочна, не паспелі пусціць каранёў на чужыне. А колькі іх там засталося? Захопы польскіх палоннікаў і асаджэнне іх на беларуска-літоўскіх землях мелі месца і пасля наладжвання саюзных адносін паміж Польшчай і Літвой. Так, пры Ягайлу, прыбыўшы ў Польшчу для супольнай барацьбы з крыжакамі, літоўцы захапілі ў няволю частку польскага насельніцтва, якое жыло на рацэ Укры¹¹.

У гэты час пачынаецца каланізацыйны рух палякаў на ўсход, на быўшыя яцвяжскія землі, у Падляшша. У другой палове XVI ст. польская каланізацыйя канчаткова змяніла ўсходнеславянскую і пачалося каланіяльнае асвоенне Чорнай Русі і Палесся. Прынамсі, так выглядае пашираная ў гісторычнай навуцы версія *польскай* каланізацыі беларускіх зямель, працэсу стыхійнага і не адлюстраванага ў той меры, як бы таго хацелася, у гісторычных крыніцах. На думку сучаснікаў распачатай каланізацыі, мазурская шляхта ў пошуках «улок» і халопаў «пакрыла зямлю, як саранча»¹². У Смаленскі ў сваёй працы «Нарыс гісторыі шляхты мазавецкай», спасылаючыся на аднаго з іх, піша: «...Нельга зарыентавацца ўнатоўпах «паноў» мазавецкіх... пры аддаленасці і нязначнасці іх ведаць не можам і нічога (не можам. — A. K.) аб іх паведаць»¹³. Між тым трэба падкрэсліць, што ў даценым выпадку размова ідзе аб каланізацыйным руху менавіта мазавецкай шляхты. І будзе памылкай лічыць, што гэты рух не супрадажаўся рухам каланістаў нешляхецкага паходжання, у першую чаргу, сялян. Гэта, у асноўным, быў нашчадкі вольных халопаў, якія, ратуючыся ад шляхецкай няволі, шукалі на ўсходзе ад Польшчы новага месца для жыцця»¹⁴. Былі і сяляне іншых катэгорый. Асаджаныя на «свежым кораню», яны рэкррутаваліся шляхтай сярод іншаземцаў, мазураў і палякаў, у tym ліку і быльых вольных халопаў, якія апынуліся ў цяжкім матэрыйальным становішчы, не маглі выконваць ваеннай службы і з дазвалення карала пакінулі свае ўладанні¹⁵.

¹⁰ Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. Киев, 1878. Вып. 1. С. 47.

¹¹ Wasilewski L. Litwa i Białoruś: Zarys historyczno-politycznych stosunków narodościowych. Warszawa; Kraków, 1925. S. 48.

¹² Smoleński Wł. Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej // Przegląd Historyczny. 1906. Т. II. S. 20.

¹³ Тамсама.

¹⁴ Baranowski I. T. Podlasie w przededniu Unii Lubelskiej // Przegląd Historyczny. 1908. Т. VII. S. 73–74.

¹⁵ Тамсама. С. 317.

Такім чынам, ёсць важкія падставы лічыць, што асноўную масу польскіх перасяленцаў (за ўесь час каланізацыі) склалі людзі нешляхецкага паходжання, якія мала чым адрозніваліся ад мясцовага сялянства ў сэнсе сацыяльным, гаспадарчым і культурным. Блізкае падабенства моваў ліквідавала апошнія бар'еры на шляху ўзаемаразумення паміж імі. З цягам часу жыццё ў дамінуючым беларускім асяроддзі стварыла спрыяльнія ўмовы для беларусізацыі польскіх сялян і, часткова, рамеснікаў — з'явы, якая чакае свайго даследчыка.

Гэта поўнасцю тлумачыць такі, здавалася б, малазразумелы факт, як адсутнасць узаемных рэзка негатыўных вобразных харэктарыстык у польскім і беларускім фальклоры, не кажучы ўжо аб дэталёва распрацаваных негатыўных стэрэатыпах. У сусідаванні беларусаў і палякаў, напэўна, былі праблемы, магчыма, нават іх было нямала. Аднак не было фактараў, здольных выклікаць міжэтнічную варожасць і накіраваць на іншапляменнікаў-палякаў узімкую ў ходзе сусідавання агрэсію. Пры гэтым трэба адзначыць, што тэзіс аб атаясамліванні палякаў з панамі не вытрымлівае крытыкі, бо гэтым панам мог быць і паляк, і апалячаны беларус, і рускі, і ўсякі «прыблуда з чужой стараны», які сваім сацыяльным становішчам хаця б крыйху адрозніваўся ад тых, хто займаў ніжэйшую ступень у сацыяльнай іерархіі (беларускія сяляне, «тутэйшыя»).

Падводзячы вынікі прыведзеных вышэй разважанняў аб прыродзе беларускага стэрэатыпа Польшчы і палякаў, а таксама ўмовах яго фарміравання, неабходна падкрэсліць наступнае:

- дадзены стэрэатып фарміраваўся на базе шматвяковага вопыту сусідавання беларусаў з палякамі на сваёй зямлі;
- фактычны пачатак працэса стэрэатыпізацыі і вобразаворчасці беларусаў магчымы толькі пры адпаведным, дастаткова высокім узроўні іх сацыяльнай і нацыянальнай свядомасці, таму гэты працэс пачаўся толькі ў XVI–XVII стст. Якасныя харэктарыстыкі стэрэатыпа пры гэтым ускосна сведчаць аб недахопах іх нацыянальнага светаўспрымання;
- дадзены стэрэатып увабраў у сябе шмат рысаў польскага аўтарэатыпа, што дазваляе гаварыць аб яго пазітыўным харэктары.

Святлана Чувак (Гродна, Беларусь)

МЕНТАЛЬНАСЦЬ БЕЛАРУСА: стэрэатыпы і рэальнасць

Ва ўмовах хуткаплынных зменаў жыцця, паскарэння тэмпаў руху гісторыі важна ўсвядоміць, якая ж яна, наша беларуская карціна свету, якія фактары вызначаюць нашу ўнутраную духоўную сістэму каардынат, у чым адметнасць нашай нацыянальнай ментальнасці. Разуменне асаблівасцей светабачання, на нашу думку, дапаможа «наблізіцца» да агульначалавечай супольнасці, заніць годнае месца ў агульначалавечым доме. Прычым само імкненне і патрэба вызначыць сэнс існавання народа, яго гістарычнага шляху, яго адметнасці ад іншых — імкненне натуральнае і арганічнае для ўсякай этнічнай супольнасці, яно складае ўнутраны стрыжань і пафас усяго духоўнага, культурнага жыцця народа¹.

Ментальнасць — кропка, у якой сыходзяцца сэнсавызначальныя напрамкі развіцця асобы, нацыі. Тут спалучаюцца глыбінныя ўзоры інтелектуі, нацыянальны індывідуальны свядомасці. Нацыянальны менталітэт з'яўляецца стрыжнем, на які нанізаны пласты розных гістарычных эпох, фармацыі. Адаптация новых сацыяльных умоў адбываецца шляхам фільтроўкі праз сістэму каштоўнасцей кожнай нацыі. Гэта з'яўляецца неабходнымі механізмамі захавання цэласнасці этнічнай супольнасці, адаптациі новага, набыцця неабходныхіх механізмаў функцыянавання ў новых абставінах. У той жа час ментальнасць задае арыенціры развіцця грамадства, вылучае на першыя пазіцыі неабходныя прыярытэты развіцця канкрэтнага этнасу. Ментальная працэсы дазваляюць укладзіць вонкавы свет у зразумелую схему-карціну, карыстацца яго здабыткамі, ствараючы «сваю» гісторыю, «сваю» нацыянальную прастору жыццядзейнасці.

Знаходжанне Беларусі паміж двума вялізнымі і магутнымі этнічнымі (палякі і рускія) і цывілізацыйнымі (Захад і Усход) арэаламі ў многім прадвызначала асаблівасці фарміравання ментальнасці беларусаў. Неабходна адзначыць таксама дамінаванне сацыяльна-палітычнага фактара ў фарміраванні ментальнасці беларусаў у параўнанні з іншымі субтэрмінантамі (клімат, ландшафт і інш.). Верхняя пласты абездзяржаўленага грамадства ў XVII–XIX ст. асіміляваліся: шляхецкая моладзь, як правіла, акаталічвалася ў езуіцкіх калегіумах і апалалячвалася пры дварах магнатаў яшчэ з часоў дзвюх уній, пазней яна русіфіковалася на службе ў царскім войску або на чыноўніцкай службе. Непарушным заставаўся толькі беларускі селянін, які быў намінальным удзельнікам сацыяльных працэсаў, пры гэтым «кансерваваўся» ў сваім сацыяльным асяродку, а культурныя ўплывы звонку

¹ Майхровіч А. С. Нацыянальныя духоўныя традыцыі і беларуская ідэя // Гуманітарныя і сацыяльныя науکі на зыходзе XX стагоддзя / Уклад. В. К. Шчэрбін і інш. Мн., 1998. С. 53.

былі зведзены да мінімуму (школа, рэлігія). Менавіта ў сялянскім асяроддзі захоўваліся вугельчыкі беларускай ментальнасці — вынослівасць і павага да сябе, пачуццё патрэбнасці ў жыцці як кармільца свету. Менавіта каля гэтага цяпельца грэлі свае душы і настройвалі таленты беларускія пісьменнікі, місіяй якіх стала асэнсаванне нацыянальнага абліча свайго народа ў мастацкіх вобразах і выявідзення яго ў свет. Два тыпы былі знайдзены яшчэ ў XVII–XVIII ст. у інтэрмедыях і сацыяльна-бытавых казках — вобраз гаваркога Стопака і Рымшы.

Пісьменнікі пачатку XX ст. пайшлі далей. Я. Купала ў «Паўлінцы» стварыў вобразы-антყиподы, абодва з якіх з'яўляюцца носьбітамі беларускай ментальнасці (Сцяпан Крыніцкі і Якім Сарока). Я. Колас, падагульняючы творчыя здабыткі папярэднікаў, апаэтызаваў жыццё беларускага селяніна, выявіў стрыжневыя моманты нацыянальнага характару беларуса, гэтым самым адкрыўшы беларуса ўсяму свету.

Даследаванне ментальнасці народа ў першую чаргу звязана з тым, што праблема менталітэту ахоплівае розныя аспекты духоўнага жыцця. Гэтая праблема патрабуе супольнай працы навукоўцаў многіх спецыяльнасцяў: гісторыкай, філосафай, псіхолагай, сацыёлагай, этнографаў і інш. Пры гэтым да сённяшняга часу практычна няма адзінай агульнаўзнананай, усебаковай методыкі аналізу ментальных працэсаў. Навукоўцы розных профіляў неаднолькава падыходзяць да выясняління сутнасці і адметных рысаў ментальнасці прадстаўнікоў асобных гісторычных эпох, краін, сацыяльных груп (П. Бэрк, Асоўская і інш.). Вывучэннем і даследаваннем ментальнасці беларуса навукоўцы амаль не займаліся. Большасць назіранняў за спецыфікай светаўспрымання беларускай нацыі засталіся на ўзоруні этнаграфічнага апісання матэрыяльной культуры, г. зн. апрадмечанага ўвасаблення ментальнасці, фальклору (даследаванні Шэйна, Раманава, Серж-путоўскага, А. Багдановіча і інш.). Пытанні асаблівасцей народнага светапогляду так ці інакш закраналі многія гісторыкі як мінулага, так і сучаснасці (І. Канчэўскі, В. Ластоўскі, М. Касцюк, У. Калеснік, У. Конан). Э. Дубянецкі на пачатку 90-х гг. выступаў у друку з матэрыяламі па пытаннях выправдоўкі методыкі даследавання і вывучэння беларускай ментальнасці на аснове фальклору.

Адсутнасць больш-менш цэласнай сістэмы вывучэння, недахоп самага галоўнага — метадалогіі — прыводзяць часам да звужэння тэмы. Імкненне паназіраць за ментальнасцю беларуса нярэдка замяняецца назіраннямі за асаблівасцямі нацыянальнага характару. Акрамя гэтага, адчуваецца моцная палітычная заангажаванасць, бытаванне палітычных клішэ савецкіх часоў. Адно з самых пашыраных — так званая талерантнасць, ціхмянасць, пакорлівасць як станоўчая рыса нацыянальнага характару. З'яўленне псіхалагічнай устаноўкі на бесканфліктнае ўспрыманне староніх магло адбыцца толькі ў неспрыяльных сацыяльна-палітычных умовах (знаходжанне ў складзе дзяржавы з дамінаваннем іншанацыянальнага элемента, неабходнасць

абслугоўваць геапалітычныя інтарэсы іншых краін). Непасрэдная пагроза фізічнага знішчэння прымушала прыстасоўвацца, «дэманстраваць» прыязныя адносіны, хаваючы пры гэтым сапраўдныя пачуцці (фарміраваўся феномен т. зв. амбівалентнасці пачуццяў). Неабходна таксама ўлічваць, што асноўным носьбітам беларускай ментальнасці з'яўляюцца сяляне, іх ніzkі сацыяльны статус аб'ектыўна фармаваў умовы для «кансервацыі» ў сваім сацыяльным коле, палітычны ўціск вёў да непрымання і адмаўлення каштоўнасці арыенціру ѹ іншых сацыяльных груп, якія да таго ж мелі іншую этнічную прыналежнасць. Адсюль глыбокая закрытыасць перажыванняў на фоне знешній дэманстрацыі добразычлівасці і гасціннасці. Такая сітуацыя выглядае спакойнай ва ўмовах сацыяльнай стабільнасці, але пагражае небяспекай у часы змен грамадскага ладу, калі прыхаваныя эмоцыі выходзяць наверх (пагромы, пажары панская маёмысці падчас паўстанняў, рэвалюцыі).

Яшчэ адным пашыраным стэрэатыпам з'яўляецца перакананне ѿ моцным калектыўным пачатку, які маецца ѿ беларускім нацыянальным харарактрам. Па ўзоры «старэйшага брата» з Усходу, дзе сапраўды сялянская абшчына была фактычнай дзяржавай у дзяржаве, беларусу прыпісвалі па аналогіі такую ж калектывісцкасць. Хаця «Устава на валокі» 1557 г., падворнае карыстанне зямлі стваралі ўмовы для абасаблення селяніна, яго індывідуалізацыі. Аб гэтым жа сведчаць і запісы фалькларыстаў². Маё назіранне пацвярдждае і той факт, што ацэнка чалавека беларусам залежыць ад яго асабістых якасцей, паводзінай, а не ад агульных ацэнак і сацыяльных стэрэатыпаў.

Ментальнасць — з'ява рухомая, зменлівая. Падзеі XX ст. не маглі не паўплываць на фарміраванне ментальнасці беларусаў: «рассяляньванне» сялянства калгаснай сістэмай, знішчэнне беларускай па духу інтэлігенцыі як у часы сталінскіх рэпрэсій, так і ў дзесяцігоддзі савецкай палітыкі зліцця і ліквідацыі нацыі. Цяпер мы апынуліся ва ўмовах паўдзяржаўя, таму ў сучасных абставінах ментальнасць павінна перайсці з узроўню тэарэтычных разважанняў, мастацкіх вобразаў на рэальный дзеянні і ўчынкі, г. зн. презентатыўнасць павінна перайсці з узроўню культуры на ўзровень сацыяльна-палітычнага жыцця. Сёння для Беларусі актуальна фарміраванне інтэлектуальныя эліты (у т. л. і палітычнай), якая стала б каардынаторам грамадства ѿ «апрацоўцы» надзела нацыянальнай прасторы, фарміравання пачуцця нацыянальнай годнасці. Фактар нацыянальнай ментальнасці патрэбна свядома ўключаць у сацыяльна-палітычнае жыццё Беларусі, адрадзіць гэтыя паняцці, напоўніць іх рэальным зместам у адпаведнасці з патрабаваннямі часу і рэаліямі сённяшняга дня³.

² Шейн В. П. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. СПб., 1902. Т. 3. С. 4–5.

³ Калеснік У. Менталітэт — птушка крыўдлівая // Крыніца. Штомесячны культуралагічны часопіс. 1996. № 1. С. 28.

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ САМАСВЯДОМАСЦЬ У ГІСТАРЫЧНЫМ РАЗВІЦЦІ

Юрий Лабынцев (Москва)

ЗАПАДНОБЕЛОРУССКАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА XV–XIX вв. И СТАНОВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ

Западнобелорусская проблематика начинает все активнее изучаться в различных странах. Правда, если речь вести о литературном процессе, то исследования эти затрагивают почти исключительно уходящее столетие, отчасти несколько десятилетий минувшего века. Времена более ранние представлены предельно избирательно — лишь на уровне единичных произведений, авторов. Причин подобной избирательности множество, но главная из них — огромные сложности с источниковой базой. Проще говоря, незнание самих произведений этой литературы, их неизвестность, неоткрытость. Забвение это едва ли может быть оправдано, так как в хранилищах ряда стран до сих пор сберегается огромное число западнобелорусских литературных памятников, начиная с древности, гордиться которыми могут не только одни белорусы, но и все восточные славяне, даже славянский мир в целом.

Однако случилось так, что о западнобелорусской литературе и книжности древней поры, то есть до XVIII в. включительно, можно сказать словами молодого украинского профессора И. Лобойко, оказавшегося в начале XIX столетия в столице бывшего Великого княжества Литовского, Русского, Жемайтского: «Когда я в 1822 г. приехал в Вильно, я весьма удивлен был письменным памятникам белорусского наречия, но мое удивление еще более возросло, когда я увидел, что здешние архивы по большей части ими наполнены»¹. Конечно же, все это пребывало, по словам И. Лобойко, во «мраке забвения»².

¹ Переписка протоиеря Иоанна Григоровича с графом Н. П. Румянцевым. М., 1864. С. 45.

² Указ. соч. С. 46.

Как ни странно, именно в таком, почти долобойковском, состоянии по сей день находится все, связанное с изучением основного корпуса древней западнобелорусской литературы. По существу, по-настоящему не поставлен даже вопрос о целостном ее существовании и непрерывном развитии на протяжении столетий. Еще сложнее с одной из важнейших частей этой литературы и книжности, создававшихся на крайних западных рубежах Великого княжества Литовского, Русского, Жемайтского — на территориях, ныне находящихся в составе современной Польши, где веками жили и живут белорусы и их древние предки. Нельзя сказать, что регион этот не был вовсе замечен славистами. Одно упоминание о знаменитейшей Супрасльской рукописи XI в. — гордости славянства, сохранившейся здесь, заставляет пристальное всматривание в литературное пространство этого обширного края. Правда, сделать подобное совершенно невозможно без огромной подготовительной работы по собиранию и анализу местных памятников письменности и литературы, до сих пор не только должным образом не изучавшихся, но даже и не зарегистрировавшихся, хотя бы первично. Сделать же подобное относительно столь продолжительного отрезка времени (почти полтысячелетия), задача, без сомнения, фундаментальная. Опираясь на анализ огромного фактического материала, собиравшегося нами в течение многих лет³, хотелось бы показать необычайно богатое собрание древних духовных сокровищ белорусских этнических земель современной Польши⁴, входящих как особая и во многом автономная часть в единое культурное пространство восточнославянских народов и одновременно являющихся важнейшей областью почти тысячелетнего взаимодействия культур миров *Slavia Orthodoxa* и *Slavia Romana*⁵.

³ См., напр.: Лабынцев Ю. А. Кирилловские издания Супрасльской типографии. М., 1978; Он же. Старопечатные издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. М., 1979; Он же. Славянская кирилловская печатная книжность XV – первой четверти XVII в. М., 1982; Он же. Пачатае Скарны: Беларуская друкаваная літаратурэ эпохі Рэнэансу. Мінск, 1990; Он же. Ставшие ее частью. М., 1990; Толкачева (Щавинская) Л. Л. Нікіта Івановіч Горбачевскій. Минск, 1991; Лабынцев Ю. А., Щавинская Л. Л. Православная церковь на Белосточчине в работахprotoиерея Григория Сосны. Минск, 1994; Они же. Супрасльский церковнославяно-польский словарь 1722 г. Минск, 1995; Łabyncew J., Szczawińska Ł. W mieście zwanym Zabłudowem. Białystok, 1995; Лабынцев Ю. А. Воссиявший нам на Руси. Гомель; Москва, 1996; Лабынцев Ю. А., Щавинская Л. Л. Православная Академия Ходкевичей и ее издания. Минск, 1996; Щавинская Л. Л. Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв. Минск, 1998; Лабынцев Ю. А. на благое просвещение. Минск, 1999 и другие.

⁴ В последние годы много самых различных материалов нам удалось собрать экспедиционным путем. См., напр.: Лабынцев Ю. А., Щавинская Л. Л. Белорусско-украинско-русская православная книжность межвоенной Польши: Исследования и публикации по материалам экспедиции 1996 г.; Они же. Православная литература белорусов современной Польши: Материалы экспедиционных исследований 1999 г. М., 2000 и другие.

⁵ См.: Лабынцев Ю. А., Щавинская Л. Л. Изучение церковнославянской книжной традиции в рамках Международного исследовательского проекта «*Slavia Orthodoxa et Slavica Romana: Взаимодействие славянских миров: Духовная культура Подляшья*» // *Slavia Orientalis*. 1994. № 4. С. 373–379; Они же. Международный исследовательский проект «*Slavia Orthodoxa et Slavica Romana: Взаимодействие славянских миров: Духовная культура Подляшья*» // Computing Orocessing of Medieval Slavic Manuscripts. София, 1995. С. 168–176 и др.

Первые опыты созиания подобных материалов нами были предприняты около тридцати лет назад и затем осуществлялись с большей или меньшей интенсивностью в продолжение всего последующего времени. К настоящему дню нам удалось собрать значительный архив копий всевозможных источников, позволяющий ответить на множество вопросов исторической, культурной, литературной и иной гуманитарной тематики, связанной с этой частью Европы, взаимодействием ее главнейших культурных традиций начиная с эпохи Средневековья. В поле нашего внимания попали не только литературные памятники, но и иные весьма разнообразные свидетельства литературной жизни — практически весь возможный арсенал источников, классификационная характеристика которых порой является своего рода типологической новацией, ибо они никогда или почти никогда не привлекались исследователями. Например, многие палеотипические свидетельства.

Если речь вести о самих литературных памятниках, то в подлинниках, созданных в рассматриваемый период, они сохранились начиная с XV в. Местное литературное творчество становится особенно заметным со второй половины XV в., а в его конце и начале XVI столетия оно приобретает весьма яркие черты, превращаясь в явление не только западнобелорусского и всебелорусского, но и восточноевропейского масштаба. Итогом нашей археографической и литературоведческой реконструкции стало открытие огромного числа произведений множества видов и жанров на нескольких языках, которыми пользовались в своем труде местные старобелорусские литераторы. То, что нам удалось собрать и реконструировать — пожалуй, одна из самых представительных источников баз европейской региональной литературной традиции за всю ее историю, ведя отсчет от древности. Для нас необычайно важен был также общий и частный литературный контекст этой традиции, с которыми она оказалась теснейшим образом связанный. Отсюда наш интерес к литературной и книжной культуре этих земель вообще. Огромный фактический материал часто позволял делать всевозможные обобщения, иногда даже предпринимать на отдельных исследуемых участках попытки формализации, что в итоге давало право использовать для анализа различные квантитативные методы, нередко с применением специального компьютерного программирования, то есть компьютерный анализ различного уровня⁶.

⁶ См., напр.: Щавинская Л. Л. Квантитативная характеристика литературного ландшафта западной пограничной части Великого княжества Литовского середины XVI в. // Мартинас Мајвидас и духовная культура Великого княжества Литовского XVI века. Вильнюс; Москва, 1999. С. 130–144; Щавинская Л. Л., Лабынцев Ю. А. Западноевропейская Библия в белорусском культурном пространстве периода романтизма: Квантитативная характеристика некоторых сторон коммуникационного процесса на пограничье Запада и Востока Европы // Новые информационные ресурсы и технологии в исторических исследованиях и образованиях. М., 2000. С. 207–208 и др.

Новейшие информационные технологии и математические методы позволили сгруппировать часть накопленного нами материала таким образом, что он составил своего рода базы данных, так сказать, «живущих» своей особой жизнью, являющихся в представленной подобным образом совокупности особые качества, параметры которых могут быть зримы лишь в случае использования нетрадиционных исследовательских техник. Попутно эти базы дают необычайно много для изучения истории тех или иных языков на этих землях, причем в случае последующего создания полнотекстовых баз, а тем более информационных систем позволит вести самый широкий лингвистический поиск в автоматическом режиме, не исключая и подготовку специальных словарей.

Особая тема нашего исследования — западнобелорусская литературная среда XV – начала XIX вв. Основываясь на наших изысканиях, удается восстановить не только отдельные события и моменты в жизни данного литературного сообщества, но и почти в деталях проследить всю его судьбу за весь многовековой период.

Уже в XV столетии местные православные литераторы, преимущественно представители монашества, приходского белого духовенства, мещане и шляхта, теснейшим образом связанные между собой этнокультурными и вероисповедными узами, закладывают прочные основы создания собственной литературной традиции, которая затем оказывается представленной произведениями нескольких собственных литературных школ и направлений. Иерархия тамошнего литературного сообщества все более усложняется, что особенно заметным становится во второй половине XVI-го – XVII-м вв. Близость к западному миру, к католичеству довольно рано поставила перед здешними православными многие принципиальные вопросы, ответ на которые практически всегда предполагал и некую, поначалу не слишком явную констатацию своей национальной особенности. Постепенно формировалось то, что в XIX в. уже можно будет назвать белорусским национальным движением, истоки которого находятся именно здесь⁷.

По сравнению с другими белорусскими литературными областями, да и вообще восточнославянскими, литература белорусов Польши XV–XIX вв. предстает перед нами в качестве литературы пограничной, которой свойственна особая острота и полемическая заостренность. Литература эта многофункциональна, полифонична и многоязычна. Ее произведения

⁷ См., напр.: Лабынцев Ю. А. Русская элита пушкинской поры и культурное наследие Великого княжества Литовского: Деятельность профессора И. Даниловича // Пушкин – Белорусская культура – Сучаснасць. Беларусіка–12. Мінск, 1999. С. 11–19; Щавинская Л. Л. Румянцевское десятилетие пушкинской эпохи и зарождение белорусской гуманитарной науки: Исследования о. Михаила Бобровского // Там же. С. 210–217; Лабынцев Ю. А. Н. П. Румянцев и изучение белорусско-литовского летописания и права // Н. П. Румянцев и славянская культура. М., 2000. С. 40–51; Щавинская Л. Л. Н. П. Румянцев и начало белорусоведческих исследований // Там же. С. 51–61 и другие.

создавались на церковнославянском, старобелорусском, польском, латинском и других языках и их вариантах. Ее авторы очень рано обращаются к идеям, которые, вероятно, можно было бы назвать протонациональными. Первым в подобном списке со всей определенностью может быть поставлено имя выходца из старинного рода мещан города Бельска, первого настоятеля Супрасльского Благовещенского монастыря — замечательного книжника и писателя о. Пафнутия Сегена. Без сомнения, самым значительным его последователем в первой половине — середине XVI в. и непосредственным преемником стал о. Сергий Кимбар, литературное наследие которого не только во многом меняет наше представление о путях развития старобелорусской письменности, но и восточнославянской в целом.

Об особом богатстве и разнообразии литературы белорусов Польши XV–XIX вв. свидетельствуют уже сами перечневые списки ее произведений, насчитывающие многие тысячи больших и малых сочинений различных прозаических и стихотворных жанров. При этом нами учтены имена нескольких сотен их авторов, представляющих все без исключения социальные группы тогдашнего населения Великого княжества Литовского, Русского, Жемайтского. В истории белорусской культуры это была самая масштабная и последовательная литературная традиция, никогда не прерывавшаяся в своем развитии и выпестовавшая в конце концов то, что мы называем теперь славянским национальным возрождением XIX в. и белорусским национальным возрождением.

Непосредственный многовековой прямой контакт с Западом и его культурой способствовал появлению особого колорита во всех явлениях и событиях местной литературной жизни, обогащению славянского мира и белорусского литературного пространства множеством различных переводов с ряда европейских языков, а также многочисленными переделками западноевропейских произведений. Здесь же всегда было заметно присутствие и иных литературных культур, прежде всего иудейской и отчасти мусульманской. Весьма своеобразное влияние временами исходило и со стороны балтского язычества. Это заметно на значительном числе примеров, что пока специально нами не изучалось.

Литература белорусов Польши XV–XIX вв. всегда оставалась особым, временами достаточно замкнутым, полилингвистичным монолитом, формировавшимся усилиями многих поколений самых разнообразных авторов, поддерживавших широчайшие связи со всеми уголками Европы, не исключая и окраины континента, (например, такие, как болгарские или сербские Балканы и равнины Московии). Постепенно в здешнем литературном сообществе сформировалось несколько больших и малых литературных школ, возникли различные литературные центры, отдельные из которых оказали огромное влияние не только на развитие белорусской культуры, но и украинской, польской, русской.

Достаточно рано эта литература по всем признакам стала подлинной лабораторией формирования национальной интеллигенции, и по сути явилась созидательницей ее, как, например, имело место в случае с профессором о. Михаилом Бобровским. Наконец, она стала одной из основ зарождения мировой славяноведческой науки, появления славистики у народов Западной, Восточной и Центральной Европы.

Сяргей Токць (Гродна, Беларусь)

БЕЛАРУСКІ НАЦЫЯНАЛЬНЫ РУХ XIX – пач. XX ст. У КАНТЭКСЦЕ НАЦЫЯНАЛЬНЫХ РУХАЎ НАРОДАЎ ЦЭНТРАЛЬНА-УСХОДНЯЙ ЕЎРОПЫ

Паводле погляду гісторыкаў і сацыёлагу т.зв. мадэрніскай школы, сучасныя єўрапейскія нацыі сфармаваліся ў XIX–XX ст. у выніку працэсаў распаду традыцыйнага аграрнага грамадства і ўзнікнення на яго руінах грамадства індустрыяльнага, капіталістычнага. Зараджэнне і развіццё сучаснай нацыянальнай свядомасці было абумоўлена, на іх думку, бурнымі палітычнымі, эканамічнымі і сацыяльнымі зменамі ў жыцці єўрапейскіх супольнасцяў і, іншымі словамі, кардынальнай мадэрнізацыяй усёй єўрапейскай цывілізацыі: «Працэс фармавання нацыі суправаджаўся зрынаннем праў на санкцыянаваных грамадскіх бар’ераў, узрастаннем гаразантальнай і вертыкальнай грамадской мабільнасці, распаўсюджваннем адукцыі і, такім чынам, значным павелічэннем прытоку інфармацыі і грамадскіх ідэй. Становыя сувязі былі заменены слабейшымі класавымі»¹. Для шырокіх масаў прадстаўнікоў ніжэйшых саслоўяў засваенне нацыянальнай свядомасці з’яўлялася спосабам далучэння да новага грамадства і набыццём новай сістэмы каардынат пасля распаду феадальна-саслоўных структур і ментальнасці. Некаторыя даследчыкі, напрыклад Эрнэст Гельнер, дастаткова радыкальна трактавалі ўзаемазалежнасць нараджэння сучасных нацый і працэсаў мадэрнізацыі грамадства, нават адмаўляючы часам сувязь сучасных нацый з народнасцямі феадальнай эпохі: «Нацыяналізм — гэта не абуджэнне народаў да самасвядомасці: знаходзіць ён народы там, дзе яны не існавалі»^{2*}. Такі падыход выклікаў рашучыя

¹ Радзік Рышард. Ад этнічнага згуртавання да нацыянальнай супольнасці // Беларускі гісторычны агляд. 1998. Т. 5. Сш. 2 (9). С. 316.

² Цыт. па: Andersen B. Wspólnoty wyobrażone. Warszawa, 1997. S. 19.

* Тут і далей па тэксту пераклады цытатаў на беларускую мову зроблены аўтарам артыкула.

пярэчанні з боку гісторыкаў, якія абаранялі тэзіс аб старажытным паходжанні сучасных ёўрапейскіх народаў і адсутнасці прынцыповых адрозненняў у этнічнай самасвядомасці на працягу многіх стагоддзяў. Аднак, як справядліва заўважыў польскі даследчык Фларыян Знанецкі: «[...] у канцы вяснянніцатага стагоддзя большасць жыхароў розных рэгіёнаў Італіі, ад П'емонта да Сіцыліі, не ўсведамлялі сабе факту, што ўсе яны з'яўляюцца італьянцамі. Падобна людзі, што жылі на тэрыторыі, якая разлеглася ад Прусаў да Рэйнскай вобласці і ад Гановера да паўднёвай Баварыі, не лічылі сябе немцамі. Нават у дваццатым стагоддзі сяляне некаторых ёўрапейскіх ашараў не мелі паняцця, што належачь да якой-небудзь этнічнай супольнасці больш шырокай, чым лакальная супольнасць»³.

Працэсы станаўлення і развіцця нацыянальнай свядомасці мелі істотныя адрозненні ў розных рэгіёнах Еўропы. На думку польскага даследчыка Юзафа Хлебоўчыка, у Заходній Еўропе вызначальную ролю ў нацыятаўворчых працэсах адыгрывала пачуццё дзяржаўна-рэлігійных сувязяў. Фактычна там існавала ідэнтыфікацыя паняццяў «дзяржава» і «народ». Менавіта дзяржавы праз свае інстытуты, найперш школу, армію, судовую сістemu і г. д. праводзілі палітыку уніфікацыі літаратурнай дзяржаўнай мовы і пашыралі сярод масаў насельніцтва дзяржаўную ідэалогію, заснаваную на гістарычных нацыянальных міфах. Нацыятаўворчы працэс у краінах Заходній Еўропы Ю. Хлебоўчык акрэслівае з дапамогай наступнай схемы: **дзяржаўная супольнасць — моўная супольнасць — нацыянальная супольнасць**⁴.

У XIX ст. – пачатку XX ст. развіваюцца таксама нацыятаўворчыя працэсы ва Усходній і Цэнтральнай Еўропе, у выніку якіх узниклі сучасныя народы гэтага рэгіёну. Аднак тут існаваў шэраг істотных адрозненняў ад Заходній Еўропы. Нацыянальная свядомасць большасці народаў фарміравалася тут не дзякуючы дзяржаўнай палітыцы, а часта насуперак ёй. Ю. Хлебоўчык усе цэнтральна-усходненне ёўрапейскія народы падзяліў на наступныя групы: 1) народы дзяржаўныя; 2) народы, пазбаўленыя дзяржаўнасці; 3) моўна-этнічныя супольнасці, пераважна сялянскія; 4) супольнасці, існуючыя пераважна ў стане дыяспары, з выразнай культурна-цывілізацыйнай і часта расавай адрознасцю ад суседзяў.

Большасць цэнтральна ёўрапейскіх народаў — чэхаў, славакаў, славенцаў і г. д. — Ю. Хлебоўчык адносіў да трэцяй групы. «Сялянскія» народы мусілі ствараць уласныя нацыянальныя ідэі і развіваць сваю культуру насуперак магутным асіміляцыйным хвалім. Галоўная задачай для гэтых народаў з'яўлялася задача «набілітацыі» сваёй «плябейскай» мовы. Паводле схемы Ю. Хлебоўчыка, нацыятаўворчы працэс у такім выпадку развіваўся

³ Znanecki Florian. Współczesne narody. Warszawa, 1990. S. 123.

⁴ Chlebowczyk Józef. Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie średkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.). Warszawa, 1975. S. 18.

наступным чынам: **моўная супольнасць — нацыянальная супольнасць — дзяржаўная супольнасць**.

Такім чынам, у працэсах станаўлення цэнтральна-ўсходненеўрапейскіх нацый моўна-культурны фактар адыгрываў надзвычай важную ролю, што дае падставы называць гэтыя нацыі моўна-этнічнымі (культурнымі) у су-працьстаўленне да палітычна-дзяржаўных, што дамінуоць на Захадзе нашага кантыненту⁵.

Надзвычай важнай асаблівасцю ў культурным развіцці гэтай часткі Еўропы з'яўляўся феномен двухмоўя ці часта нават шматмоўя. Пры гэтым абавязкова існавала «пануючая мова», якая звычайна выконвала дзве функцыі: 1) камунікацыйная (мова, ўжываная штодзень); 2) цывілізацыйная (у сваёй літаратурнай адмене).

У такіх варунках сацыяльны і культурны аванс «простай» мовы з'яўляўся галоўным зместам першай фазы нацыятворчага працэсу — эманісацыі і інтэграцыі, а таксама уніфікацыі моўна-этнічных групаў ці «плябейскіх» народаў. Аванс роднай мовы прыводзіў у першую чаргу таксама і да выканання мовай функцый чыста тэхнічных, як сродка камунікацыі, абмену ідэямі і інфармацыяй. Яшчэ ў большай ступені гэты працэс быў звязаны ад самага пачатку з выразнымі «свядомаснымі» элементамі, рэфлексійным пачуццём прыналежнасці да акрэсленай этнічнай супольнасці, сцементаванай традыцыяй, агульнымі звычаёвымі нормамі, гістарычна ўстановленым адзінствам псіхічнага складу, а таксама супольным цывілізацыйна-культурным набыткам.

Першы этап нацыятворчага працэсу належыць амаль выключна да сферы моўна-культурнай. Сярод насельніцтва дамінуе па-ранейшаму паняцце тэрытарыяльной ці праўна-адміністрацыйнай супольнасці.

Наступны чыннік — нараджэнне пачуцця супольных лёсаў у мінульым, ці рэканструкцыя ўласнага мінулага. «Гісторыя ёсць першая кніга народу — у ёй ён бачыць сваё мінулае, сучаснасць і будучае. Народ без гісторыі з'яўляецца праста варварскім людам і бяда такому люду, які загубіў рэлігію сваіх успамінаў»⁶, — так пісаў дзеяч румынскага нацыянальнага руху Нікола Бальчэску. Для пераадолення характэрнага для «плябейскіх» народаў комплексу культурнай ніжэйшасці нацыянальнымі дзеячамі звычайна выкарыстоўвалася ідэя аб унікальнай «цывілізацыйна-культурнай місіі» дадзенага народу. Так, на грунце пашырэння ўсведамлення прыналежнасці да актуальнай моўна-этнічнай супольнасці, звязанай агульнымі лёсамі і спадчынай мінулага, утвараецца нацыянальная повязь як **ідэалагічная катэгорыя** ў супрацьпастаўленні да чиста тэхнічнай ролі моўнай повязі на пачатковай фазе нацыянальнага руху. Паўстаючая нацыянальная група ламае рамкі пануючай да таго часу рэгіянальнай свядомасці. Мацнеш

⁵ Радзік Р. Ад этнічнага згуртавання... С. 325.

⁶ Цыт. па: Chlebowczyk Józef. Procesy narodotwórcze... S. 32.

пачуццё нацыянальнай салідарнасці. Напачатку зараджаеца ідэя культурнай аўтаноміі, потым мясцовага самакіравання і, нарэшце, імкненне да поўнага суверэнітэту на пэўнай тэрыторыі. На гэтай глебе амаль непазбежны канфлікт паміж «сялянскім» народам, які становіцца нацыяй, і шматэтнічнай дзяржавай — звычайна імперыяй.

Галоўным выклікам «сялянскаму» народу, які спрабуе стварыць уласную элітарную ці «высокую» культуру і пашырыць нацыянальную свядомасць сярод сялянскага насельніцтва, з'яўляеца проблема асіміляцыі. Асіміляцыйныя памкненні пануючай нацыі звычайна падмацоўваліся магутнай падтрымкай дзяржавы-бюрократычнага апарату. Любая спроба сацыяльнага авансу для прадстаўнікоў сялянскага этнасу звязвалася з неабходнасцю засваення культуры пануючай нацыі. Працэс асіміляцыі можна падзяліць на дзве фазы: 1) моўная асіміляцыя; 2) культурная асіміляцыя.

Вынікам асіміляцыйных уплываў становіцца такая з'ява, як культурная «гібрыдызацыя», калі прадстаўнік «сялянскага этнасу» часткова заўвойваў культурныя стэрэатыпы пануючай нацыі. Асіміляцыйны выклік становіцца галоўным выпрабаваннем народа на шляху станаўлення нацыянальнай культуры.

Ю. Хлебоўчык падзяляў нацыятворчы працэс на дзве асноўныя фазы: культурна-моўную і палітычную⁷. Галоўная задача першай фазы — стварэнне і стандартызацыя літаратурнай мовы этнічнай супольнасці. Змесцем другой фазы з'яўляеца пашырэнне нацыянальнай ідэі і гісторычнай свядомасці сярод «простага» народа, а вынікам — самавызначэнне і, ў ідэале, здабыцё суверэннасці. Хаця схема Ю. Хлебоўчыка распрацавана найперш у дачыненні да народаў Цэнтральнай Еўропы, яе можна прымяніць і адносна нацыятворчых працэсаў на заходніх ускраінах Расійскай імперыі, улічваючы, натуральна, істотныя асаблівасці ў палітычных умовах.

Вядома, што нацыятворчы працэс адносна кожнага народа меў свае індывидуальныя асаблівасці і адрозненні. Паспрабуем, адштурхоўваючыся ад схемы Ю.Хлебоўчыка, пабудаваць схему развіцця гэтага працэсу на беларускіх землях у часы Расійскай імперыі. Тут, на маю думку, можна вылучыць 4 этапы:

1. **Навуковы этап (першая трэць XIX ст.):** вывучэнне народнай мовы і культуры, выданне слоўнікаў, фальклорных зборнікаў і г. д.

2. **Практычна-асветны этап (1830–80-я гг.):** зараджэнне новай літаратуры на беларускай мове. Мясцовая інтэлігенцыя спрабуе данесці да сялян набыткі высокай культуры на зразумелай для іх мове (Я. Чачот, В. Дунін-Марцінкевіч, «Катэхізіс» на беларускай мове 1835 г., «Мужыцкая праўда» Кастуся Каліноўскага). На пачатку 1860-х гадоў абмяркоўваецца магчымасць увядзення беларускай мовы ў пачатковую школу.

⁷ Chlebowczyk Józef. Procesy narodotwórcze... S. 56.

3. Стварэнне беларускай нацыянальной ідэі (1880-90-я гг.): прадстаўнікамі мясцовай інтэлігенцыі распрацоўваецца беларуская нацыянальная ідэя і ствараецца вобраз беларускай «ідэалагічнай Айчыны».

4. Узнікненне беларускага нацыянальнага культурна-асветнага руху (пачатак XX ст.): узнікаюць беларускія перыядычныя выданні, якія галоўны сродак пропаганды нацыянальной ідэі, арганізуецца першая палітычная партыя.

Пасправам парабаўнаць вышэйакрэсленую схему з суседнімі народамі — найперш з украінскім, паколькі нацыянальны рух у Прыдняпроўскай Украіне развіваўся ў амаль аднолькавых з Беларуссю палітычных умовах. Можна дапусціць, што навуковы этап тут распачаўся прыкладна ў той жа час, што і ў беларусаў і быў падобным па свайму зместу. Толькі раней і больш выразна выявіўся яго практычны аспект. Ужо ў 1818 г. у Галіцыі «руская» мова была афіцыйна дапушчана ў пачатковую школу. У тым жа годзе ў Прыдняпроўскай Украіне была выдадзена «Грамматика малоросійскага наречія» Олексія Паўлоўскага. Яшчэ тры граматыкі неўзабаве былі выдадзены ў Галіцыі.

Значна раней, чым у беларусаў, прайвіліся палітычныя аспекты украінскага руху. Ужо ў 1848 г. у Львове ўзнікла першая ўкраінская палітычна арганізацыя — Галоўная Руска Рада. Але вобраз «ідэалагічнай Айчыны» тады яшчэ не быў выразна сформуляваны. У час аўдыенцыі з аўстрыйскім намеснікам графам Стадыёнам прадстаўнікі Рады не ведалі, як адказаць на пытанне: «Ці вы і велікаросы ёсць адна нацыя?»⁸. А годам раней, у 1847 г. на Прыдняпроўскай Украіне было разгромлена Кірыла-Мяфодзеўскае брацтва, сябры якога выкарыстоўвалі ідэі славянафільства для абургунтавання права ўкраінцаў на ўласнае нацыянальна-культурнае развіццё. У 30—40-я гады XIX ст. адбыўся разрыў украінскіх дзеячоў з царкоўнаславянскай мовай і была адкінута канцепцыя Скаварады аб зліцці народнай і царкоўнай мові.

Асабліва актыўнізм атрымала практычна-асветная праца ўкраінскіх дзеячоў на мяжы 50—60 гадоў XIX ст. Так, у 1859 г. узнікла першая ўкраінская культурна-асветная арганізацыя ў Пецярбургу. Тарас Шаўчэнка і Панцеляймон Куліш напісалі ўкраінскія падручнікі. У 1861—62 гг. П. Куліш выдаваў месячнік «Основа»⁹. У выніку такой актыўнасці ўкраінскай культурна-асветнай працы міністр унутраных спраў Расійскай імперыі Валуеў сакрэтным цыркулярам забараніў вучэбную літаратуру на ўкраінскай мове. А у 1875 г. спецыяльная ўрадавая камісія пастановіла: «(...) дапусціць асобную літаратуру на простанароднай гаворцы азначала б пакласці трывалую аснову для пераканання ўмагчыласці аддзялення, хаця б і ў далёкай будучыні,

⁸ Грицак Ярослав. Нарис історії України: формування модерної украінської націі XIX—XX століття. Кіев, С. 51—52.

⁹ Тамсама. С. 66.

Украіны ад Расіі». 18 траўня 1876 г. быў выдадзены Емскі ўказ аб забароне ўкраінскіх тэкстаў, за выключэннем маастацкіх і навуковых¹⁰.

Такім чынам, можна адзначыць, што практычна-асветны этап нацыя-творчага працэсу на Украіне выявіўся больш актыўна, чым на беларускіх землях і фактычна з самага пачатку атрымаў нацыянальную і нават палі-тычную афарбоўку, асабліва на Галіччыне. Прыкметным адрозненнем было тое, што заснавальнікі беларускай літаратурнай мовы ў большасці сваёй з'яўляліся, па сутнасці, прыхільнікамі польскай нацыянальнай ідэі — ідэі адраджэння Рэчы Паспалітай і пашырэння польскай літаратурнай мовы, як айчыннай мовы, сярод беларускага і ўкраінскага сялянскага насельніцтва. Паражэнне паўстання 1830–31-х гг. пераканала шляхецкіх рэвалюцыянероў, што ўратаваць Рэч Паспалітую можа, паводле слоў Зыгмунта Красінскага, «адзін толькі, адзін цуд / з шляхтай польскай польскі люд». Міхал Чарнякоўскі напісаў наступныя радкі:

Памірымся і з Ляшкамі
Паклонімся шапачкамі
Адна думка, адна справа
Сталіцай будзе Варшава¹¹.

Цалкам натуральна, што «будзіцелі» недзяржаўных народаў, перш чым стварыць канцэпцыю сваёй нацыі, мусілі жыць і працаўаць у прасторы, якая была здамінавана іншай, культурнай гістарычнай нацыяй, што вяло да пераймання чужых канцэпций і жыцця, паводле Эрыка Хобсбаума, лічынкі ў чужым целе. Таму ўплыў польскага нацыянальнага руху на беларускі і ўкраінскі меў вялізнае значэнне. Аднак украінскія дзеячы, у адрозненне ад творцаў беларускай мовы і літаратуры, правялі выразную мяжу. Гэта сформуляваў Уладзімір Антановіч: «Калі вы хочаце быць паслядоўнымі дэмакратамі і служыць народу, то мусіце ведаць, што большасць народу на Правабярэжнай Украіне складаюць украінскія сяляне»¹².

Паводле блізкай мадэлі адбывалася развіццё літоўскага нацыянальнага руху. Навуковы і практычна-асветны этапы ў становленні літоўскага руху фактычна супадалі. Гэта было абумоўлена тым, што традыцыя літоўскай кніжніцтвы не перапынялася з часоў Адраджэння. Так, у XVII ст. убачылі свет 113 літоўскіх выданняў. У першай трэці XIX ст. было выдадзена іх яшчэ калі 70¹³. Першым літоўскім нацыяналістам можна лічыць Шымона Даўкантаса (1793–1864), які напісаў літоўскія граматыку і лемантар, а таксама польска-літоўскі слоўнік. Тым не менш, як сцвярджаў Леон Васілеўскі,

¹⁰ Грицак Ярослав. Нарис історії Украіни. С. 70.

¹¹ Тамсама. С. 33.

¹² Тамсама. С. 68.

¹³ Wasilewski Leon. Litwa i Białoruś: przeszłość — terazniejszość — tendencje rozwojowe. Kraków, 1912. S. 160, 164.

напярэдадні 1863 г. літоўскі рух меў харктар выключна культурнага руху, рэпрэзэнтаванага шляхтай і духавенствам, выхаваных пад упłyvам польскіх палітычных традыцый¹⁴. У 1860-х гг. царскі ўрад спрабаваў развіваць літоўскае школьніцтва з кірылічным алфавітам, каб супрацьпаставіць яго польскаму.

Украінская нацыянальная ідэя і праграма нацыянальнага руху былі дастаткова поўна і выразна сформуляваныя М. Драгаманавым на старонках першага украінскага палітычнага часопіса «Грамада» (1878–82). Прыкладна ў гэты ж час адбываецца ідэйнае паяднанне нацыянальных рухаў у Галіцкай і Прыдняпроўскай Украіне і выразна фармулююцца вобраз і абрысы украінскай «ідэалагічнай Айчыны».

У 1880-я гг. была сформулявана і беларуская нацыянальная ідэя. Напрыклад, Вайніслаў Савіч-Заблоцкі абміркоўваў яе ў перапісцы з М. Драгаманавым. А найбольш выразна і зразумела выказалі беларускую ідэю народнікі ў часопісе «Гомон». Аднак пасля разгрому іх гурткоў нельга гаварыць пра існаванне арганізаванага беларускага руху. У той жа час у 1890 г. у Галіцкай ўзнікла першая украінская палітычная партыя — Руска-украінская радыкальная партыя, якая фактычна ўпершыню абвясціла пастулат самастойнасці Украіны¹⁵. На Прыдняпроўскай Украіне Рэвалюцыйная украінская партыя ўзнікла ў 1900 г. Ідэалам яе лідэра Мікалая Міхноўскага была адзіная Украіна ад Карпатаў да Каўказу¹⁶.

Спраба ўтварыць першую беларускую палітычную арганізацыю — Беларускую рэвалюцыйную партыю — адбылася ў 1902 г. Тут відавочны ўплыў украінскага ўзору на беларускіх дзеячоў, найперш Вацлава Іваноўскага. Але маштабы беларускага нацыянальнага руху былі слабейшымі. Так, для прыкладу, у 1906 г. у Прыдняпроўскай Украіне існавалі 15 украінскіх выдавецтваў і 20 перыёдышак¹⁷. Праёда, з 64 украінскіх выданняў 1905–07 гг. толькі 24 змаглі ўбачыць свет і ўсяго 6 пратрымаліся больш аднаго года. Паводле Я. Грыцака, на пачатку XX ст. усяго 8 сем'яў у Кіеве размаўлялі на украінскай мове¹⁸. Затое ў Галіцкай да 1913 г. таварыства імя Т. Шаўчэнкі выдала 800 тамоў украінскамоўных навуковых і літаратурных твораў, а таварыства «Прасвіта» арганізавала каля 3 тыс. чытальняў і прыкладна столькі ж пачатковых школак з украінскай мовай навучання¹⁹.

Арганізаваны літоўскі рух паўстаў таксама ў 1880-х гг. Першым яго масавым перыядычным выданнем стала газета «Auszra». У 1912 г. налічвалася ўжо 45 літоўскіх выданняў, а культурна-асветныя арганізацыі

¹⁴ Wasilewski Leon. Litwa i Białoruś. S. 169.

¹⁵ Грицак Ярослав. Нарис історії... С. 77.

¹⁶ Тамсама. С. 84.

¹⁷ Тамсама. С. 87.

¹⁸ Тамсама. С. 98.

¹⁹ Тамсама. С. 79.

аб'ядноўвалі тысячы сяброў. Рух за ўвядзенне літоўскай мовы ў касцёльнае набажэнства прывёў да шматлікіх сутыкненняў з палякамі і беларускімі католікамі.

Такім чынам, можна сцвярджаць, што нацыятаорчы працэс у Беларусі адставаў па часе, і яшчэ ў большай ступені па свайму размаху, ад украінскага і літоўскага. Прыкладна тое ж можна адзначыць і адносна парадкавання славянскімі нацыянальнымі рухамі ў Аўстра-Венгерскай імперыі. Так, славацкі нацыянальны рух, магчыма найслабейшы ў гэтым рэгіёне, налічваў у XIX ст. 178 аўтараў, якія пісалі на славацкай мове²⁰.

Што паслужыла прычынай адставання нацыятаорчага працэсу беларускай нацыі? На першае месца, на маю думку, трэба паставіць моўна-этнічную блізкасць да асімілюючых беларуское насельніцтва культур. Чэхі і славенцы супрацьстаялі германізацыі, славакі і харваты — мадзярызацыі, літоўцы — паланізацыі і русіфікацыі, эстонцы і латышы — германізацыі і русіфікацыі. Выразная этнічнае адрозненне стварала ў гэтых выпадках сур'ёзны бар'ер на шляху асіміляцыі, спрашчала механізм узнікнення «міфу ворага», які служыў мабілізуючым фактарам нацыянальнага руху. Беларускі ж этнас імкнуўся асіміляваць з двух бакоў блізкія да яго паводле этнічнага паходжання расіяне і палякі. У падобнай жа сітуацыі знаходзіўся і ўкраінскі этнас. Аднак паўднёвыя суседзі беларусаў мелі шэршаг пераваг. На Левабярэжнай Украіне, дзе ўласна і пачаўся нацыятаорчы працэс, яшчэ захоўваліся на мяжы XVI—XIX стст. рэшткі казацкай протадзяржавы і адпаведнай ідэалогіі і народнай культуры. А галоўную ролю своеасаблівага ўкраінскага П'емонту адыграла Галіція, дзе вялікае значэнне меў фактар канфесійнай адрозненіі ўкраінцаў-уніятаў ад палякаў-каталікоў. Ды і адносна ліберальная палітыка аўстрыйскіх уладаў, якая да таго ж ахоўвала ўкраінскі рух ад гвалту з боку больш моцнай польскай меншасці, дазваляла больш-менш свабодна ўзнікаць і развівацца ўкраінскім культурна-асветным і палітычным арганізацыямі.

Што ж датычыць беларускага народу, дык тут рэлігійны фактар не мог адыграць асабліва важнай ролі. Наадварот, пасля скасавання Уніі беларускі этнас быў падзелены на праваслаўных і каталікоў, і пераадоленне гэтага падзелу стала найважнейшай задачай беларускіх нацыянальных дзеячаў.

Можна сцвярджаць, што нацыятаорчы працэс на беларускіх землях адбываўся ў найбольш неспрыяльных умовах у парадкаванні з усімі астатнімі народамі Цэнтральна-Усходняй Еўропы. У выніку гэты працэс не атрымаў лагічнага завяршэння ў першай палове XX ст. — не адбылося ўтварэння самастойнай дзяржавы і, што яшчэ больш істотна, не адбылося пашырэння сярод шырокіх пластоў насельніцтва беларускай нацыянальнай свядомасці ў выглядзе яе асноўных кампанентаў: літаратурнай

²⁰ Stegner T. Wieża wyznaniowa a narodowa // Naród i religia. Gdańsk, 1994. S. 11.

мовы, уласнага бачання сваёй гісторыі, вобраза «ідэалагічнай Айчыны», нацыянальнага культурна-гістарычнага канона (найбольш вядомыя нацыянальныя героі, дзеячы культуры і мастацтва, навукоўцы). Нацыянальная свядомасць большасці жыхароў сучаснай Беларусі, асабліва старэйшага і сярэдняга ўзросту, уяўляе сабой гібрыд савецка-расійскай псеўданацыянальнай (моцны замешак класавай ідэалогіі. — С. Т.) мадэлі і спрымітызаванай беларускай мадэлі, якая выкладалася ў навучальных установах БССР, да таго ж фактычна сапхнутай на трэцяступенную ролю. Гэтае падвяенне свядомасці вызначае стаўленне насельніцтва да сучасных праблем дзяржаўнага будаўніцтва ў Беларусі.

Рышард Радзік (Люблін, Польшча)

ПЕЦЯРБУРГСКІ «ГОМАН» ЯК ПАЧЫНАЛЬNIK БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ІДЭI У XIX СТАГОДДЗІ

Стваральнікам беларускай літаратуры XIX ст. было кола каталіцкіх «*gente Lithuanus (Ruthenus), natione Polonus*». Яно мела беларускі культурныя характеристар, аднак не валодала выразна акрэсленым беларускім нацыянальным характеристарам. У праваслаўным асяроддзі адносіны да Бацькаўшчыны выяўляліся — акрамя сантывіментаў да ўсяго тутэйшага, свайго — у зацікаўленасці мясцовым народам, яго культурай, этнаграфіяй. Гэтая праца, аднак, вялася на рускай мове, падпарадкоўваючы беларускасць расійскасці мацней, чым каталіцкая шляхецкая эліта польскасці¹.

Беларускую мову на працягу XIX ст. неаднократна выкарыстоўвалі ў палітычнай дзейнасці. Гэта рабіў не толькі Кастусь Каліноўскі. Беларуска-мойня тэксты (часцей за ўсё пракламацыі) выдавалі — на пачатку 60-х гг. XIX ст. — як палякі, так і царскія ўлады. Іх мэтай было не ініцыяванне нацыянальнай беларускасці, а схіленне мясцовага народа на свой бок ў расійска-польскім канфлікце. Культуру беларускага народа даследавалі як польскія, так і расійскія навукоўцы, павялічваючы кола зацікаўленых беларускасцю, спрыяючы пашырэнню і распаўсюджванню этнографічных, дыялекталагічных ведаў аб насельніках беларускіх тэрыторый. З 70-х гг. XIX ст. на Беларусі развіваўся народніцкі рух, моцна звязаны з расійскай культурай, і польскі рэвалюцыйны рух, таксама як у выпадку з народнікамі з выразным сацыялістычным, а часам марксісцкім адценнем. Даволі

¹ Шырэй пішу пра гэта ў: Literackie źródła nowoczesnej białoruskości // Przegląd Powszechny. 1994. Nr 3.

вялікую зацікаўленасць беларускай праблематыкай XIX ст. выказала ППС (Polska Partia Socjalistyczna)².

На працягу трох апошніх дзесяцігоддзяў XIX ст. сярод вучняў сярэдніх школ Беларусі дзейнічалі самадукацыйныя гурткі рознага ідэйнага кшталту, у т. л. і партыйнага (напрыклад, народніцлага)³. У адной з такіх, прыхільніх да сацыялізму моладзевых груп у слуцкай гімназіі, была перакладзена на беларускую мову пераробка польскай брашуры «Ojciec Szymon» і выдадзена нелегальна, хутчэй за ўсё ў 1885 г., пад загалоўкам «Дзядзька Антон» (другім разам у Тыльзіце ў 1892 г.)⁴.

Моладзь беларускага паходжання стварала ў расійскіх навучальных установах, пераважна пецярбурскіх і маскоўскіх, т. зв. зямляцтвы — аб'яднанні студэнтаў на падставе іх тэрытарыяльнага паходжання, не зважаючы на іх нацыянальную прыналежнасць. Такі пазанацыянальны гурток у Маскве ажыццяў легальнае выданне ў 1891 г. па-беларуску «Сігнала» Гаршына (перакладчыкам стаў Антон Лявіцкі, пазней вядомы пад псевданімам Ядвігін Ш. як беларускі празаік)⁵. Зямляцтва, — адзначае Туронак, «за адным выключэннем не пакінула доказаў сваёй дзейнасці на ніве беларускага адраджэння»⁶. Можна таксама ўзгадаць дзейнасць супрацоўніка бібліятэкі Пецярбургскага ўніверсітета Браніслава Эпімаха-Шыпілы, які ў рукапісным тэксле, названым «Biełaruskaja chrestomatyja. Sabrau i ułażył Bronisław Epimach-Szypili. Piciarborak, 1899», сабраў беларускамоўныя творы, напісаныя на працягу многіх дзесяцігоддзяў больш-менш вядомымі аўтарамі⁷.

Нягледзячы на даследаванні культуры беларускага народа, на стварэнне літаратуры на ягонай мове, на абшарах Беларусі ў XIX ст. не была дакладна сформулявана беларуская нацыянальная ідэя (калі не ўлічваць, што яе пачаткі можна прасачыць ў «Прадмове» да «Дудкі беларускай» Ф. Багушэвіча). Што цікава, упершыню яна атрымала абрывы у першай палове 80-х гг. мінулага стагоддзя ў асяроддзі пецярбургскіх народнікаў, пераважна студэнтаў мясцовага ўніверсітета, сяброў і прыхільнікаў нелегальнай

² Гл.: Turonek J. PPS wobec białoruskiego ruchu rewolucyjnego w latach 1902–1906 // Studia polsko-litewsko-białoruskie / Praca zbiorowa pod red. J. Tomaszewskiego, E. Smułkowej i H. Majeckiego. Warszawa, 1988. S. 92 і in.

³ Гл.: Ігнатоўскі У. Гісторыя Беларусі ў XIX і пачатку XX стагоддзя. Мн., 1926. С. 190–191.

⁴ Turonek J. Wokół genezy Dziadzki Antonia // Slavia Orientalis. 1983. Nr 3. S. 270, 172. (Поўны тэкст назвы брашуры гучаў: «Дзядзька Антон, або Гутарка аб усім чыста, што баліць, а, чаму баліць — ія ведаім».)

⁵ Лойка А. А. Гісторыя беларускай літаратуры. Мн., 1977. Ч. 1. С. 227; Turonek J. Wokół genezy... S. 271; гл. таксама: Ядвігін Ш. Успаміны. Вільня, 1921.

⁶ Turonek J. Waclaw Iwanowski i odrodzenie Białorusi. Warszawa, 1992. S. 26.

⁷ Семашкевіч Р. М. Беларускі літаратурна-грамадскі рух у Пецярбурзе (канец XIX – пачатак XX ст.). Мн., 1971. С. 46. Аўтар сцвярджае, што тэксты былі ўнесены з большага ў 1889–1890 гг., і пазней, апошні ў 1931 г.

расійскай «Народнай Волі». Прыведзеныя ніжэй разважанні маюць на мэце характарыстыку галоўных элементаў беларускай нацыянальнай ідэі, папулярызаванай праз публічныя лісты народнікаў, а таксама адказ на важнае пытанне: чаму беларуская нацыянальная ідэя ўпершыню была сформулявана па-за межамі Беларусі, якія культурныя і сацыяльна-класавыя карані мелі яе стваральнікі, які ўплыў іх паходжанне аказала на яе ўзнікненне і змест?

Дакладна невядома гісторыя асяроддзя, якое ў першай палове 80-х гг. XIX ст. выдала ў Пецярбургу — выключна на рускай мове — некалькі не-легальных тэкстаў, прысвечаных беларускай проблематыцы. Тыя, якія да нас дайшли, былі сабраны Сцяпанам і Ірынай Александровічамі і ў 1983 г. выдадзены ў Мінску⁸. Першы з іх, кароткі зварот «Да беларускай моладзі», з'явіўся, відаць, у 1881 г., у наступным годзе — брашура «Лісты да Беларусі. Ліст першы», была падпісаны псеўданімам Даніла Баравік. Палемікай з гэтым апошнім тэкстам стала выдадзенае ў 1884 г. «Пасланне да землякоў-беларусаў» — адносна ёмістая брашура, падпісаная псеўданімам Шчыры Беларус. У 1883 г. быў распаўсюджаны зварот «Да беларускай інтэлігенцыі», вядомы нам толькі праз перадрук у першым нумары народніцкай газеты, названай «Гоман» (у рускамоўным друку — «Гомон»), якая з'явілася ў лютым ці ў сакавіку 1884 г., а другі выйшаў з датай 15 лістапада 1884 г. Пецярбургская група народнікаў канчатковая склалася ў сваім першапачатковым выглядзе на самым пачатку 1880-х гг. Яе сябры вучыліся нелегальнай дзейнасці яшчэ ў часы навучання ў беларускіх гімназіях (у мясцовых народніцкіх гуртках). Гэта былі найчасцей маладыя людзі, паходжаннем з беларускіх зямель, якія гуртаваліся ў зямляцтвы паводле ідэйных, пазаэтнічных меркаванняў⁹.

Калі глядзець на публіцыстыку беларускіх народнікаў без уліку разнароднасці поглядаў, як на пэўную цэласнасць, можна выбраць з яе тыя думкі, што прадстаўляюць нацыянальную беларускую ідэю ў яе найбольш развітай форме. Аўтары-стваральнікі тэкстаў характарызувалі Беларусь і беларускасць праз такія параметры, як клімат, геаграфія, эканоміка, этнографія

⁸ Публицистика белорусских народников. Нелегальные издания белорусских народников (1881–1883) / Обр. С. Х. Александрович и И. С. Александрович. Минск, 1983.

⁹ Галоўная даведачная крыніца пра дзяянні гэтай групы: Александровіч С. Х. Яны выдавалі «Гоман» // Александровіч С. Х. Кнігі і людзі. Мн., 1976; гл. таксама ягоную «Прадмову» да: Публицистика белорусских...; яго ж. Пуцяўні роднага слова. Проблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя. Мн., 1971. С. 52; Самбук С. М. Общественно-политическая мысль Белоруссии во второй половине XIX века (по материалам периодической печати). Минск, 1976; адзіны прысвечаны «Гоману» польска-моўны тэкст быў напісаны выдатным беларускім дзеячам першай паловы XX ст. Антонам Луцкевічам: Narodowolcy-Białorusini i ich organ «Homon» // Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. Lwów, 1935 (аўтару вядомы быў толькі другі нумар «Гомана», затое невядомы астатнія выданні народнікаў, месца іх друку, выдаўцы, як і шмат іншых фактараў, апісаных упершыню С. Александровічам).

мясцавага народа, яго ментальнасць і паходжанне, своеасаблівасць нацыянальных інтарэсаў, таксама ўласная мова, што з'яўляецца — як адзначалася — найлепш захаванай, чиста славянскай гаворкай. «Беларуская мова, — пісалі яны, — з часам можа атрымаць тყы ж самыя правы, як і маларасійская. Развіццё мовы, відавочна, з'яўляецца пытаннем будучыні, калі сама Беларусь крыйху акрые, а гэта будзе залежаць перадусім ад паляпшэння яе эканамічнага стану. Клопат пра тое пакідаем прыхільнікам беларускасці»¹⁰. Аднак у народніцкіх публікацыях не былі вызначаны тэрытарыяльныя межы Беларусі.

Ва ўступе да першага нумара «Гомана» беларусы былі прадстаўлены як адна з «нацыянальнасцяў», што насяляюць Расію, паланізаваная, а пасля русіфікаваная, няздольная вызначыцца, які варыянт горшы. Знешнім упрыгожваннем, адзначалася тут, падлягалі аднак больш вышэйшыя слай, чым агульныя масы, што абумовіла фарміраванне нацыянальнай свядомасці, а пазней і «адзінага вызваленчага руху». «Рукі преч, Беларусь павінна быць для беларусаў, а не для чужаземца»¹¹, — заяўляюць рэдактары ліста. Адзначана, што ў барапцьбе з абсалютызмам інтэлігенцыя «беларускай групы» стварала «орган» (г. зн. «Гоман»), які «стане выконваць кіруючу ролю ў сучасным беларускім руху». Што цікава, выяўляўся намер друкаваць матэрыялы на трох мовах: рускай,польскай і беларускай¹². У «Лістах аб Беларусі» адзначалася, што яны павінны былі выйсці на беларускай мове, але не атрымалася, бо ў дадзенай мове яшчэ не сфарміравалася навуковая тэрміналогія¹³.

У текстах народнікаў рэдка звяртаецца ўвага на існаванне ўласнага гісторычнага мінулага, увогуле яны досыць эфектуна пазбягали ўсялякіх дат і падзей. Адным са значных выключэнняў стала заўважаная колішняя ўпрыгожванасць у Літве беларускай мовы як афіцыйнай¹⁴. Увогуле, у лістах дамінуюце ўстаноўка на сучаснасць і на будучыню, а не на мінулае. У іх падкрэсліваецца нятоеснасць беларусаў палякам, рускім і ўкраінцам («маларосіям») і — што асабліва важна ў дачыненні агульнага мінулага ў межах Вялікага Княства Літоўскага — літоўцам. Гэта сведчыць пра этнічна-культурнае разуменне нацыянальнай супольнасці. Беларусаў прызналі за «асобнае адгалінаванне славянскага племені», сцвярджаючы, што народ захаваў «чысты тып славянскага племені Крывічоў і Дрыгавічоў», нярэдка патрыярхальны, родава-абшчынны¹⁵.

Цікавыя фармуліроўкі змяшчае зварот «Да беларускай інтэлігенцыі». У ім адзначаецца: «Беларускі народ як плебейская нацыя яшчэ чакае з'яўлення

¹⁰ «Гоман» № 2 // Публистика белорусских... С. 111–112.

¹¹ «Гоман» № 1 // Тамсама. С. 6.

¹² Тамсама. С. 62–63.

¹³ Письма о Белоруссии // Тамсама. С. 21.

¹⁴ Тамсама. С. 25.

¹⁵ «Гоман» № 2 // Тамсама. С. 110.

ўласнай інтэлігэнцыі»¹⁶. І ў іншым месцы: «Пануючая ў дзяржаве нацыя замінае вольнаму развіццю так званых плебейскіх нацый у формах, выпрацаваных падчас іх ранейшага гістарычнага жыцця, навязвае ім сваю культуру гвалтам, будучы не ў стане мірна прывіць чужую для іх культуру, тармозіць іх незалежнае развіццё, супярэчыць самастойнай выпрацоўцы імі вышэйшых формаў культуры»¹⁷. Пры гэтым падкрэсліваецца, што «нацыянальная свядомасць заўсёды абуджалася ў так званых плебейскіх нацый Еўропы»¹⁸, вызначаеца вялікая роля ў гэтым працэсе шчыльна звязанай з народам інтэлігэнцыі.

Тэрміналагічнае разыходжанне: «народ — нацыя» робіць правамоцнай такую інтэрпрэтацыю, ва ўсялякім разе часткі публікацый народнікаў, згодна якой беларусы ў іх разумеліся як супольнасць, што фарміруеца — ва ўсялякім разе мае на гэта права — у паўнапраўную нацыю новага часу. Азначэнне «нацыя (нацыянальнасць) плебейская» не адпавядае не толькі тэрміналагічна, але нават, як можна заўважыць, у значнай ступені і семантычна адпаведнаму тэрміну, гэта традыцыйна ўжываеца цяпер гісторыкамі і сацыёлагамі.

У выдадзеных тэкстах амаль паўсядна адсутнічаюць крытычныя заўвагі ў бок праваслаўя (якое не звязваеца тут адназначна з расійскасцю). Затое з'яўляюцца — сформуляваныя досыць жорстка — негатыўныя выказванні наконт каталіцызму, які атаясамліваеца з польскасцю ўвогуле¹⁹. Паляк часцей бачыўся як пан-католік, расіянін як урадавец. Лічылася, такім чынам, што беларуска-польскі канфлікт мае глебу класавую (і рэлігійную)²⁰. Німа харектарыстыкі літвіна, затое ўкраінец («малараціянін») разумеўся як прадстаўнік нацыі з больш выразнай — парадаўнауча з беларусамі — гістарычнай і культурнай мінуўшчынай, нацыі з ужо дастатковым сформіраваным асяроддзем інтэлігэнцыі²¹.

Моцна экспанаванай ідэяй у выданнях народнікаў была федэрацыйная самастойнасць беларусаў (Беларусі) як адной са шматлікіх «нацыянальнасцей» Расіі. Аўтары (аўтар) тэксту, які адкрываюць другі нумар «Гомана», пісалі аб сабе: «мы, сацыялісты-беларусы» — падкрэслівалі свае сувязі з «Народнай Воліяй», выяўлялі намер данесці «да свядомасці членаў гэтай партыі практичную мажлівасць федэрацыйнай незалежнасці Беларусі ў будучыні і неабходнасць падрыхтоўкі гэтай незалежнасці цяпер»²². Адначасова адзначаеца, што ў народзе німа яшчэ свядомага імкнення да такога кшталту самастойнасці²³.

¹⁶ «Гоман» № 1 // Публіцистика... С. 70.

¹⁷ Тамсама. С. 69. ¹⁸ Тамсама. С. 70.

¹⁹ Тамсама. С. 75–76. ²⁰ «Гоман» № 2 // Тамсама. С. 111.

²¹ Тамсама. С. 112.

²² Тамсама. С. 83–84.

²³ Тамсама. С. 85.

У нелегальных выданнях падкрэслівалася неабходнасць дамагчыся грамадской, эканамічнай, палітычнай вольнасці, яе спалучэння з патрэбай нацыянальнага самавызначэння. Абвешчаныя паустулаты адносяць перадусім да народа як найшматлікага грамадскага пласта, адсталага ў эканамічным і асветным плане; мяркуеца, што развіццё краіны магчыма толькі на глебе ўласнай, укараненай у мясцовым грамадстве культуры²⁴. «З’яўляемся, такім чынам, беларусамі — таму, што павінны змагацца ў імя мясцовых інтарэсаў беларускага народа і федэральнымі краіны, з’яўляемся рэвалюцыянерамі, бо падзяляем праграму барацьбы «Народнай Волі», лічым за неабходнае ўзяць удзел у гэтай барацьбе; з’яўляемся сацыялістамі, таму што галоўная наша мэта — гэта паляпшэнне эканамічнай сітуацыі краіны на падставе прынцыпаў навуковага сацыялізму»²⁵. Перавага ідэі нацыі над ідэяй сацыяльна-палітычнай вольнасці не была выразна адзначана, нярэдка гэтыя ідэі трактаваліся аднолькава, часам здаецца, што паступовае нацыянальнае адраджэнне беларусаў прымалася ў нейкай ступені з улікам верагоднага ўзмацнення працэсаў сацыяльнага вызвалення, ажыццяўлення лозунгаў грамадска-палітычнай вольнасці. Нягледзячы на спасылкі на «Народную Волю», тэкстам не хапае вострай рэвалюцыйнай рыторыкі, заклікаў да сілавых рагшэнняў. Іх класавасць, нягледзячы на выразную вызначацца, часцей мае адносна лагодныя характар.

Вялікае значэнне ў барацьбе за грамадскую і нацыянальную вольнасць прыпісваецца інтэлігенцыі, нягледзячы на тое, што, як адзначана ў адным з тэкстаў, паходзіць яна з паразітычнага класа палякаў-паноў, альбо з асяроддзя ўрадаўцаў (а гэта значыць, пераважна расіян)²⁶. Беларуская інтэлігенцыя павінна, мяркуюць народнікі, паходзіць з асяродкаў, блізкіх народу, быць з ім звязанай значна мацней, чым дагэтуль, прадстаўляць ягоныя інтарэсы. Аднак разважанні пра тое, хто такі беларускі інтэлігент, хто такі беларус увогуле, не выходзяць далей па-за агульныя слова, не спрыяюць вызначэнню выразнай нацыянальнай мяжы ў тагачасным грамадстве. Шмат разоў указываецца, што з беларускай нацыі выключаюцца католікі-паны (полякі) і ўрадаўцы (расіяне), але адначасова за прыклад беларускага пісьменніцтва падаецца творчасць Вярыгі і Марцінкевіча²⁷. Не адбылося ажыццяўлення дакладнага сацыяльнага, моўнага, рэлігійнага і па паходжанні (родавага) размежавання, з дапамогай якога мажліва было бы дастаткова скісля акрэсліць нацыянальную беларускасць. Аднак не ўяўляецца, што такое адназначнае размежаванне, калі браць пад увагу тагачасны грамадска-нацыянальны рэаліі, было мажлівым, у кожным разе павінна было быць арбітральным.

²⁴ Письма о Белоруссии // Публицистика... С. 29.

²⁵ «Гоман» № 2 // Тамсама. С. 120.

²⁶ Тамсама. С. 85–86.

²⁷ Письма о Белоруссии // Тамсама. С. 30.

Народнікі як стваральнікі ідэі нацыянальной беларускасці думалі пра беларускі народ у досыць агульных катэгорыях, што вынікалі з народніцкіх прынцыпаў, ігнаравалі неабходнасць надання сваім нацыянальным пастулатам практычнага інстытуцыйнага кшталту, без якога пра нацыянальнае адраджэнне не магло быць гаворкі. Параўнанне імі ўласнай сітуацыі з той, у якой апынуліся чэхі на пачатку свайго нацыянальнага адраджэння — адмежаванне ад нямецкамоўных вышэйшых слáёў і звязтанне да народа — і вынясение з гэтага аптымістычных прагнозаў для сябе²⁸, указвае на ўспрыманне нацыі ў этнічна-культурных катэгорыях новага часу, на практычную накіраванасць думкі, па ўзоры мностваў іншых падлеглых нацыянальнаму фарміраванию (у арыгінале: unaradawiajacych się. — B. M.) грамадстваў Сярэдне-Усходняй Еўропы. Трэба пры гэтым адзначыць, што змест, які прыпісвалі беларускасці народнікі, выразна адрозны ад шляхецкіх стваральнікаў беларускай літаратуры мінулага стагоддзя, быў блізкі таму, які абазначыўся яшчэ слаба і няпэўна, у «нашаніўскі» перыяд (як адна з плыняў), і які стаў галоўным у Савецкай Беларусі. Яго характарызавала імкненне да саюза з Расіяй, пісанне пра беларускія падзеі па-руску, шчыльнае звязванне беларускасці з ідэяй сацыяльной вольнасці, адмежаванне ад польскасці і каталіцызму.

Сярод выданняў народнікаў найбольш увагі надаецца ў тагачасных гістарычных і літаратуразнаўчых працах «Гоману». У 1930-я гады Антон Луцкевіч пісаў, што менавіта ў ім «упершыню выразна і канкрэтна сформулявалі пастулат дзяржаўнай самастойнасці Беларусі ў складзе расійскага федэрацийнага саюза»²⁹. Праз некалькі дзесяткаў гадоў Рыгор Семашкевіч спасылаўся на «Гоман» як на дакумент, у якім упершыню ў XIX стагоддзі грунтоўна абмяркоўваліся грамадскія праблемы, асабліва пытанне беларускай дзяржаўнасці і мовы³⁰. Кім жа былі стваральнікі выдаваемых у Пецярбургу народніцкіх перыёдыкаў?

На жаль, нельга цалкам грунтоўна адказаць на гэтае пытанне — і таму, што паліцэйскія матэрыялы не змяшчаюць дастаткова асабовых дадзеных, і таму, што гэтыя дадзеныя атрыманы праз спасылку на іх С. Александровіча, у няпэўным выглядзе, перадусім пазбаўленым інфармацыі, якая вызначае веравызнанне стваральнікаў «Гомана» (таксама рэдка ўказваецца сацыяльнае паходжанне). На думку Александровіча, які абапіраецца на судовыя і паліцэйскія матэрыялы, на чале пецярбургскай групы беларускіх народнікаў стаялі студэнты мясцовага юніверсітэта: Хаім Ратнер і Аляксандр Марчанка³¹. Першы паходзіў з яўрэйскай купецкай сям'і з усходняй Беларусі (нарадзіўся ў Шклове ў 1861 г.). Вучыўся ў Гомелі і Магілёве.

²⁸ Письма о Белоруссии // Публицистика... С. 32.

²⁹ Luckiewicz A. Narodowolcy-Białorusini... S. 87.

³⁰ Семашкевіч Р. М. Беларускі літаратурна-грамадскі рух... С. 27.

³¹ Александровіч С. Х. Яны выдавалі... С. 67 і наст.

Нелегальнюю дзейнасць распачаў падчас вучобы ў гімназіі. У 1882 г. паступіў на фізіка-матэматычны факультэт універсітэта. 23 сакавіка 1884 г. паліцыя падчас вобыску ў яго пецярбургскай кватэры выявіла нелегальную друкарню нарадавольцаў, гектограф разам з выдадзеным матэрыялам (у тым ліку 32 экземпляры першага нумара «Гомана»), а таксама тры рукапісы, з якіх два напісаны рукой самога Ратнера. Як мяркуе Александровіч, гэта былі матэрыялы, падрыхтаваныя да другога нумара «Гомана». Паводле беларускага літаратуразнаўцы, Ратнер быў арганізатарам нелегальнай друкарні, з якой выйшаў першы нумар «Гомана», а мажліва, і іншыя выданні беларускай групы народнікаў, а таксама забароненыя ў Расіі творы Салтыкова-Шчадрына і Бялінскага³².

Аляксандр Марчанка нарадзіўся ў 1860 г. у Мсціслаўскім павеце. Яго бацькі былі спачатку прыгоннымі, потым перабраўся ў горад. Па сканчэнні віцебскай гімназіі Аляксандр пачаў у 1880 г. вучобу ў Кіеўскім універсітэце, потым у Маскоўскім, а праз год у Пецярбургскім, прычым перавёўся з факультета права на гісторыка-філалагічны. Быў арыштаваны 20 сакавіка 1884 г. і адвінавачаны ў прыналежнасці да нелегальнай групы беларускіх нарадавольцаў. Не признаў за сабой віны, быў пакараны пяццю гадамі паліцэйска-нагляду С. Александровіч звязвае пачатак яго навучання ў Пецярбургскім універсітэце з пачаткам актыўнай дзейнасці ў тамашній беларускай фракцыі «Народнай Волі»³³. Невядома, хто выдаў другі нумар «Гомана», але беларускія навукоўцы мяркуюць, што гэта быў менавіта Марчанка³⁴.

Цытаваныя С. Александровічам паліцэйскія матэрыялы змяшчаюць інфармацыю наконт супрацоўніцтва з Ратнерам расіяніна, актыўнага дзеяча «Народнай Волі» Міхаіла Аўчыннікава, а таксама вядомага расійскага паэта-нарадавольца Пятра Якубовіча, якія, па ўсім відаць, непасрэдна ўпłyвали на змест надрукаваных у «Гомане» матэрыялаў³⁵. Сярод астатніх, хто сутыкаўся з выдавецтвам, Александровіч пералічвае асоб рознай сацыяльнай і рэлігійнай прыналежнасці. Паводле прыведзеных у ягоным артыкуле дадзеных, можна зрабіць вынікову, што кола людзей, непасрэдна кіруючых дзейнасцю выдавецтва, тых, хто выдаваўся ў ім, складалася ў значнай ступені з асоб некаталіцкага паходжання (пераважна праваслаўных), не выхаваных у рэчышчы тэзіса *«gente Lithuanii, natione Poloni»*, не панская паходжання (Ратнер і Марчанка не былі нават шляхціцамі). Часта яны паходзілі з усходняй Беларусі, дзе польскія, лацінскія ўпływy былі значна слабейшыя ў параўнанні з яе заходнім часткам. Верагодна, між іншым, у гэтым заключаюцца прычыны адрознення ў творчасці ад творчасці беларускамоўнага пісьменніцтва шляхецкага асяроддзя ў самой Беларусі.

³² Александровіч С. Х. Яны выдавалі... С. 78.

³³ Тамсама. С. 68–70.

³⁴ Тамсама. С. 78.

³⁵ Тамсама. С. 68–69.

Аднак не ёсё так праста. Вітальд Ёдка-Наркевіч — дзеяч сацыялістычнага руху, які нарадзіўся ў 1864 г. у Слуцку і вучыўся ў 80-х гг. у Дэрпце, апублікаваў у 1903 г. у лонданскім «*Przedświecie*» тэкст, названы «З прычыны беларускай адозвы». Чытаем у ім: «Мяне непакоіць, каб намаганняў групы БПР (Беларускай Партыі Рэвалюцыйнай. — *P. P.*) не спаткаў лёс іх папярэднікаў, рэдактараў «Гомана». Пад гэтай назвай у 1882 г. выходзіла гектаграфічная газетка на рускай мове, якая мела на мэце стварэнне беларускай інтэлігенцыі і культуры. Яе рэдактарамі былі маладыя палякі з навуковых устаноў Пецярбурга, якія падчас навучання асэнсавалі свою прыналежнасць да беларускай нацыі. Рэчаіснасць, якая не дала падтрымкі іх запытам, нястача сапраўднай рэвалюцыйнай праграмы зрабілі з іх вельмі хутка звычайных літоўскіх філістэрэй, апрача малой горсткі, якая змаскаліліся»³⁶. З гэтых слоў вынікае, што іх аўтар ведаў рэдактараў «Гомана», ва ўсялякім разе ведаў, кім яны былі, што — з улікам біяграфіі Ёдка-Наркевіча — здаецца верагодным. Ягоныя слова паказваюць, што трэба асцярожна падыходзіць да заключэнняў, якія можна было б зрабіць з артыкула С. Александровіча. Не выключаюць таксама, што Ёдка-Наркевіч успрыняў вельмі ёміста катэгорыю польскасасці. Вырашэнне гэтай праблемы патрабуе чарговых архіўных пошукаў. Больш праўдападобным здаецца ўзбеліць у рэдагаванні падпольных выданняў таксама пералічаных Александровічам народніцкіх актывістаў, як і «асоб роду рускага, нацыі польскай», асабліва калі браць пад увагу сацыяльны склад тагачаснага студэнцкага асяроддзя. Якія, такім чынам, былі прычыны таго, што першае выразнае вымаўленне беларускай нацыянальнай ідэі адбылося па-за яе межамі і, што таксама мае значэнне, на чужой для яе рускай мове, хоць і прысутнай на яе землях ужо амаль са стагоддзе?

Бяспрэчна, сацыяльнае паходжанне Марчанкі і Ратнера паспрыяла іх адрыву ад традыцыйных катэгорый нацыянальнага мыслення, што былі моцна ўкаранёнымі ў вышэйшых слаях грамадства Беларусі. Гэтыя катэгорыі таксама не былі блізкія расіянам, якія супрацоўнічалі з асяроддзем выдаўцоў «Гомана». Затое ў шляхціцаў-выхадцаў з Беларусі паслабіліся сувязі з месцам паходжання, яны сваім грамадскім становішчам, сацыяльнымі функцыямі і ментальнасцю былі падобнымі хутчай да інтэлігентаў (у адрыве стваральнікаў «Гомана» ад традыцыйнага грамадскага ўкладу Беларусі трэба шукаць прычыну такога моцнага экспанавання ролі інтэлігенцыі ў наступным палітычным, культурным і нацыянальным развіцці іх айчыны, у адыходзе роўна як ад — як адзначалася — «польскіх» паноў, так і ад расійскіх урадаўцаў, асабліва з уліком вельмі нізкага ўзроўню грамадской, палітычнай і нацыянальнай свядомасці сялянства).

Актыўнае членства ў тайных палітычных групоўках, якой была «Народная Воля» з пераважна класавымі, свабодалюбівымі лозунгамі, пазбаўляла

³⁶ Wron. [Wronski: псеўданім Вітальда Ёдкі-Наркевіча]. Z powodu odezwy białoruskiej. *Przedświt* (Londyn), 1903. Nr 2. S. 56–57.

расіян іх вялікарусакага нацыяналізму, а ў сыноў каталіцкай шляхты паслабляла ўплыў катэгорый мыслення накшталт «роду літоўскага, нацыі польскай». Спалучэнне шэрагу фактараў паспрыяла таму, што горстка нарадавольцаў звярнулася ў сваёй дзейнасці да той часткі праграмы «Народнай Волі», у якой ішла гаворка пра федэрацыю вольных народаў, што ўзнікне на руінах царскага абсалютызму, аднак — на што нельга забывацца — не нацыянальныя лозунгі сталі прычынай фарміравання народніцкіх груп, але ідэалы грамадскага вызвалення народа. Таксама відаць было, што пецярбургскія народнікі толькі на пачатку свайго «нацыянальнага шляху», што яны не маюць дакладна выяўленага бачання нацыянальнай беларускасці, валодаюць пераважна «негатыўнай свядомасцю» — ведаюць, кім беларусы не з'яўляюцца, аднак не могуць дакладна ахарактарызаваць сваёй беларускасці пазітыўна.

Выдаўцы «Гомана» меркавалі часцей сутыкацца з расійскай культурай, чым з польскай, і гэта з улікам іх нярэдка праваслаўнага паходжання, як і ўдзелаў у адной з пецярбургскіх фракцый «Народнай Волі», пражывання ў вялікім расійскім горадзе і навучання ў мясцовым універсітэце. Цікавыя заўвагі выказаў на гэты конт ксёндз Адам Станкевіч, беларускі нацыянальны дзеяч у міжваеннай Польшчы. «Мужыцкую праўду», — адзначаў ён, — пісалі і выдавалі беларускія каталікі польскай культуры, а сярод беларускіх нарадавольцаў-гоманаўцаў ужо з'явілася беларуская праваслаўная інтэлігенцыя. Першыя яшчэ азіраліся на Польшчу і на традыцыі ВКЛ, а другія злучалі лёс Беларусі з Расіяй і традыцыямі ВКЛ (за выключэннем Грынявіцкага), хоць ужо іх і не памяталі. Гэтыя інтэлігенты ужо не называлі сябе літвінамі, як гэта рабіў Каліноўскі і нават яшчэ Грынявіцкі, але выразна — беларусамі. Яны ўжо перасталі жыць традыцыямі ВКЛ. Можна пэўна сказаць, што, калі гаворка ідзе пра беларускіх нарадавольцаў, якія груповаліся вакол «Гомана», або, яшчэ дакладней, у самым «Гомане» — традыцыі польскія, шляхецкія і літоўскія (сярод іх — Р. Р.) змерлі цалкам»³⁷.

Уваход у расійскую культуру адбываўся часта «з аказіі» ўдзелу ў дзейнасці рэвалюцыйных гурткоў, пераймання нязвыклых прывабных (ва ўсялякім разе для некаторых тагачасных грамадскіх асяродкаў, асабліва моладзі) класавых, сацыяльна-вызваленчых лозунгau, падобна таму, як у папярэдняй стагоддзі ўваход у польскую культуру беларускага баярства адбываўся — таксама «з аказіі» — запазычанні праз яе ўышэйшай ступені пажаданых правоў саслоўных, вольнасцевых, палітычных, раней існуючых у Кароне. Гоманаўцы ў пэўнай ступені спрабавалі супрацьстаяць гэтаму працэсу, хоць пераважна ў вонкавым, паастулатыўным выглядзе. Відаць, сваю ролю ў працэсе фарміравання нацыянальнай ідзі адыграла атмасфера, у якой дзейнічалі пецярбургскія народнікі: расійскага інтэлігенцкага ідэалізму, візіянерства і утапізму, класавасці, замілавання народам і комплексу

³⁷ Станкевіч А. Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення. Вільня, 1935. С. 55–56.

наконт яго, імкнення працаваць на ягоную карысць і прысвяціць сябе эканамічнаму і грамадскаму вызваленню.

Бяспрэчна, уплыў на тое, што ідэя беларускай нацыі была ўпершыню сформулявана менавіта ў сталіцы Расіі, аказала яе аддаленасць ад беларускіх зямель і мясцовых рэалій. Народніцкая моладзь слабей адчувала ў Пецярбургу — дарэчы, такую выразную ў Беларусі моц канфрантацыі абодвух нацыянальных бакоў (польскага і расійскага), схілення членаў вышэйших слáёў у Беларусі да адказу на пытанне, на якім з іх яны? Групе супрацоўнікаў, дыферэнцыяванай грамадска і рэлігійна, не маючай патрэбы ўвесе час рабіць нацыянальны выбар і паглыбленай у сваю аб'яднальну народніцкую ідэю, лягчай было сформуляваць наватарскае нацыянальнае раашэнне, чым жыхарам Беларусі, закаранелым у сваім асяроддзі, штодзень мацней адчуваючым ціск узаемных сацыяльных, культурных, рэлігійных, традыцыйных сувязей. З пункту гледжання пецярбургскіх народнікаў лягчай было зірнуць на беларускі народ як на класава прыгнечаную супольнасць, адрознную як ад палякаў, так і ад расіян, трактаваць яе як суб'ект гісторыі, а не аб'ект нацыянальнага гандлю. Значэнне мела таксама тое, што мясцовы ўніверсітэт адыграваў ролю інтэлектуальнага тылу народнікаў, выконваў функцыю інстытуцыянальную, як асяродак нонканфармісцкай думкі.

Сімвалічным з'яўляецца факт, што праз дваццаць гадоў пасля студзеньскага паўстання, актыўны дзеяч якога Кастусь Каліноўскі стварыў беларускамоўную газету «Мужыцкая праўда», каб абараніць беларускі народ, разглядаючы літоўска-беларускія землі ў палітычным саюзе з Польшчай і адмяжоўваючыся ад расійскасці і праваслаўя, у Пецярбургу паўстала група народнікаў, што фармулявала па-руску ідэю беларускай нацыі, адмежаванай ад польскасці і каталіцызму, з'яднанай затое з Расіяй як паўнапраўны член будучай федэрациі³⁸. Сітуацыя, у якой узнік «Гоман», была ў т. л. вынікам паразы шэрагу паўстанняў, ліквідацыі Віленскага ўніверсітэта, неабходнасці адукцыі беларускіх эліт у Расіі альбо па-за межамі царскай імперыі. Відаць па ўсім, што ў больш спрыяльных умовах сярод згуртаваных вакол «Гомана» народнікаў магла б сформіравацца група нацыяналістаў (напрыклад, разам з сацыялістамі), са сваёй больш пашыранай, раушчай нацыянальнай праграмай. Паліцыя расійскай імперыі канфіскацыяй у 1884 г. друкарні і рэпрэсіямі не дала гэтаму здзейсніцца.

Параўнанне ініцыятараў нацыянальнай беларускасці, украінскасці і літоўскасці вядзе — як мяркую — да высновы, што гоманаўцы, якія канфрантавалі з галіцкай, украінскай «Рускай тройцай» 30-х і 40-х гг. XIX стагоддзя і літоўскімі стваральнікамі закладзенага ў 1883 г. у Літве прускага выдання «Auszra», набліжаючыся да іх — ва ўсялякім разе ў выпадку Ратнера і Марчанкі — сваім плебейскім паходжаннем, адрозніваліся аднак, відавочна слабейшай нацыянальнай свядомасцю. У процілегласць

³⁸ Гл.: Семашкевіч Р. М. Беларускі літаратурна-грамадскі рух... С. 17.

характэрнай гоманаўцам вербальнай трактоўцы нацыянальнай справы, украінцам і літоўцам бліжэйшымі былі актыўныя пазіцыі, іх адрознівала значна большая канкрэтнасць нацыянальных дзеянняў і праграм (напрыклад, у вырашэнні праблемы нацыянальна-моўнай школы, дзейнасці па аўтаноміі ўкраінскай часткі Галіцыі), іх пісьменніцкая актыўнасць выяўлялася пераважна ў нацыянальных мовах, досьць выразна былі акрэслены нацыянальныя рысы, а ідэя націі лічылася вышэйшай за грамадскую.

Тыражы народніцкіх газет невядомыя, але, відаць, яны не былі вельмі вялікімі. Іх выданні паліцыя знаходзіла як у Пецярбургу, так і ва ўсходній частцы Беларусі³⁹, аднак нацыянальныя вынікі іх існавання былі незаўважаныя. Яны не пакінулі пасля сябе ні непасрэдных прадаўжальнікаў, ні выразных слідоў у свядомасці стваральнікаў беларускасці перадрэвалюцыйнага перыяду.

Пераклад з польскай Вольгі Мазуравай

³⁹ Александровіч С. Х. Яны выдавалі... С. 72.

Ірына Багдановіч (Мінск)

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ІДЭЯ Ў ПАЭТЫЧНЫХ СІМВАЛАХ 10–20-х ГАДОЎ XX СТАГОДДЗЯ

Нациянальная ідэя ў паэтычных тэкстах беларускай літаратуры пачатку XX ст. развівалася ў асноўным у двух тэматычных планах. Першы можна назваць гістарычнай рэфлексіяй: ён адчыняў пласты мінуўшчыны і на грунце такога вядомага з эпохі рамантызму прыёма, як гістарычная інверсія, паказваў ідэалізаваныя фрагменты старажытнага жыцця краю з часоў «залатага веку», калі Беларусь была вольная і незалежная, хоць мела тады зусім іншыя назовы — Полацкае княства, а пазней Вялікае Княства Літоўскае. Прывкладамі тут з'яўляюцца паэмы «На кущю» Янкі Купалы, яго ж пачатак няскончанай паэмы «Гарыслава» і верш «Да Нёмна». Да гэтай тэматычнай групы прымыкаюць вершы «Пагоня» Максіма Багдановіча, «Паходні» Змітрака Бядулі. Мэтай такога звароту да старажытных сімвалаў і надання ім статуса мастацкіх вобразаў было не само па сабе жаданне апісаць і ўзвялічыць рэаліі старадауніх часоў, а імкненне непасрэдна пайзінейнічаць на сучаснасць, сфарміраваць грамадскую свядомасць у духу шанавання сваіх гістарычных каранёў, якія пррама сведчаць пра наяўнасць моцнай і трывалай дзяржавы народу, што аказалася паступова стручанай, а памяць аб ёй

вынішчанай. Так, у сваім вершы «Паходні» З. Бядуля згадвае многія слáўныя культурныя і гістарычныя старонкі беларускай мінуўшчыны, называючы іх скарбам і паходнямі на шляху да новай будучыні свайго краю:

Адвечныя скрыжалі роднае зямлі
Хаваюць нашы скарбы, носяцца над краем,
Паказываюць жывіа, як дзяды жылі,
Гавораці нам яскрава, што мы мелі, маем
Ад песняроў-прадокаў...

Пад знакам Гедыміна над ракой Віллэй
Яшчэ адзін тастамант славіў нашу долю:
То быў Літоўскі Статут. Праўдаю святой,
Імпэтнаю Пагоняй мкнуўся ён па полі
І па даліне роснай.¹

Верш быў напісаны паэтам у 1922 г., і менавіта на адраджэнне гістарычнай памяці рабіў акцэнт Бядуля ў час, калі «сучасным» лічылася крытыка-ваць і аспрэчваць усякія вартасці мінулага. Уся дарэвалюцыйная рэчаіснасць бачылася пачыналнікам авангарднай пралетарскай літаратуры як суцэльнай ноч, памяць аб якой трэба вынішчыць. Так, калі Міхась Чарот прыкладна тады ж пісаў у знамянальным сваёй адкрытай варожасцю да нацыянальной спадчыны вершы «Скокі на могілках»: «Годзе плакаць і вам над Рагнедаю і, зірнуўшы ў мінулае, цяжка ўздыхаць...», то Бядуля падкрэсліваў вартасці мінуўшчыны: «Яшчэ было паходняй на дарозе шмат, якія нам свяцілі ў цэмры доўгай ночы...» і абавіраўся на іх у час новых спадзяванняў:

Ці помніце вы песні аб сваіх дзядах?
Ці бачыце паходні, родныя саколы?
Ці пойдзеце наперад па святых слядах?
Ці будзеце свяціца ў родным творчым коле?
Ці будзеце магутны? ²

Другую тэматычную группу складаюць творы з сімвалічнымі вобразамі новай адноўленай краіны, якая нарэшце выбярэцца са свайго гістарычнага нябыту. Паэтычны пошукі ў гэтым напрамку былі розныя, а вобразныя мадэлі часам мелі надзвычай ёмістую інтэрпрэтацыйную простору. Напрыклад, вобраз «новай зямлі» у Якуба Коласа — гэта не проста дбанне аб ка-валку зямлі, а гэта пошук новай будучыні, самастойнага ўладкавання жыцця цэлага народа. А значыць, цалкам магчымым уяўляеца трактаваць яго як алегорыю дзяржаўнасці. Герой твора Міхал, як вядома, не знаходзіць пры жыцці сваёй «новай зямлі», а паэма ж дапісвалася Коласам у 20-я г.,

¹ Бядуля Зм. Ясакар. Буралом. Выбранныя вершы. Мн., 1924. С. 8–9.

² Тамсама. С. 9.

калі ўжо паўстала з рэвалюцыйных руін і вайсковых папялішчаў Савецкая Беларусь, якая, паводле афіцыйнай пропаганды, павінна была ўспрымацца як шчаслівая вольная краіна — мара ўсіх тутэйшых працоўных. Такім чынам, ідэал дзяржаўнага ўладкавання Беларусі для паэта не быў увасоблены ў такім псеўгадзяржаўным утварэнні, як Савецкая Беларусь. І гэта пацвярджалася яшчэ цэлым шэрагам іншых коласаўскіх вершаў той пары з паэтычнага зборніка «Водгулле» (1922). Вось, напрыклад, як апісвае Колас рэчаінсасць у вершы «Родныя малюнкі» — спачатку выказваеца замілование краявідамі, а потым гучыць матыў ланцуго, якім было скута тут усё нярадаснае жыцце:

Радасць ты пачуеш,
Як ланцуг парвецца,
Ды ты зноў гаруеш —
Зноў звяно ўпляцецца

Ў шнур агідлы гора,
Што канца не мае,
І цяпер, як ўчора,
Сэрца смутак знае.

Кавалі другія
А ланцуг той самы —
Песні ўсё старыя
Неадъыйтай гамы.³

Тое, што Савецкая Беларусь не была ў свядомасці паэтаў аптымальнай формай нацыянальнага дзяржаўнага самаўладкавання, вынікае з розных вершаў іншых аўтараў, якія не сталі рупарамі партыйных камуністычных ідэй. Для Купалы ў гэтым плане характэрна паэма «Безназоўнае», дзе пазставы адносіны да дзяржаўнага савецкага будаўніцтва выдае вобраз «вясельніцы засмучанай», для якой спраўляюцца заручыны «з вясёлым жаніхом». Неадпаведнасць настрой ў гэтай паэтычнай «шлюбнай пары» відавочная, адпаведна проблематычны адказ на пытанне, ці стане сапраўды шчаслівай у гэтым альянсе «нарачоная»-Беларусь? У дарэвалюцыйнай творчасці характэрным скразным купалаўскім вобразам-сімвалам нацыянальнай дзяржаўнасці быў Сход, на які кліча-збірае грамаду Незнаёмы. Сапраўды, сімвалічны непазнаны купалаўскі вобраз. Чаму ён, дарэчы, Незнаёмы? Таму, што Купала не бачыў сярод сучасных яму палітыкаў рэальных прарокаў нацыянальнага адраджэння, якое рэалізавалася б як факт сучаснасці?

Так, на самой справе Купала быў далёкі ад палітычных груповак свайго часу, заставаўся адзін, як той Сам з яго сімвалісцкага, глыбока прарочага твора. Не ўступаў ні ў якія партыі і хаўрусы, хоць усім сваім творчым

³ Колас Я. Водгулле. Мн., 1922. С. 100–101.

духам набліжаў нацыянальнае адраджэнне і быў яго звестуном. Такім чынам, Незнаёмы — той, хто пакліча да новага жыцця беларусаў, у Купалы не мае канкрэтна акрэсленых палітычных абрысаў твару. Ён тайны змагар за Беларусь, чымсьці падобны ў сваёй таямнічасці да ксяндза Робака ў Адама Міцкевіча. Герой з яшчэ адным сімвалічным і цъмяным іменем у Купалы — Сам са «Сну на кургане», які хоча, паводле семантыкі імені, зрабіць усё сам — адзін, стаць месіяй-вызваліцелем для цэлага народа, але напачатку церпіць паразу і трапляе ў выгнанне. Больш празрыстым у сваёй семантычнай прасветленасці з'яўляецца красамоўны купалаўскі вобраз «маладой», які абазначаўся яшчэ ў дарэвалюцыйнай творчасці песняра і по-тym перажываў пэўную эвалюцыю. У гэтым вобразе спліліся два сэнсавыя адценні — уласна маладосці і нарачонай. «Занімай, Беларусь Маладая мая, Свой пачэсны пасад між народамі!» — так клікаў паэт у вершы «Маладая Беларусь», які пісаў у 1906—12 гг. Гэты ўзлётны афарыстычны вобраз неспадзявана трансфармуецца ў «вясельніцу засмучаную» праз дзесяцігоддзе.

У 20-я г. галасы паэтаў раздзяліліся на тых, хто прыняў савецкую дзяржавунасць і стаў яе фактычным апалагетам у пэзіі, як Цішка Гартны, Міхась Чарот, і тых, каму пануючы лад не здаваўся ідэальным. У паэтычных рэфлексіях Ц. Гартнага нацыянальнае і дзяржавунае аблічча Беларусі зліваліся з вобразам «усясветнай камуны», якая была ва ўяўленні паэта вяршынай грамадскага ладу, і гэтай вяршыні амаль дасягнула, на яго думку, Беларусь або ва ўсякім разе напорыста ішла па гэтым шляху:

Ўладар жыцця — Ўсясветная Камуна.
У ёй адной мы бачым будучыню нашу.⁴

М. Чарот у многіх творах бязлітасна ганьбіць гістарычнае мінулае Беларусі як тое, што даўно трэба адпрэчыць, бо яно, па яго перакананнях, не стасуецца з «абліччам новых дзён». Дастваецца ад яго «праклетарскай» крытыкі і Купалу ак «апалагету» і ідэалізатару мінуўшчыны: у нашумеўшай у свой час паэме «Босыя на вогнішчы» ён парадзіруе вобраз князя з Купалавай паэмі «На кущю», выкарыстоўваючы пры гэтым рытм і памер купалаўскага радка:

Русалкі скачуць з лесуном.
Музыка грае: «бух ды бразь!»
І вось, хто спаў адвечным сном,
Усплыў над возерам: «сам князь!»
Не далі спаць, Вайна, агонь
Руйнуе ўсю яго краіну...
Пад ім стаяць не хоча конь.
І кліча князь сваю дружыну [...]

⁴ Гартны Ц. Урачыстасць. Мн., 1925. С. 17.

Русалак рогат... Ночы ціш...
Пужаюць князя над вадою...
Адказ чуваць: «чаго крычыш?
Твая дружына там, з табою».
«А дзе паслухны мой народ?
Ён за мяне у бойцы ляжа?»
І чуе шум крывавых вод:
«Цяпера ён сам сабою княжыць».⁵

Іншую групу паэтаў складалі тыя, хто з настярогай і сумненнем адносіліся да дэклараваных дзяржаўных свабод у межах Савецкай Беларусі. Унутранай мастацкай апазыцыйай афіцыйнай думцы з'яўлялася літаратурная практика «узвышэнцаў». Як найбольш яркі тут можна вылучыць вобраз антычнага стала — «трыклінума» — Уладзіміра Дубоўкі з верша «Сцежка» у зборніку «Credo» (1926), семантыка якога расчытваецца такім чынам, што Беларусь бачыцца паэтам як роўная сярод роўных на «застольнай бяседзе» трох вольных «патрыцый». Гэты ідэал, як піша паэт, ён толькі пабудуе ў песнях: «У песнях пабудую свой трыклін, На лозах ніцых кіну сум-жуду». У кантэксле адлюстрравання нацыянальнай ідэі ў паэтычных вобразах сімвалічным з'яўляецца і шырокавядомы Дубоўкавы вобраз Беларусі-шыпшины, які стаў неўміручым вобразам свайго часу. За гэты верш было зламана тады нямала крытычных дзідаў. Дастаткова адзначыць, што верш пры ўсёй яго, здавалася б, вонкавай адпаведнасці пралетарскому шаблону, дзе паставлены ў адзін шэраг панянці Беларусь і Камуна, усё ж не быў надрукаваны цалкам у тагачаснай беларускай прэсе, а толькі ў маскоўскім зборніку «Наля» (1927). Вобраз сціплай кветкі-шипшины, якая, нягледзячы ні на якія перашкоды, «у ветры дзікім не загіне» і нават «чарнобылем не зарасце», як нельга лепш адлюстроўваў тагачасную сітуацыю на Беларусі і прарочыў будучыню. Як асаблівае прароцтва ўспрымаўся вобраз паэта з наколатым на дзіды сэрцам — такі лёс спатыкаў тых, хто шчыра і аддана служжы бацькаўшчыне-Беларусі, спавяданічы нацыянальную ідэю. Такім было сімвалічнае распяцце духу беларускага ў пачатку XX ст., і прароцтвы, як вядома, збываліся: у 30-я гг. амаль уся нацыянальна свядомая беларуская інтэлігенцыя была рэпрэсавана. Для Язэпа Пушчы — сябра і паплечніка Дубоўкі — дзяржаўнае ўладкаванне (а дакладней неўладкаванне) Беларусі бачылася ў вобразе дома-склепу, вакол якога ходзяць чужыя людзі і які вартуе па наказу свайго гаспадара верны пёс Джэк: «Вартуй, вартуй лепш хату да рассвету, вуглоў каб не разнеслі людзі вуліц». Так пісаў паэт у цыкле «Лістоў да сабакі», пазней забароненых для грамадскага карыстання і вернутых толькі ў 1990-я гг.

Нацыянальная ідэя была адной з вызначальных у творчасці паэта-святара з Захадняй Беларусі Казіміра Свяяка, які таксама стварыў свае ўласныя вобразы-сімвалы, цесна злучаныя з хрысціянскай традыцыяй. Ён піша пра адбудаванне

⁵ Чарот М. Босыя на вогнішчы. Мн., 1922. С. 16.

Народнага Дому, у якім «сам Бог … каменні залажыў». Фактычна Свяяк са-
кралізуе Беларусь як месца народнай сатворчасці духу і арганізацыйна-палі-
тычных выслікаў, якія дадуць магчымасць замацавацца гэтаму духу ў рэаль-
ных плоцевых формах дзяржаўнага будаўніцтва. Бог, як вядома, залажыў на
камені сваю Царкву. Менавіта да Царквы, да святога Храма ён прыроўнівае
Беларусь, падкрэсліваючы тым самым, якое гэта святое для яго паніцце.

Важнымі сімваламі нацыянальнай незалежнасці, што сталі і маастацкімі
вобразамі ў паэзіі, былі бел-чырвона-белы сцяг і герб «Пагоня». Прычым,
забароненыя праз усё стагоддзе і толькі на рэдкія хвіліны становячыся на
належнае годнае месца афіцыйных дзяржаўных сімвалаў (у 1918 і 1991 гг.),
яны нязменна натхнялі паэтаў як знакі нацыянальнай адметнасці і гісто-
рычнай здзейсненасці беларусаў як дзяржаваўтаральнага этнасу. Так,
Уладзімір Жылка ў 1920 г. ў вершы «Покліч» заклікаў: «Пад штандар бел-
чырвона-белы гартуйся, раць, адважна, смела адважных, храбрых вякоў!»
Далей ішла гістарычная рэфлексія: «І ўспомняцца старых вякоў паходы
мужныя у славе, часы Альгерда, Ізяслава, Грунвальдскі з немцам бой! I бо-
ек даўні цяг з Москвой!» У наступнай страфе згадвалася другая нацыя-
нальная святыня і таксама гучай заклік:

Пад знак Літоўскае Пагоні —
Абараняць краіны гоні,
Народ забраны вызваліць,
Ісці к святылу, святылом палаць —
Спяшайся той, хто к волі рвецца,
Ў кім беларуса сэрца б'еца!
Збірайцесь — ўсе, як бы адзін, —
Арлы радзімых пушч, нізін!⁶

Яшчэ на самым прадчуванні часу перабудовы «вершнік Пагоні» з'явіў-
ся, як адкрыццё, у вершы С. Сокалава-Воюша, які на зломе 80–90-х гг. ня-
зменна выконваўся як знакамітая бардаўская песня. У духу С. Выспянскага,
хочы, можа, і незалежна ад яго непасрэднага ўплыву, прамовіла, як за-
мову, свае паэтычныя радкі Барбара Рысь: «Мой Коннік, сутоннем, скажы
мне, скажы, дзе нашай Айчыны цяпер рубяжы? — У сэрцы, мой княжа,
у думках, мой княжа, Айчыны тваёй і маёй рубяжы!»⁷. Наследуючы Максіма
Багдановіча з яго «цвятыком радзімы васілька» і Уладзіміра Дубоўку з яго
Беларуссю-шыпшынай, сучасная паэтка парашуноўвае бацькаўшчыну з бел-
чырвона-белую лілеяй: «Бацькаўшчына ў сэрцах нашых, быццам бел-чыр-
вона-белая лілея»⁸. Такая «лілея» сімвалізавала сцяг, тады ўжо ў чарговы
раз адкінуты, як нацыянальная святыня.

⁶ Жылка У. Выбраныя творы. Мн., 1998. С. 25.

⁷ Беларуская крыніца. 1992. № 1. Люты. С. 3.

⁸ Беларуская маладзёжная. 1997. 6 чэрв.

Працэс выспяяння нацыянальнай самасвядомасці праз сродкі мас-тацкіх паэтычных вобразаў адбываўся паступова, мяняючы формы і стыль. Пачаўся ён яшчэ ў XIX ст. і праходзіў паралельна з фарміраваннем новай беларускай літаратуры, якая тады існавала поруч з літаратурай польска-моўнай. Апошняя ж таксама сваёй мясцовай тэматыкай і «краёвым» патрыятычным пафасам спрыяла развіццю беларускай нацыянальнай ідэі. Так, на злome XIX і XX ст. рысы працэсу паступовага фарміравання беларускага самапазнання праз польскамоўны тэкст праявіла слуцкая пяснярка Зоф'я Трашчкоўская-Манькоўская, вядомая ў польскай літаратуры перыяду «Młodej Polski» пад мужчынскім псевданімам Адам М-скі. З яе досьціць вялікай паэтычнай спадчыны вылучаюцца сваім беларускім каларытам «Песні Дарагавіцкія», у цыклах якіх яна апела родную зямлю, звярнуўшыся, па прыкладу рамантыкаў, да фальклору, звычаяў, гістарычных рэфлексій, назіраючы штодзённы быт мясцовага люду і падзяляючы яго разам з ім, трывязчы ў мірах эпохай мінулай велічы, калі на землях вольнай і магутнай айчыны, сапраўды, былі «волаты і карлікі», героі і песняры. На яе вачах адбываўся далейшы канчатковы распад шляхецкай культуры і заняпад традыцый. Не было ўжо не толькі і следу былой велічы, замацаванай у дзяржаваў інстытуцыях, але і самога духу, што вызначаў калісьці аблічча рыцарскага люду — тутэйшых жыхароў страчанай дзяржавы, памяць аб якой яшчэ была жывая ў часы Трашчкоўской. Усё гэта абуджала, сугучнае эпосе мадэрнізму, магутнае пачуццё «патрыятычнай тугі» ў пясняркі. Апору і ратунак яна шукала ў творчым духу Адама Міцкевіча, лічачы яго вешчуном-прапрокам, слова якога абавязкова спраўдзіцца, бо яно ўспрымаецца як спецыфічнае духоўнае «рэчыва»-запавет, што злучыць сабой усіх дзеля канчатковага і выніковага змагання. Таксама яе апора — мінулае краю, якое яшчэ здольнае цешыць успамінамі і гартаваць сілы для новых учынкаў. Такім патрыятычным пафасам і зваротам да рыцарскіх традыцый прасякнуты, напрыклад, яе верш «Дунай увечары», што застаўся, на жаль, пры жыцці дарагавіцкай пясняркі ў рукапісу:

Не любіце вы, брацці, таварышы па броні,
Дунаю цёмных хвалъ,
А мне здаецца ён, нібыта рыцар збройны,
Закуты ў бляск — у сталь.

Мільёнамі маршыян свой грозны від ашчэрый,
Узняў маланку-меч.
І кажа так: «Сам Бог мне гэты край даверыў,
А ну, чужынцы, прэч!..⁹

⁹ Пераклад мой — I. B. Друкуецца ўпершынню.

Такім чынам, эвалюцыя нацыянальнай ідэі ў беларускай паэзіі звязана з працэсам самапазнання беларусаў як гістарычна сцверджанага этнасу, само існаванне якога аказалася пад пагрозай з-за неспрыяльных наступстваў тых палітычных працэсаў, што адбываліся ў Беларусі з сярэдзіны XVI па XX ст. Менавіта мастацтва паэтычнага слова было тым універсальным сродкам, які дапамагаў беларусам не страціць сваёй духоўнай і культурнай адметнасці і назапасіць творчую энергію для новага стваральнага нацыянальнага ўздыму, прынамсі, у першыя дзесяцігоддзі XX ст. Але чагосыці як бы заўсёды бракуе нам, беларусам, каб трывала ўмацаваць нацыянальную ідэю ў рэчаіснасці. Гэта драматычная загадка найноўшай беларускай гісторыі, калі каштоўнасць нацыянальнай ідэі і незалежнасці так і не стала пакуль што абсалютнай, не авалодала масавай свядомасцю. Паэзія і тут апярэджае рэальнасць, мацуочы падваліны нацыянальнага Дому, у якім, сапраўды, «Сам Бог каменне залажыў».

Лена Глагоўская (Беласток, Польшча)

РОЛЯ КУЛЬТУРЫ Ў РАЗВІЦЬЦІ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ СЪВЕДАМАСЦІ Ў МІЖВАЕННЫ ПЕРЫЯД *

«**S**oleczeństwo organizując swe istnienie w określone ramy i zaczynając funkcjonować jako świadomy swojej tożsamości naród wytwarza specyfczną, oryginalną kulturę, która jest jednocześnie warunkiem sine qua non jego dalszej egzystencji. Unicestwienie kultury narodowej oznacza nieuchronną śmierć jego twórcy — narodu»¹. Гэтая думка Марыі Багушкай, польскай дасьледчыцы гісторыі культуры, мае універсальны характар. Менавіта культура съведчыць пра адметнасці нацыі і зьяўляецца важным суб'ектам фармавання нацыянальнай съведамасці народу. Прыклад беларускага народа ў міжваенны перыяд паказвае, як па-рознаму культура ўплывала на развіцьцё нацыянальнай съведамасці сярод беларусаў у залежнасці ад палітычных і дзяржаўных умоваў, у якіх апынуліся беларусы пасля Першай сусветнай вайны. Разважаючы пра ролю культуры ў развіцьці беларускай нацыянальнай съведамасці трэба ўяўіць яе становішча на беларускіх землях пасля Першай сусветнай вайны, а таксама аб'ектыўныя і суб'ектыўныя магчымасці яе пашырання.

Беларускі нацыянальны рух, які пачаў развівацца ў канцы XIX ст., пасля вайны меў ужо немалы вопыт у галіне палітычнай (нават дзяржаўной —

* Па просьбe аўтарa захоўvаем правапis арыгінала.

¹ Bogucka M. Dzieje kultury polskiej do 1918 roku. Wrocław, 1987. S. 6.

абвяшчэньне БНР) і культурнай дзейнасці. Вырасла свая беларуская, хаця нешматлікай і расцярушаная за гады вайны інтэлігэнцыя, для якой мэтай было развіцьцё беларускай нацыянальнай съведамасці. Важным фактам была жывая беларуская мова, якой карысталася большасць насельніцтва беларускіх зямель. Паколькі карысталася беларускай мовай найперш сялянства, то каб зменшыць яе значэньне, яе зводзілі да «белорусскага наречия» або «польскага дыялекту». Не прызнавалася яе самастойнасць і адметнасць як мовы асобнай нацыі. «Беларуская граматыка для школ» Браніслава Тарашкевіча, выдадзеная ў 1918 г., стала асновай літаратурнай беларускай мовы. «Народнае нарэчча» сілаю сталася «літаратурным языком» — пісаў Б. Тарашкевіч у прадмове да пятага выдання граматыкі². Моўны фактар быў вызначальным для беларускай нацыянальнай съведамасці. Яшчэ да выдання беларускай граматыкі на беларускай мове выдаваліся кнігі і газэты. У гадах 1901—1917-х выйшла ў свет 245 назваў кніжак, сярод іх 14 календароў, адпаведна ў гадах 1918—20-х гг. — 155 назваў, сярод якіх 6 календароў³. У гэтай справе былі вялікія заслугі піцерскага беларускага выдавецтва «Загляненіе сонца і ў наша аконца» і яго членай: Вацлава Іваноўскага, Антона Нэканды-Трэпкі, Браніслава Эпімаха-Шыпілы, Антона Грыневіча. Узніклі і беларускія газэты: «Свабода», «Наша Доля», «Наша Ніва», якая дала назоў перыяду беларускай культуры ў 1906—15-х гг. «нашаніўская пара», што была звязаная з дзейнасцю братоў Івана і Антона Луцкевічаў, Аляксандра Уласава, Максіма Багдановіча, Сяргея Палуяна, Альбэрта Паўловіча. У «Нашай Ніве» публіковалі свае творы Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Змітрок Бядуля, Вацлаў Ластоўскі, Ядвігін Ш. (Антон Лявіцкі), Максім Гарэцкі, Карусь Каганец, Цішка Гартны, Їётка, Уладыслаў Галубок, Францішак Аляхновіч — пазнейшыя класікі беларускай літаратуры. «Калі мы хочам жыць і быць нацыяй, народам, мы павінны стварыць сваю літаратуру, навуку, сваё мастацтва. Вось галоўны варунак бытавання нас, Беларусаў, як нацыі», — пісала на сваіх старонках «Наша Ніва» ў 1913 г.⁴. Да вайны выйшла яшчэ каталіцкая газета «Беларус» (1913—1915-я гг.), якая адыграла значную ролю ў нацыянальным усьведамленіні беларускіх католікаў, асабліва маладых ксяндзоў. У гэтай газэце дэбютаваў ксёндз паэт Кастусь Стэповіч (Казімір Свяяк). Перыяд Першай сусветнай вайны спрыяў развіццю беларускай нацыянальнай съведамасці, хаця Беларусь была раздзелена на дзве акупацыйныя зоны: нямецкую і расійскую. Умацоўваліся два цэнтры беларускага руху: Вільня і Менск, дзе сабралася большасць беларускай інтэлігэнцыі. Гэтыя два цэнтры засталіся вядучымі ў развіцці беларускага руху і пасъля вайны. Масы беларускага народу, што апынуліся ў Расіі, перажылі рэвалюцыйныя перамены

² Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1929. С. 3.

³ Turonek J. Książka białoruska w II Rzeczypospolitej 1921–1939. Warszawa, 2000. S. 12.

⁴ Наша Ніва. 1913. № 22

і развал царскай імперыі. У Менску пасъля Лютаўскай рэвалюцыі адбываўся чарговыя беларускія з’езды (у тым ліку Усебеларускі ў сінегіні 1917 г.), на якіх важнае месца займала культура.

Заканчэныне Першай сусьветнай вайны на беларускіх землях, а затым і Рыжскі дагавор (сакавік 1921 г.) вырашылі лёс беларусаў амаль на 20 гадоў. Жывучы на сваіх этнічных землях, яны апынуліся ў двух дзяржавах: БССР і ў ІІ Рэчы Паспалітай, а часткова ў Расіі, Латвіі і Літве. Новае дзяржаўнае размежаванье не спрыяла развіццю беларускай нацыі, наадварот атрымалася для палякаў, якія атрымалі адну дзяржаўную тэрыторыю. Беларусы з дзяржаўнага пункту гледжаныя апынуліся ў больш горшых умовах, чым палякі, хаця раней, чым яны, абвесыцілі сваю незалежнасць. Як тады ў новых умовах культура ўпłyвала на беларускую нацыянальную сведамасць?

Варта адзначыць, што беларуская культура перад вайной зводзілася пераважна да багатага самабытнага фальклёру, нешматлікіх літаратурных зборнікаў Францішка Багушэвіча, Янкі Лучыны, Янкі Купалы, Алёізы Пашкевіч-Цёткі і паасобных твораў у «Нашай Ніве», «Беларусе», беларускіх каляндараў, тэатру Ігната Буйніцкага, цыкла прац мастака Язэпа Драздовіча «Старажытнае будаўніцтва на Беларусі». Не раўнялася гэта з узорынем рускай культуры, якая ў XIX і ў пачатку XX ст. перажывала паскоранае развіццё ў галіне літаратуры, мастацтва і музыкі. Руская культура была адным са стрыжняў развіцця рускай імперыі.

Польская культура таксама была больш развітай, чым беларуская. Развівалася яна галоўным чынам у апазіцыі да расейшчыны, як, напрыклад, літаратура Адама Міцкевіча, Юльюша Славацкага, Гэнрыка Сянкевіча, Элізы Ажэшкі, Стэфана Жэрромскага. Развіццю беларускай культуры перашкаджалі працэсы русыфікацыі і палянізацыі.

Тое, чым магла ганарыцца беларуская культура — Францішк Скарнына і яго кнігі, беларускае дойлідства, статут Вялікага Княства Літоўскага ды наогул ахітэктурная спадчына ВКЛ — штучна адбіралася ў беларусаў. «Русіфікатарская палітыка расійскага ўраду ў так званых «западно-руssких губерніях» прад’яўляла свае запатрабаваныні таксама і на навукова-дасыледчую працу на тэрыторыі Беларусі, якая адбывалася пад нязъменным наглядам і часам амаль што пад беспасрэдным кіраўніцтвам урадовае адміністрацыі. Гэтая праца, незалежна ад матар’ялу і зъместу, заўсёды зъяўлялася да вядомай ступені тэндэнцыйнай; яна павінна была заўсёды мець на ўвазе нейкія пэўныя мэты, часта павінна была съядома ставіць сабе апрыорную задачу: любым шляхам даводзіць спрадвечны «кістинно-руssкий» характар культуры так званага «Западнага края», каб у гэтым знайсьці тэарэтычныя абасновы для практичных мерапрыемстваў ураду па «вядомству истинно-руssких начала».

У процілегласць расійскай науцы, якая, як бачым, амаль што зусім ня цікавілася старадаўнім мастацтвам Беларусі, наука польская значна

бoley зрабіла ў даным напрамку, але ня з меншаю тэндэнцыйнасцю ў асноўным сваім падыходзе. Калі расійскія дасьледчыкі імкнуліся даводзіць упаўне расійскія харктар Беларусі, дык польскія праста, як нешта, быццам, усім добра вядомае і зразумелае, цалкам разглядалі Беларусь як частку Польшчы, як «Kresy wschodnie»; з гэтай прычыны і помнікі беларускага мастацтва, без усялякіх абмовак, зацікалася імі да мастацтва польскага, хоць пры гэтым ня раз ім самім прыходзілася выказваць вядомае зьдзіўленыне з прычыны выразнага непадабенства мастацкіх здабыткаў «Вялікага Княства Літоўскага» і «Кароны»⁵.

Толькі ў 1920-я гады на спадчыну ВКЛ пачалі глядзець як на старабеларускую культуру і вяртаць яе ў беларускую традыцыю. Доказам гэтага былі працы Міколы Шчакаціхіна, выдадзеная праца «400-годзьдзе беларускага друку». Вяртанье спадчыны ВКЛ у традыцыю беларускай культуры сталася магчымым дзякуючы пераменам у культурнай палітыцы БССР, прайўленнем якіх з 1924 г. была беларусізацыя.

Наогул, абавязчынне БССР стала для беларускай інтэлігэнцыі надзеяй на магчымасці працы дзеля сваёй краіны. Такія надзеі на развіццё беларускай культуры і съведамасці давалі некаторыя дзеяньні ўладаў БССР, як, напрыклад, наданыне беларускай мове правоў дзяржаўнай мовы побач з польскай, рускай і яўрэйскай і яе прыярытэт у выглядзе беларусізацыі, інстытуцыяналізацыя беларускай культуры, пашырэнне межаў БССР. Другі Усебеларускі з'езд Саветаў у сінегіні 1920 г. у рэзалюцыі аб народнай асьвееце сярод задачаў вылучыў неабходнасць узмацнення культурна-асьветнай працы на вёсцы, забеспячэння сялянаў кнігаю ў роднай мове, газэтаю, настаўнікамі пры адначасовым змаганні з праявамі рускага і польскага шавінізма⁶. Цэнтральны Выканаўчы камітэт Саветаў Беларусі ў лютым 1921 г. звярнуўся з адозвай да ўсіх культурных працаўнікоў, ураджэнцаў Беларусі, раскіданых па ўсёй Расіі і іншых краінах, заклікаючы іх вяртацца на бацькаўшчыну дзеля працы на карысць роднай культуры: «Беларускі працоўны народ можа цяпер будаваць свою культуру на роднай мове. (...) Патрэбныя сотні-тысічы культурных працаўнікоў, звязаных з краем, якія ведаюць яго прыроду, гаспадарку, гісторыю, мову, і ў той жа час здольных прыняць удзел у камуністычным будаўніцтве. Але найбольш востра адчуваецца патрэба ў працаўніках, якія могуць працаўваць на мове беларускай»⁷. Акцыя вяртаныня набыла даволі шырокі харктар. На той час беларуская культура не мела такіх перспектываў па другі бок мяжы, у Польшчы. Акцыя будаваныня «адзінага беларускага дому» са сталіцай у Менску выклікала надзеі ў многіх дзеячаў беларускай культуры, якія пацягнуліся туды

⁵ Шчакаціхін М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. Мн., 1928. Т. 1. С. 3–6.

⁶ Практическое разрешение национального вопроса в Белорусской Социалистической Советской Республике. Ч. I Белоруссизация. Минск, 1927. С. 126–127

⁷ Тамсама. С. 132–133.

дзеля працы на роднай ніве. Кожны з вяртанцаў унёс нямалы ўклад у адраджэнне і развіцьцё беларускай культуры. Камуністычная партыя Беларусі у сваёй рэзалюцыі на XII партыйнай канферэнцыі ў сакавіку 1923 г. патрэтычна съцвярджала: «Задушаная царызмам беларуская культура павінна адрадзіцца»⁸.

Для культурна-асветнай работы ў БССР прыцягваліся лепшыя сілы беларускіх культурных дзеячаў. Беларуская мова стала вядучай у рэспубліцы. Вельмі інтэнсіўна распрацоўвалася беларуская тэрміналогія ў розных сферах жыцця, а тэрміналагічная камісія стала асновай Інстытута беларускай культуры (Інбелкульт), на базе якога стваралася Беларуская акадэмія наукаў. Усёй культурнай працай у БССР кіраваў Народны камісарыят асьветы — тадышніе міністэрства асьветы. Ужо ў 1926/27 навучальным годзе ў БССР былі 4 вышэйшыя навучальныя ўстановы з 4 699 студэнтамі, 4 рабфакі, 30 тэхнікумаў з 4 846 вучнямі, 30 прафесійных школаў з 3 228 вучнямі, 15 школаў-фабзавучаў з 1 073 вучнямі⁹. Асабліва значэнне для развіцьця культуры на Беларусі мелі Беларускі дзяржаўны універсітэт, Беларуская дзяржаўная сельскагаспадарчая акадэмія ў Горках і Вэтэрынарны інстытут у Віцебску. Быў заснаваны Беларускі дзяржаўны музей, з архівам, бібліятэкай і аддзеламі ў Віцебску, Магілёве і Гомелі. Асаблівая заслуга для беларускай культуры меў музей у часы дырэктарства ў ім Вацлава Ластоўскага (пасыла 1926 г.). Існаваў Беларускі дзяржаўны тэатр у Менску, II Беларускі дзяржаўны тэатр у Віцебску, Вандроўны тэатр Уладыслава Галубка і тэатры ў раённых цэнтрах. Іх рэпэртуар складалі сучасныя беларускія п'есы і замежная класіка. Тэатр выхойваў у гледача павагу да беларускага слова і сваёй гісторыі такім п'есамі, як «Кастусь Каліноўскі», «Тутэйшыя», «На Купальле», а дзякуючы замежнай класіцы (п'есы Мальера, Шоу, Шэкспіра, Эўрыпіда) знаёміў беларускіх гледачоў з універсальнімі вартасцямі і падымаяўся на сусьветны ўзровень¹⁰.

Уздымам беларускай культуры былі захопленыя ўдзельнікі Беларускай моўнай канферэнцыі, якая адбылася ў 1926 г. у Менску. Прафесар Няедлы з Чэхаславаччыны пісаў, што «будучае развіцьцё беларускага тэатру паслужыць славе ня толькі беларускага, але і ўсяго сусьветнага мастацтва»¹¹. Развіццю тэатру спрыяў росквіт беларускай літаратуры, у якой сваімі творамі вылучаліся: Уладзімер Дубоўка, Язэп Пушча, Адам Бабарэка, Кузьма Чорны, Кандрат Крапіва, Васіль Шашалевіч, Уладзімер Жылка, Андрэй Мрый. Разгарнулася шырокая выдавецкая дзейнасць на беларускай мове. Развівалася беларуская мастацтва і музыка. У гісторыю беларускага мастацтва ўвайшлі мастакі XIX і пачатку XX ст.: Іван Хруцкі, Дамэль, Вітольд

⁸ Нацыянальнае пытаньне / Пад рэд. Ш. А. Будзіна. Мн., 1932. С. 254.

⁹ Глыбінны Ул. Доля беларуское культуры пад Саветамі. Мюнхэн, 1958. С. 23.

¹⁰ Seduro V. The Byelorussian Theater and Drama. New York, 1955.

¹¹ Белорусская культура. Минск, 1928. С. 71.

Бялыніцкі-Біруля, Гараўскі, Кастрявіцкі і іншыя, якія працавалі на беларускіх землях. Знаёмства з мінулым мастацтвам дапамагло вызначыць новыя напрамкі ў беларускім мастацтве: рэалістычны (В. Волкаў, М. Дучыц), імпрэсіяністычны (Кудрэвіч), нэарэалістычны (Філіповіч, Ахрэмчык), дэкаратыўнае мастацтва (Марыкс, Ціханаў). Вялікім посьпехам карыстаўся мастацткі тэхнікум у Віцебску. Развіццё беларускай музыкі харкторыздавалася найперш сабіраньнем беларускага фальклёру і яго выкананьнем на канцэртах і ў музычных апрацоўках, а таксама выкарыстоўваньнем сусветнай музычнай класікі. Для прыкладу варта згадаць оперу «Фаўст», пастаўленую выхаванкамі музычнага тэхнікуму ў Менску ў 1929 г.

Развіцьцё беларускай культуры ў 1920-я гг. у Савецкай Беларусі не мела ў сабе роўнага прэцэдэнту на беларускіх землях у Польшчы, ні ў БССР пазнейшай пары¹². Развіцьцё беларускай культуры ў рэчышчы дзяржаўнай палітыкі беларусізацыі вельмі хутка прынесла рост нацыянальнай беларускай съведамасці. Таму з боку савецкай улады пачалося ганенне на кадры беларускай культуры пад выглядам баразьбы з нацыянал-дэмакратызмам, які пярэчыў асновам дыктатуры пралетарыяту ў выглядзе культуры пралетарскай па змесце. Ідэалогія КПБ стала повадам абмежаваньня дзейнасці беларускай інтэлігенцыі і яе арыштаў (пачынаючы з 1929 г.).

Магчымасці нацыянальна-культурнага развіцця беларусаў у міжвеннай Польшчы былі непараўнальная горшымі. Па-першае, яны апынуліся не па сваёй волі ў польскай дзяржаве, дзе на т. зв. «крэсах всходніх» умацоўвалася польскасць. Надзея на беларускую аўтаномію ў межах Польшчы прапала разам з далучэннем вясной 1922 г. т. зв. «Сярэдній Літвы» да Польшчы. Польскія ўлады праводзілі палітыку інкарпацыі, мінімізуочы права нацыянальных меншасцяў, якіх у Польшчы было 36% сярод усяго насельніцтва. Беларусы пражывалі кампактна ў віленскім, наваградзкім і беластоцкім ваяводзтвах. Цэнтрам беларускага руху была Вільня, дзе знаходзілася найбольшая колькасць нацыянальна съведамай беларускай інтэлігенцыі. Польскія ўлады не дазволілі, каб другім такім цэнтрам стала Гарадня ці Наваградак, некалі сталічныя гарады ВКЛ. Яны не прызнавалі назвы «Захадняя Беларусь», якой карысталіся беларусы, што пражывалі на «крэсах всходніх». Традыцыю ВКЛ прыпісвалі польскай гісторыі. Хаця беларускае насельніцтва штодзённа карысталася беларускай мовай, мела ўсё ж ніzkую нацыянальную съведамасць, што прайўлялася часта ў акрэсліваныні сваёй нацыянальнасці — «тутэйшыя» (у апазіцыі да наехаўшых з Польшчы ўраднікаў, асаднікаў, настаўнікаў). «Тутэйшыя», асабліва каталікі, сталі прадметам палянізацыі і распаўсюджвання польскай нацыянальной съведамасці на беларускамоўнае насельніцтва. Польскае нацыянальнае ўсьведамленыне адбывалася з дапамогай польскага школьніцтва, якое запанавала на беларускіх землях.

¹² Głogowska H. Białoruś 1914–1929. Kultura pod presją polityki. Białystok, 1996.

Развіцьцё беларускай нацыянальнай съедамасыці адбывалася саматужна, пад уплывам грамадзкіх сіл беларускай інтэлігэнцыі, што апнулася ў польскай дзяржаве з надзеяй на рэалізацыю федэратыўнай канцэпцыі Ю. Пілсудскага («Вольны з вольным, роўны з роўным»). Дэмакратычная сакавіцкая канстытуцыя 1921 г. стварала ілюзіі роўных правоў усіх грамадзян. Выбары ў парламент у 1922 г. паказалі, што беларуская нацыянальная съедамасыць сярод грамадзян існуе, асабліва ў наваградзкім і віленскім ваяводзтвах. У парламент былі выбраны 12 беларускіх паслоў і 3 сэнаторы¹³. Буйны рост беларускай нацыянальнай съедамасыці наступіў у сувязі з арганізацыяй Беларускай сялянска-рабочніцкай грамады, якая ў кароткім часе мела больш за 100 тыс. членаў. Палітычны працэс супраць беларускай партызаншчыны ў 1923 г. у Беластоку і працэс «Грамады» ў Вільні ў 1928 г. крыху насыцярожылі беларусаў да польскіх уладаў. Хаця актыўісты беларускага руху трапілі ў турмы, не замерла беларуская культурная праца.

На жаль, у межах Польшчы не існавалі беларускія дзяржаўныя інстытуцыі. Школ беларускіх і двухмоўных дзяржаўных было вельмі мала ў параўнанні з запатрабаваннем на іх сярод грамадзян. Беларускія гімназіі, якія існавалі ў Наваградку, Клецку, Радашковічах і Вільні былі прыватнымі, якія не мелі правоў дзяржаўных гімназій. Закончыўшы іх, нельга было паступаць у польскія вышэйшыя школы, трэба было здаваць польскія выпускныя экзамены. Адносіны асьветных уладаў да іх зводзіліся да зацверджання настаўнікаў і праграмаў. Бачачы ў гэтых школах небяспеку развіцьця беларускай нацыянальнай съедамасыці, улады іх паступова ліквідавалі (пачынаючы з Клецкай). У 1930-ыя гг. існавала ўжо толькі Віленская беларуская гімназія, якая як філія польскай гімназіі імя Ю. Слаўцкага набыла дзяржаўныя права. Гэтыя школы сапраўды былі кузньем беларускай інтэлігэнцыі.

На значэнні беларускіх гімназіяў звярталі ўвагу іхнія вучні ў сваіх успамінах: «Значэнніе іх вялікае ня толькі ў пашырэнні асьветы ў роднай мове. Яны сыгралі агромную ролю ў справе пра буджэння й нацыянальнага ўсъедамленення шырокіх беларускіх масаў. Выпускнікі гэтых бязпраўных, прыватных гімназій ня мелі права паступаць у вышэйшыя навучальныя ўстановы Польшчы. І калі каму не ўдавалася выехаць за мяжу, у Чэхаславаччыну ці ў Савецкі Саюз, той змушаны быў вяртацца ў родную вёску на бацькоўскую гаспадарку, а гарадзкія — да фізычнай працы ў горадзе. [...] Вучнёўская моладзь праз усе гады навукі ў гімназіях была кальпартэрам беларускага друкарства слова: кніжок, газетаў. Кожны з навучэнцаў, выяжджаючы на канікулы ў родную вёску, вёз літаратуру ў роднай мове й распаўсюджваў яе сярод сялянства, асабліва сярод моладзі. Ня будзе самахвальствам, калі скажу, што будучы яшчэ вучнем Віленскай гімназіі,

¹³ Głogowska H. Białorusini w parlamentach II Rzeczypospolitej // Przemiany społeczne, narodowościowe i polonijne / Pod red. A. Chodubskiego. Toruń, 1994.

я даволі шырака разгарнуў, як у нас казалі, беларускую работу ў сваім вясковым асяродзьдзі»¹⁴.

У гімназіях навучалі вядомыя беларускія інтэлігенты, якія не мелі іншых магчымасцяў працы для беларускай культуры, бо не існавалі іншыя беларускія інстытуцыі, якія маглі б даць працу беларускай інтэлігенцыі. Ёй заставалася работа ў польскіх установах, дзе не надта ахвотна прынімалі на працу съведамых беларусаў. Таму і вучылі там: Браніслаў Тарашкевіч, інжынер Антон Нэканд-Трэпка, пісьменнік Максім Гарэцкі, Аркадзь Смоліч. Былі яны таксама аўтарамі падручнікаў: «Беларускай граматыкі», «Фізыкі», «Гісторыі беларускай літаратуры», «Хрэстаматыі беларускай літаратуры», «Геаграфії Беларусі». Гісторыі навучалі па падручніку Усевалада Ігнатоўскага «Кароткі нарый гісторыі Беларусі».

Выхаваныя ў беларускай патрыятычнай атмасфери вучні ў большасці заставаліся съведамымі беларусамі на ўсё жыцьцё. Падчас вучобы ў вышэйшых школах яны ўдзельнічалі ў Саюзе беларускіх студэнтаў. Сярод навучэнцаў нарадзілася нямана літаратарай: Натальля Арсеньева, Хведар Ільяшэвіч, Францішак Грышкевіч, Але́сь Салагуб, Максім Танк, Міхась Машара, Ніна Тарас. У беларускую літаратуру міжваенны Польшчы таксама ўвайшлі: Вінцук Адважны, Уладыслаў Казлоўшчык, Леапольд Родзевіч, Казімір Сваяк, Улад Ініцкі, Станіслаў Грынкевіч, Янка Быліна, Францішак Аляхновіч, Станіслаў Станкевіч. Напісаныя імі творы, асабліва вершы і п'есы, часта патрыятычнага зместу, выкарыстоўваліся на розных беларускіх мерапрыемствах. Некаторыя вершы сталі гімнамі: «А хто там ідзе?», «Не пагаснуць зоркі ў небе», «Пагоня», «Дзе чутны мовы нашай гукі». Вялікую ролю ў пашырэнні беларускай нацыянальнай съведамасці адыграла музычная культура. Запісваньнем беларускіх народных песень, арганізаваньнем беларускіх хораў, выдаваньнем съпейунікаў (выйшла 12 съпейунікаў) займаліся на прафесіянальным узроўні Антон Грыневіч, Альбін Стэповіч і Рыгор Шырма. Дзяякоўчы ім папулярнасць сярод беларусаў здалі хоры ВБГ, БСС, БІГіК і касцёльны хор.

Развіццём беларускай нацыянальнай съведамасці займаліся таксама грамадзкія арганізацыі — ТБШ, БІГіК, якія сабіралі подпісы на адкрыццё беларускіх школаў, ладзілі лекцыі па беларускай гісторыі, літаратуры і інш., утрымоўвалі нешматлікія школы і арганізоўвалі бібліятэкі. Гурткі гэтых арганізацый, рассеянія па ўсёй беларускай правінцыі, часта былі адзінкамі культурнымі «інстытуцыямі», таму іх дзейнасць знаходзілася пад наглядам паліцыі. Пад выглядам недахопу адпаведных умоў забаранялася ставіць беларускія п'есы ці ладзіць сустэрэчы з пасламі і беларускімі дзеячамі.

Значны ўплыў на развіццё беларускай нацыянальнай съведамасці мела друкаванае слова: газэты і кніжкі. Агляд беларускіх газэтаў і часопісаў съведчыць пра вялікае зацікаўленыне імі ў правінцыі. Багата ў іх карэспандэнцыяў

¹⁴ Пецокевіч М. У пошуках зачараваных скарбаў. Вільня, 1998. С. 70.

з розных месцаў. Найбольшое значэнне мелі «Крыніца» (ад 1926 г. «Беларуская Крыніца»), «Сялянская Ніва», «Хрысьціянская Думка», «Шлях Моладзі», «Калоссе». Выдавалася немалая колькасць кніг і брашураў — за 1921—39 гг. выйшла 466 назваў. Тыражы не былі таксама малымі, у сярэднім 1 000 экзэмпляраў. У Вільні знаходзіліся 3 беларускія кнігарні. Можна было таксама купіць беларускія выданні ў польскіх местачковых кнігарнях і ў беларускіх арганізацыях. Найбольшай папулярнасцю карысталіся творы Ф. Багушэвіча, Я. Коласа і Я. Купалы.

Важнай беларускай інстытуцыяй быў музей імя Івана Луцкевіча, якім кіраваў Антон Луцкевіч. Шматлікія экспанаты, сабраныя яшчэ да вайны I. Луцкевічам, адлюстроўвалі багаццце беларускай гісторыі. Там жа захоўваліся працы сучасных беларускіх мастакоў. Іх было няшмат, але творчасць гэтых мастакоў вызначалася нацыянальным беларускім характарам. Сярод іх — Язэп Драздовіч, Пётр Сергіевіч, Язэп Горыд.

Уплыў на беларускую нацыянальную съедамасць мелі арганізаваныя съяткаванні і акадэміі. Беларускае асяродзьдзе у Вільні съяткавала ўгодкі Беларускай Народнай Рэспублікі. Было гэта найбольшое беларускае съвята, спалучанае з набажэнствамі ў касцёле і царкве, урачыстай акадэміяй з дакладам, мастацкай часткай і вячэртай. Угодкі БНР нельга было съяткаваць у Менску, хаця і там, асабліва сярод інтэлігенцыі, жыла ідэя БНР. Нагодай для съяткаваннія былі таксама 10-я ўгодкі съмерці М. Багдановіча, Казіміра Свяяка. Дзеля гістарычнай памяці па памерлых у Вільні дзеячах ставіліся помнікі з беларускамоўнымі надпісамі: па Ядвігіну Ш., Казіміру Свяяку, Альбіну Стэповічу.

Беларуская культура ў міжваеннай Польшчы была пакінута сама сабе. Ад людзкога съедама беларускага патэнцыялу залежала яе развіццё. У інтарэсы польскай дзяржавы не ўваходзіла стваранне ўмоваў для развіцця беларускай культуры, бо ў ёй бачылася небяспека беларускага сэпаратызму. Таму шмат беларускай інтэлігенцыі выехала ў БССР з надзеяй служэння беларускай культуры: пісьменнік і гісторык літаратуры М. Гарэцкі, географ Аркадзь Смоліч, драматург Францішак Аляхновіч, беларускія паслы: Б. Тарашкевіч, Ш. Рак-Міхайлоўскі, Ігнат Дварчанін. Адмоўна гэта ацэньвалася інтэлігенцыяй, якая часткай засталася ў Польшчы і была ўражана, дарэчы, паўсюднай беларусізацыяй у БССР. Нязначная колькасць беларускай інтэлігенцыі, што апынулася ў межах польскай дзяржавы, перастала быць актыўнай у беларускім руху. Напрыклад, Язэп Фарботка, Уладзімір Самойла.

З другога боку, культурная дзейнасць беларусаў часта называлася польскімі ўладамі камуністычнай і гэта быў аргумент на карысць яе абмежаванні, а ў лепшым выпадку — поўнага ігнаравання. А беларускамоўнаму насельніцтву «крэсув всходніх» больш бліzkая была свая народная песня ці газета ў роднай мове, чым польская культура і школа, хаця ў ёй яна бачыла магчымасць свайго жыццёвага авансу. Часам сустрэчы з беларускім словам хапала, каб стаць съедамым беларусам: «Спаткаўшыся

зь беларускай літаратурай, пазнаю, што я сын Беларускага Народу з славутай мінуўшчынай, які крыўдзіць імперыялістычнае Масква з Варшаваю. У мае шаснаццаць год даю сабе слова, што пакуль буду жыць і магчы, буду абараняць свой славуны гісторыяй, здольны і мірны народ ад усіх крыўдзіцеляў. Заснаваўшы КВМ (Кола Вясковай Моладзі), выбіраюць мяне старшынём гэтай арганізацыі. [...] У барацьбе «Кола Вясковай Моладзі» пашырае сярод вясковага насельніцтва съведамасць аб Беларусі праз адигрываюнне беларускіх п'есак ды выступы беларускага мяшанага хору зь беларускімі песнямі й дапамагае бараніцца ад палянізацыі беларусаў. [...] За пашырэнье беларускай съведамасці паміж насельніцтва мае сябры перасыцярагалі мяне, што паліцыя арыштуе, прышле лату камуніста і пашле ў канцлагер «Бяроза Каргуская»¹⁵.

¹⁵ Зуй М. Мая аўтабіографія // Ёрш С. Вяртаныне БНП. Мн.; Слонім, 1998. С. 71–72.

Эдуард Мазько (Гродна, Беларусь)

СЛАВЯНСКАЯ ПРАБЛЕМАТЫКА НА СТАРОНКАХ ДРУКУ БЕЛАРУСКАЙ ХРЫСЦІЯНСКАЙ ДЭМАКРАТЫІ (20-30-я гг. XX ст.)

Aдной з важнейшых праблем беларускай сітуацыі першай паловы ХХ ст. з'яўлялася ўзмацненне нацыянальнай і культурнай ідэнтыфікацыі беларусаў. На яго паспяховае вырашэнне была звернута ўвага амаль усіх тагачасных беларускіх палітычных партый, грамадскіх і культурна-асветных арганізацый. Вядуче месца сярод іх належала Беларускай Хрысціянской Дэмакратыі (з 1936 г. — Беларускае Народнае Аб'яднанне) — палітычнай партыі, якая дзеянічала ў 1917—39 гг. пераважна на аблістах Захоўнай Беларусі. Партыя гэтая ва ўсе часы сваёй дзеянасці дэкларавала прыхільнасць да «здаровага» нацыяналізму: «Прадусім БХД ня ёсьць арганізацыя нацыяналістаў, а толькі нацыянальнай і дэмакратычнай. Наш нацыяналізм — гэта здаровая праява беларускага нацыянальнага жыцця бяз цені заборчасці»¹. Пры такой каштоўнаснай арыентацыі хадэцыі яна павінна была бы разглядацца намі як арганізацыя этнацэнтрычнай, скіраванай выключна на свой этнас.

Аднак БХД здолела ў сваёй ідэалогіі і дзеянасці пазбегнуць такой звужанасці. З'яўляючыся пераважна заклапочанай пытаннямі выжывання і

¹ Bielaruskaja Krynica. 1928. 20 lut.

адраджэння беларускага народа, партыя разам з тым арыентавалася і на вонкавы свет. Не апошняе месца тут належала славянскай праблематыцы. Разам з тым нельга сцвярджаць, што славянскае пытанне з'яўлялася дамінуючым у ідэалогіі Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі. Яно было ўсяго неад'емнай часткай «знешній» палітыкі партыі, адной са спробаў пошуку месца Беларусі і беларусаў у свеце. Прасачыць значэнне і спецыфіку славянскага фактару ў ідэалогіі і дзеянасці хадэці дазваляе яе прэса.

Друк БХД быў прадстаўлены газетамі «Крыніца» (з верасня 1925 г. — «Беларуская Крыніца») (1917–37 гг.), «Wiadomości Białoruskie» (1936–39 гг.), часопісамі «Хрысціянская Думка» (1927–39 гг.), «Шлях Моладзі» (1929–39 гг.), «Самапомач» (1930–39 гг.) і «Калосьсе» (1935–39 гг.), аднаднёўкамі «Беларуская Доля» (сакавік 1937 г.) і «З беларускага палетку» (май 1937 г.). Вядучая месца ў гэтым шэрагу выданнія займала газета «Крыніца» («Беларуская Крыніца»), якая прыйшла разам з партыйскім складаным шляхом станаўлення, росквіту і разгрому хрысціянска-дэмакратычнай плыні агульнабеларускага нацыянальна-вызвольнага руху. Калі часопісы эпізадычна звязваліся да славянскай праблематыкі, дык на старонках газеты яна была прадстаўлена пастаянна.

Што паслужыла прычынай такой увагі друку БХД да славянскага пытання? На маю думку, такіх прычын трох і ўсе яны арганічна звязаны з уласнабеларускай праблематыкай.

Першая прычына палягае ў саміх задачах беларускага вызвольнага руху пачатку XX стагоддзя, канцэнтруальнімі сімваламі-знакамі якога сталі паняцці «адраджэнне», «аднаўленне», «абуджэнне», «выход са спрадвечнага мораку», «з архаікі да крытычнай культуры»². Па сутнасці гэта азначала пэўнае сацыяльнае пераўтварэнне, эвалюцыю, якая для Беларускай Хрысціянской Дэмакратыі заключалася ў спадзяванні на «непазбежны рост свядомасці супольнасці, што абудзіць яе членаў ад доўгага сну і адродзіць нацыю». Переход ад бяздомнасці да нацыянальнай дзяржавы³ — гэта працэс самаадкрыцця і самарэалізацыі. Разам з тым, гэтыя спадзяванні на самаадкрыццё і самарэалізацыю беларускай нацыі вымагалі пэўнага гістарычнага аргументавання, прыкладу, які б мог засведчыць магчымасць выхаду «са сну да творчага жыцця». Такі прыклад шукаўся хадэціяй у асяроддзі славянскіх народаў, лёс якіх быў бы падобны, альбо хаця б меў нейкія паралелі з лёсам беларусаў.

Класічным узорам нацыянальнага самаадкрыцця і самарэалізацыі для хадэкаў, як і для прадстаўнікоў іншых беларускіх палітычных партый і

² Гл. напрыклад: Абдзіровіч І. Адвечным шляхам: Даўсьледзіны беларускага съветагляду. Вільня, 1921; Суліма. «Гэтым пераможаш!..»: Нарыс крытычнага алтымізму // Заходняя Беларусь. Зборнік грамадзкай мысльі, навукі, літаратуры, мастацтва Заходняй Беларусі. Вільня, 1924. С. 7–90; Станкевіч А. Хрысціянства і беларускі народ (спроба сінтэзы). Вільня, 1940.

³ Сміт Э. Нацыяналізм у дваццатым стагоддзі. Мн., 1995. С. 129.

арганізацый, быў чэшскі народ. Ператварэнне яго з амаль цалкам германізаванай этнографічнай масы, згодна беларускай трактоўцы, у цалкам самастойную дзяржаўную нацыю, адназначна трактавалася як карысны вопыт, які неабходна пераняць беларусам. Тут, на старонках «Беларускай Крыніцы» можна было паставіцца супротычнай чэшскую тэматыку, інфармацыю пра жыццё і падзеі ў Чэхаславакіі⁴. Увогуле, як паказвае аналіз прэсы, хадэцыя вельмі часта ідэалізавала палітычнае, сацыяльна-эканамічнае становішча ў гэтай краіне, тое, як там вырашалася проблема нацыянальных меншасцяў⁵.

Неабходна звярнуць увагу і на ту ю акадэмічнай, што асвятляючы падзеі нацыянальнага і рэлігійнага жыцця ў Чэхаславакіі, Балгарыі, Югаславіі, друк БХД у асноўным звяртаўся да іх пазітыўных момантаў, якія б моглі служыць прыкладам для беларусаў. Так, напрыклад, паведамляючы аб прызначэнні біскупам Балгарыі святара Кірыла Куртэф які па нацыянальнасці быў балгарынам, «Беларуская Крыніца» пісала, што і беларусы змогуць дамагчыся ад Рыма беларускіх біскупаў, калі за прыкладам сваіх паўднёваславянскіх братоў будуть паставіцца на гэтым настойваць⁶.

Акрамя чиста палітычных і нацыянальных момантаў з жыцця славянскіх народаў, на старонках друку БХД можна супротычнай паведамленні і аб іх культурных дасягненнях. Гэта інфармацыя таксама служыла і для прапагандысцкіх мэтаў. Поруч з асвятленнем культуры чэхаў, славакаў, балгараў, сербаў, славенцаў газета апавядала і пра здабыткі прыгнечаных славянскіх народаў. Так, у № 41 «Беларуская Крыніца» за 1927 г. быў змешчаны вялікі артыкул пра літаратуру лужыцкіх сербаў⁷.

Другой прычынай, якая надавала актуальнасць славянскай проблематыцы ў друку БХД, быў папулярны ў тагачасным айчынным культуразнаўстве тэзіс аб памежным становішчы беларускай культуры. Беларуская хадэцыя таксама яго прытымлівалася. Згодна хадэкам, Беларусь павінна выкарыстоўваць такое становішча: «Беларусы мусіць рабіць якбы едноту усходніе (расейскае) і заходніе (польскае) культуры, праваслаўнае і каталіцкае веры. Гэта сінтэза якбы была за лепшых часоў Беларусі — сінтэза культур у мове Скарыны і літоўскага Статуту, сінтэза вер у Уніі»⁸. Гэты сінтэз культур з'яўляецца гістарычным пакліканнем беларускага народа, яго прызначэннем. Дзякуючы спалученню і замірэнню розных галінаў славянскіх культур, беларусы знайдуць сваё арганічнае месца ў свеце. Але каб паспяхова

⁴ Гл.: Krynica. 1925. 19 lip.; Biełaruskaja Krynica. 1927. 15 lip.; Biełaruskaja Krynica. 1928. 23 wieraś.; Biełaruskaja Krynica. 1934. 21 studz.; Biełaruskaja Krynica. 1936. 1 listap. і гэтак далей.

⁵ Biełaruskaja Krynica. 1926. 31 sak.

⁶ Тамсама. 1926. 24 śnież.

⁷ Тамсама. 1927. 12 кастр.

⁸ Krynica. 1917. 3 śnież.

тварыць гэты сінтэз, неабходна добра ведаць як усходнюю, так і заходнюю славянскія культуры, прапагандаваць іх дасягненні і ўказваць на неад'емныя іх рысы.

З гэтага тэзісу ўзнікала ў ідэалогіі Беларускай Хрысціянской Дэмакратыі і пытанне аб магчымасці цеснага супрацоўніцтва славянаў. Найбольш выразна яно было сформулявана ў выступленні прадстаўніка БХД Адольфа Клімовіча на Канферэнцыі культурных славянскіх працаўнікоў, якая адбылася 28 чэрвеня – 2 ліпеня 1926 г. у Празе. Адзначыўшы актуальнасць і неабходнасць такога супрацоўніцтва, дэлегат беларускай хадэцыі звярнуў увагу і на тое, што кожны славянскі народ разумее яго па-свойму. Характар гэтай рознасці поглядаў залежыць ад многіх фактараў: узроўню дзяржаўнасці, культуры, сацыяльнага і эканамічнага развіцця, рэлігійнай прыналежнасці. Так, у адрозненне ад дзяржаўных народаў, якія маюць ужо пэўныя дасягненні, для народаў недзяржаўных — «незалежнасць дагэтуль зьяўляецца яшчэ толькі апошнім мэтай»⁹. Для наладжвання паўнавартснага супрацоўніцтва неабходна, каб дзяржаўныя славянскія народы паважалі ідэалы недзяржаўных народаў. Акрамя таго, славяне павінны звярнуць увагу на тыя моманты, якія іх лучаць, а не раз'ядноўваюць. Іх супрацоўніцтва павінна будавацца на аснове культурнай прапаганды, без уплыву палітыкі і рэлігіі. Такім злучывам славянства можа выступіць: «Кірыламяфодзіўская ідэя, як спадчына па вялікіх братох съв.съв. **Кірыле і Мяфодзе**, гэтых пастацяў адольськава пачытаных, як славянамі ўсходнімі, так і заходнімі, — зьяўляеца сяньня адзінай магчымай сінтэзай славянства паваранага рэлігійна і культурна»¹⁰.

Згодна Клімовічу, хадэцыя прызнае неабходным супрацоўніцтва славянскіх народаў у сферы культуры. Для аблігчэння яго рэальнага ажыццяўлення неабходна ствараць адпаведныя міжславянскія арганізацыі. Аднак гэтыя арганізацыі павінны выключна ставіць перад сабою культурніцкія мэты, стараючыся унікнуць палітычных і рэлігійных уплываў¹¹.

Да трэцій прычыны, якая тлумачыла прысутнасць у ідэалогіі БХД славянскай тэматыкі, неабходна, на нашу думку, аднесці пошуку рэальных саюznікаў Беларусі, якія партыя актыўна праводзіла праз усю гісторыю сваёй дзейнасці. Такімі саюznікамі, паводле хадэкаў, з'яўляюцца ўкраінцы і літоўцы. Ксёндз Адам Станкевіч так акрэсліваў падставовыя мэты партыі: «Вырабіць зь Беларускага народау як мага найбольш нацыянальны съведамасць і праз гэта адпорнасці на чужбы ўплывы, шукаючы пры гэтым дружбы прадусім у Літоўцаў і Украінцаў, як у сваіх натуральных саюznікаў, якія так-жэ больш ці менш знаходзяцца на лініі таго-ж кантраству між Заходам і Усходам і ў якіх — трэба пры гэтым адцеміць — знаходзяцца лёгкія,

⁹ Biełaruskaja Krypica. 1926. 11 lip.

¹⁰ Тамсама.

¹¹ Тамсама.

якім Беларусь можа дыхаць: Балтык і Чорнае мора»¹². Трэба адзначыць, што гэта былі не проста тэарэтычныя выкладкі. БХД актыўна супрацоўнічала з украінскімі нацыянальна-дэмакратычнымі партыямі і арганізацыямі. Асабліва інтэнсіўнымі гэтыя кантакты былі пад час выбараў у Сойм і Сенат міжваеннай Польшчы ў 1922, 1927 і 1931 гг. Даволі цеснае супрацоўніцтва было наладжана паміж БХД і УНДА¹³. Друк хадэцыі пастаянна асвятляў жыццё ўкраінцаў у Польшчы, СССР, Чэхаславакіі, Венгрыі, на эміграцыі. На старонках «Беларускай Крыніцы», «Хрысьціянской Думкі», «Шляху Моладзі» пастаянна змяшчаліся рубрикі «З украінскага жыцця». У 1936 г. «Беларуская Крыніца» апубліковала шэраг артыкулаў Станіслава Грынкевіча пад агульнай назвай «У братоў Украінцаў» пра украінскі нацыянальна-вызвольны рух у межах міжваеннай Польшчы¹⁴. Фактычна старавінні хадэцыі ў заходнебеларускім грамадстве ствараўся пазытыўны стэрэатып украінца як брата беларуса.

Зусім у іншым кантэкслце падавалася польская і руская тэматыка. Калі жыццё іншых славянскіх народаў друк БХД імкнуўся паказаць рознабакова, дык у дадзеным выпадку дамінавала палітычная праблематыка. Тлумачылася гэта тым, што ва ўмовах Заходняй Беларусі не адбыўся беларуска-польскі культурніцкі дыялог. Асноўныя польскія тэмы, да якіх звярталася хадэцыя ў сваёй перыёды, былі: палітычнае хроніка, сацыяльна-еканамічнае і культурная палітыка Польшчы, адносіны польскага ўраду і мясцовай адміністрацыі да беларусаў, іншых нацыянальных меншасцяў. Асобнае месца займалі артыкулы аб магчымасці польска-беларускага супрацоўніцтва. Шанцы апошняга ацэніваліся вельмі крытычна. БХД не бачыла ў польскім палітычным лагеры 1920-х – сярэдзіны 1930-х гг. сваіх магчымых саюзнікаў: «Ведамая справа, што аніякая польская палітычнае партыя ня мае пазытыўнай праграмы адносна беларускай справы. Ні адна з іх дагэтуль не сказала, як яна думае развязаць беларускае пытаньне ў Польшчы. Такой праграмы ня маюць ані ППС, ані Эндэцыя, ані Санцыя.

Затое ўсе гэтыя польскія палітычныя групы адносна Беларусаў маюць праграму нэгатыўную, гэта знача — усе яны беларускай справы баяцца, як такую яе абмінаюць і ўсе згодна, хоць крыху розна — асабліва як даходзяць да ўлады — стараюцца прадусім справу гэту зацьміць, заглушыць, спыніць урэшце»¹⁵.

У другой палове 1930-х гг. друк БНА пачаў на сваіх старонках працягаваць ідэю супрацоўніцтва паміж беларускімі дэмакратычнымі і польскімі левымі партыямі, ППС і Strońictwem Ludowym (Народным

¹² Stankiewicz A. Bielaruski Chryścijanski Ruch. Wilnia, 1939. S. 238–239.

¹³ Białorusini // Sprawy Narodowościowe. 1925. Nr 5. S. 462–465.

¹⁴ Гл. напрыклад: Беларуская Крыніца. 1936. 1 лістапад.

¹⁵ Тамсама. 1932. 18 снежн.

Аб'яднаннем) ¹⁶. Аднак магчымасць такога супрацоўніцтва ставілася ў залежнасць ад прызнання польскай апазіцыі нацыянальных правоў беларускага народа.

Што тычыцца рускай тэматыкі, дык яна на старонках друку БХД не разглядалася ў рэчышчы славянскай праблематыкі. Тут адназначна дамінаваў палітычны элемент. Хадэцыя, асабліва ў канцы 1920-х – 1930-х гг., негатyўна ставілася да нацыянальнай палітыкі бальшавікоў. Падзеі ў БССР трактуваліся ёю як брутальная праява вядомага расійскага шавінізму ў новым, класавым абліччы, скіраваная на маральнае і фізічнае знішчэнне беларусаў як адметнага этнасу ¹⁷. Зразумела, што тут не магло быць і гаворкі пра нейкае культурніцкае супрацоўніцтва.

Такім чынам, можна сцвярджаць, што славянская праблематыка займала пэўнае месца ў ідэалогіі і дзеянасці Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі (Беларускага Народнага Аб'яднання). Яе тагачасная актуальнасць тлумачыцца пошукамі пазітыўных прыкладаў нацыянальнага станаўлення славянскіх народаў і дзяржаваў, разуменнем «памежнага» стану Беларусі паміж славянскім Усходам і славянскім Захадам, актыўным супрацоўніцтвам з украінскім нацыянальна-вызвольным рухам, геапалітычнымі рэаліямі Заходній Беларусі ў 20–30 г. XX ст.

¹⁶ Гл.: Беларуская Доля. 1937. сак.; Chryścijanska Dumka. 1938. Nr 10.

¹⁷ Беларуская Крыніца. 1934. 21 студз.

Аркадзь Бабко (Салігорск, Беларусь)

ЭЛЕМЕНТЫ СКЕПТЫЦЫЗМУ Ў МЕНТАЛІТЭЦЕ БЕЛАРУСАЎ: Праблема ўплыву на вырашэнне міжнацыянальных і міжканфесійных супяречнасцей

Талерантнасць беларусаў у дачыненні да прадстаўнікоў іншых народаў і да іншаверцаў яскрава засведчыла гісторыя¹. У міжнацыянальных і міжканфесійных стасунках на сучасным этапе свайго развіцця беларускі народ таксама імкнецца памяркоўна, узважана падыходзіць да адпаведных праблем і выяўляе прыхильнасць да дыялогу ў іх вырашэнні. Адсутнасць у Беларусі сур'ёзных міжнацыянальных і міжканфесійных канфліктаў, шматлікія праявы сапраўды «дыялагічнага» характару

¹ Гл.: Ермаловіч М. І. Старожытная Беларусь. Віленскі перыяд. Мн., 1994. С. 27–29.

дачыненняў паміж прадстаўнікамі розных нацыянальнасцяў і веравызнанняў пацвярджаюць гэты тэзіс. Каб прывесці прыклад такіх праяваў, згадаю дзеянасць Міжканфесійнай групы ў рамках СП «Менскі міжнародны адукацыйны цэнтр». Гэтая група паўстала «дзякуючы зацікаўленаму ў дзелу ў ёй прадстаўнікоў розных канфесій»², як давёў у інтэрв'ю газете «Звязда» дырэктар дадзенага беларуска-нямецкага прадпрыемства з нямецкага боку доктар Клаус Баер.

А што тычыцца тых адмоўных з'яў нашай рэчаінасці, калі перад намі паўстаете ваяўнічы расізм і антысемітызм, то неабходна падкрэсліць іх «экспартаваны» характар. Гэта не значыць, аднак, што мы не нясём адказнасці перад навакольным светам і перад нашчадкамі за тое, што такога кшталту рэчы сталіся магчымымі на нашай зямлі.

Уласцівия беларускаму народу талерантнасць і прыхільнасць да дыялогу ў дачыненнях з іншымі народамі з'яўляецца ягоным вялікім духоўным набыткам. Прыхільнасць да дыялогу ёсць прыхільнасцю да праўды, бо праўда мае дыялагічны характар (удала распавёў пра гэта ў сваёй кніжцы «Проблемы паэтыкі Дастанеўскага» М. М. Бахцін³). І мне падаецца надзвычай красамоўным той факт, што падставаю для загаданых развагаў сталася менавіта творчасць Дастанеўскага. Бо калі М. М. Бахцін і іншыя даследчыкі ў дачыненні да апошняга адзначаюць ягоны шматгалосы, «паліфанічны» характар, падкрэсліваючы паўнавартаснасць кожнага з галасоў, што чуюцца ў раманах пісьменніка, і іхнюю неабходнасць для дыялогу альбо палілогу, што разгортваецца там, іхнюю скіраванасць на гэты дыялог, дык яны спатыкаюцца тым самым з праявамі беларускага паходжання вялікага раманіста, з адбіткам беларускі ментальнасці ў ягоных творах. І як не згадаць тут Вацлава Ластоўскага, які даводзіў нам: «...Крыўскі народ ведае, што абодва яны (Міцкевіч і Дастанеўскі. — А. Б.) цела ад цела і кроў ад крываі яго, і абодвух — і Дастанеўскага і Міцкевіча — залічае да свайго алімпу»⁴. Талерантнае і паважлівае стаўленне да іншых культур з'яўляецца падставаю для аб'ектыўнага падыходу да іх і ўмоваю ўзбагачэння — праз дыялог з імі — сваёй уласнай культуры. Тому задача кожнага пакалення беларусаў — захаванне дадзенага набытку. А дзеля гэтага важна даследаваць падставовыя моманты, карані згаданай рысы ў харкторы нашага народа.

Я думаю, што з гледзішча ўласцівага беларусам способу ўспрыманц і асэнсоўваць навакольны свет і сваё месца ў ім іхняя скіраванасць на дыялагічныя формы зносінаў з іншымі людзьмі істотным чынам дэтэрмінуецца элементамі скептыцызму, наяўнымі ў іхнім менталітэце.

² Звязда. 2000. 28 кастр.

³ Гл.: Бахтін М. М. Проблемы поэтики Достоевского. М., 1979.

⁴ Ластоўскі В. Тодар Дастанеўскі і Адам Міцкевіч — сыны крываіцкага народнага генія // Ластоўскі В. Выбр. тв. Мн., 1995. С. 395.

Скептыцызм як сумнеў у абсалютнай праўдзівасці ўсялякага выказвання, як адмова ад катэгарычнага, завершанага сцвярджэння стварае надзвычай спрыяльную духоўную атмасферу для дыялогу культур.

Калі браць філасофскі бок праблемы, дык мне надзвычай імпануе інтэрпрэтацыя скептыцызму, развітая ў творах Г. Гегеля⁵. Вялікі нямецкі мысліцель разглядае дадзены філасофскі кірунак у сувязі з дыялектычным, скіраваным на супяречлівы, зменлівы бок быцця, стылем мыслення, які, паводле Гегеля, з'яўляецца неабходным узроўнем складанай сістэмы філасофскага мыслення наогул.

Цікавыя і рэлевантныя для разгляду дадзенага пытання выказванні мы знаходзім і ў Э. Фрома. Ён зыходзіць у сваіх разважаннях з наяўнасці двух фундаментальных лагічных сістэм: логікі Арыстоцеля і парадаксальнай логікі. Калі паслядоўнае ўжыванне распрацаўвай Арыстоцелем і ўспрынятай Заходнім грамадствам фармальны логікі заканамерна вядзе да поспехаў у навуцы і да хуткага тэхналагічнага прагрэсу, дык логіка, што зыходзіць з праўдзівасці парадаксальных канструкцый мыслення, мае сваім наступствам талерантнае стаўленне да іншых⁶. Мажліва, згаданыя ідэі Фрома небяспрэчныя, але апошні момант падаецца мне слушным і цікавым, бо я мяркую, што логіка скептыцызму, узведзеная на падставе парадаксальнага, дыялектычнага прынцыпу, сапраўды ёсьць логікай талерантнасці.

Заканамерна паўстае пытанне, якія фактары паспрыялі развіццю скептычнага мыслення ў беларусаў. Тут шмат што адыграла сваю ролю — і найперш трагічныя гістарычныя ўплывы, праз якія праішоў наш народ: разбуразальная, пакутлівія войны, страта незалежнасці, няўдачы ў спробах зноў здабыць яе. З іншага боку, да фармавання згаданай рысы ў светапоглядзе нашай нацыі, у нашай нацыянальнай культуры спрычынілася іхнє сялянскае паходжанне⁷. Бо, як даводзіць Гегель, філасофія скептыцызму ёсьць сялянскай філасофіяй: сяляне ведаюць акаличныя рэчы ў іхній мінучасці, канцовасці⁸.

І ў тэарэтычным, і ў практычным плане надзвычай важна ўсебакова даследаваць і адэкватна ацаніць элементы скептыцызму ў самасвядомасці беларусаў. На першы погляд яны здаюцца адно праявамі зняважанай, пагардженай душы. Асабліва спрыяле такому ўяўленню супастаўленне нашага шмат у чым скептычнага самапачування з упэўненым і нават самаўпэўненым бачаннем сябе і свайго месца ў свеце, уласцівым суседняму народу, якога часта спрабавалі падаць нам у якасці старэйшага брата.

⁵ Гл.: Hegel g. w. f. Jenaer Schriften. Berlin, 1972. S. 238–336.

⁶ Fromm E. Gesamtausgabe. Bd. 9. Sozialistisher Humanismus und Humanistische Ethik. Stuttgart, 1981. S. 483–487.

⁷ Гл.: Каваленка В. Вяртанне нацыянальнай ідэі // Звязда. 1993. 26 лістапад.

⁸ Гл.: Hegel g. w. f. Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Stuttgart, 1928. Bd. 2. S. 558.

Згадаем, да прыкладу, якімі бачаць сябе і свае народы наш і суседні паэт.

«Кожны край мае тых, што апываюць,
Чым ёсць для народа ўпадак і хвала,
А беларусы нікога ж не маюць.
Няхай жа хоць будзе Янка Купала»⁹

— з болем у сэрцы піша наш пясняр. А вось радкі паэта, які належыць суседняму народу:

«Сабе я помнік сам узвёў нерукаворны,
Людская сцежка да яго не зарасце,
Ён над стаўпом Александрыйскім непакорна,
Як покліч неба, узляцей». ¹⁰

Калі наш пясняр імкненца захінуць сабою, сваімі словамі «дурнога мужыка», захінуць ад пагарды і здзеку, дык у якасці галоўнай задачы другога паэта паўстае мастацкае асэнсаванне пэўных гістарычных здзяйсненняў ягонага народа:

«...У нябыт звалі
Мы распрацерты па-над царствамі кумір,
Сваёй крывёю аплацилі
Еўропы гонар, вольнасьць мір». ¹¹

Трэба адзначыць, што скепсіс у ацэнцы сваіх дасягненняў, узроўню свайго развіцця і сапраўды можа пераўтварыцца ў пачуццё ўніжанасці, у самабічаванне. Але тое, як ён выяўляеца ў свядомых прадстаўнікоў беларускага народа, не ёсць самапрыніжэннем, але падставай да самаўдаска-налення, для духоўнай працы, а таксама для паважлівых адносінаў да іншых народаў і культур. Такую ж функцыю — падштурхнуць да дзеяння, нясе ў сабе і мастацкае адлюстраванне скептычных момантаў у нашай ментальнасці, якое паўстае ў беларускіх класікаў у наўмысна завостранай форме — каб нам пачувалася нятульна, каб карцела змагацца.

Іншая рэч — узровень масавай свядомасці, у пэўных сегментах якой скепсіс з лёгкасцю пераастае ў нігілістычнае альбо абыякавае стаўленне да свайго, уласнага, да таго, што заўсёды мусіць быць інтывна блізкім. У дачыненні да гэткага кшталту скептыцызму неабходна заняць самую прынцыповую пазіцыю. Мы павінны нястомна даводзіць нашаму народу, што абыякавасць ці нават нігілізм адносна такіх каштоўнасцей, як незалежнасць, мова, уласны гістарычны вопыт, ёсць здрадай уласнай існасці,

⁹ Купала Я. Я не паэта // Поўны зб. тв. Т. 1. С. 170.

¹⁰ Пушкін А. С. Выбр. тв. Мн., 1999. С. 121.

¹¹ Тамсама. С. 99.

здрадай памяці продкаў і што зусім не дыялог культур вынікае з такога скепсісу, але чужы маналог.

Такім чынам, адметнасцю ўласцівага беларусам скептыцызму з'яўляецца ягоны самакрытычны характар. На першы погляд, гэта падаеща не лепшай зыходнай пазіцыяй у вялікім дыялогу культур, хоць і спрыяе талерантным адносінам да іншых. Але, насамрэч, прайшоўшы суровую школу крытычнага самааналізу, скептычна-крытычнай самаацэнкі, беларускі народ цалкам падрыхтаваны да актыўнага ўдзелу ў згаданым дыялогу. А талерантнасць, прыхільна-крытычнае стаўленне да іншых робяць гэты ўдзел у вышэйшай ступені шляхетным. І не таму трэба, значыцца баяцца слоў: я сумніваюся, бо дзе сумнёў — там пачатак дзейнасці, чыну, духоўнай працы.

Я думаю, што ў ходзе гэтае працы свядомыя прадстаўнікі беларускага народа здолеюць захаваць здаровы скепсіс у сваім мысленні, што ў гэтым працэсе не страціцца талерантнае стаўленне да іншых, зрабіўшыся, магчыма, больш крытычным, што скептыцызм беларуса будзе адмаўляцца ды адначасова сцвярджацца той працаю, каб яна была заўжды запатрабаванай і каб мы сапраўды ніколі не ўмёрлі.

Анатоль Астапенка (Мінск)

БЕЛАРУСКІ НАЦЫЯНАЛІЗМ У КАНТЭКСЦЕ ЕЎРАПЕЙСКАЙ ЦЫВІЛІЗАЦЫІ

На фоне татальнага нацыянальнага ніглізму, які ўласцівы цяперашнім Беларусі, і нізкай нацыянальнай свядомасці беларусаў гаварыць пра беларускі нацыяналізм, на першы погляд, не выпадае. Аднак ён існуе і гэта становіцца зразумелым, калі дастаткова пільна ўнікнуць у самую сутнасць нацыяналізму.

Найбольш аптымальны погляд на нацыяналізм ляжыць у спалучэнні ідэй, выпрацаваных еўрапейскім вучонымі, і падыходаў рускіх рэлігійных філософій, якія ўзводзілі хрысціянскую любоў у ранг палітычнага прынцыпу.

Мы вылучаем наступныя кампаненты нацыяналізму: любоў да свайго народа; любоў да свайго краю; гордасць за гісторыю свайго народа; павага і адчуванне адметнасці і непаўторнасці сваёй мовы; любоў да сваёй Айчыны ці патрыятызму; вера ў Божае прызначэнне свайго народа; боль за няўдачы свайго народа і радасць за яго поспехі.

Сярод еўрапейскіх тыпаў нацыяналізму, якія ўласцівія і беларускаму народу, вылучаюцца два: культурны і палітычны. Культурны нацыяналізм

імкненца да захавання культурнай нацыянальной спадчыны, «адказны» за стварэнне нацыянальнай літаратурнай мовы, абапіраеща на сваю гісторыю і традыцыі. Адна з галоўных задач такога нацыяналізму — абароніць нацюю ад асіміляцыі яе іншымі нацыямі. Апошнія вельмі актуальна для малых народаў, якія працяглы час жывуць разам з пануючай нацыяй у адной дзяржаве. Гэта тыпова, напрыклад, для шматлікіх народнасцей, што існавалі ў складзе СССР, у тым ліку і Беларусі. Палітычны нацыяналізм ставіць сваёй першаснай мэтай стварэнне незалежнай дзяржавы на падставе агульнанацыянальнага адзінства. Па часу свайго ўзнікнення палітычны нацыяналізм — гэта самая ранняя форма нацыяналізму. Першымі сапраўднымі нацыямі-дзяржавамі сталі Англія і Францыя, Германія і Італія, якія сфармаваліся ў XIX ст. праз аб'яднанне шматлікіх раздробленых княстваў, і сталі дзяржавамі дзякуючы менавіта палітычнаму нацыяналізму, а не культурнаму.

Культурны і палітычны нацыяналізм з'яўляюцца двумя бакамі адной з'явы — нацыяналізму ў яго поўным аб'ёме. Яны адзіны ў сваёй антыпартыі да бюракратычнай дзяржавы і іх ідэал — грамадзянскі дзяржаўны лад для адукаваных грамадзян, аб'яднаных агульнымі законамі, якія забяспечваюць права грамадзян¹. К. Леонцьеў бачыў у палітычным нацыяналізме адваротны бок медаля — за імкненнем да ёўрапейскага стандарту нацыі-дзяржавы хаваеща небяспека дэвальвацыі нацыянальнай самабытнасці. Гэты працэс звязаны з модным у сярэдзіне XIX ст. ліберальным накірункам развіцця грамадства. І сапраўды, лібералізм сцвярджае эгалітарнае грамадства і эгалітарны нацыяналізм, якому абыякава нацыянальная адметнасць народа.

У сувязі з ёўрапейскім аб'яднаўчым працэсам К. Леонцьеў перасцярагаў і ад пагубнай ідэі панславізму, быў праціўнікам палітычнага панславізму: «Я нападаю на ідэалы ўсеславянскага аб'яднання, калі б гэта ні было і ў што б там ні стала: я лічу гэты апошні чыста палітычны ідэал (панславізму) для першага (для ідэала самабытнасці духоўна-культурнай) вельмі небяспечным ужо па аднаму таму, што большасць адукаваных *не russkikh slavyan* надта звыклася з ёўрапейскімі формамі свабоды і роўнасці»².

Шлях славянскага аб'яднання азначае для Беларусі нацыянальна-культурную пагібелю, поўную асіміляцыю з пануючай нацыяй — рускай. Здзіўляе такое імкненне адрадзіць адкыўшую яшчэ ў мінульым стагоддзі ідэю славянскага аб'яднання. Гэта ж зусім не тое, што Еўрапейскі Саюз — аб'яднанне развітых нацыі-дзяржаў на падставе раўнапраўя і незалежнасці. XX ст. вылучыла на пярэдні план асноўны працэс: фармаванне нацыі — утварэнне незалежных дзяржаў і трывумф ідэалогіі нацыяналізму. Пакуль

¹ The Dynamics of Cultural Nationalism. London, 1987. P. 12–19.

² Леонтьев К. Письма к Владимиру Соловьеву. О национализме политическом и культурном // Леонтьев К. Избранное. М., 1993. С. 351.

такі працэ не скончыўся, гаварыць аб нейкіх аўяднаўчых дзеяннях пра-
ста рана. Магчыма, XXI ст. стане эпохай стварэння аўяднання дзяржаў,
якія блізкія па гістарычных шляхах, культуры і агульнасці эканамічных інта-
рэсаў. Але ўсё гэта будзе толькі пасля завяршэння нацыянальнага фарміра-
вання. І не абавязкова ствараць аўяднанне па «племяннай» прыкмете, на-
прыклад, саюз усходніх славян. Можа быць больш выгадным, скажам, саюз
Беларусі не толькі з Расіяй, а з Літвой (як гэта было ў ВКЛ) ці Польшчай.

Праславутая беларуская талерантнасць на практыцы азначае толькі тое,
што на Беларусі аднолькава добра пачуваюць і каўказцы, і таджыкі, і аф-
ганцы, і інш. У параўнанні з перадавымі краінамі Захаду, дзе ўсю неквалі-
фікованую працу выконваюць некарэнныя жыхары (часцей за ўсё выхадцы
з Афрыкі, Блізкага Усходу), на Беларусі атрымліваецца ўсё наадварот: тыя
ж самыя прышлія негры пачуваюць сябе панамі. Вось гэта і завецца тале-
рантнасцю? Не, гэта звычайная адсутнасць элементарнай чалавечай год-
насці, што ідзе ад поўнага нацыянальнага ніглізму. Намі прааналізаваны
розныя аспекты праблемы талерантнасці на Беларусі — як у гістарычным
плане, так і ў сацыяльным, псіхалагічным і палітычным, і зроблены вывад:
талерантнасці як асобай рысы беларусаў не існуе³.

Чаму ж мы, тым не менш, узгадваем беларускі нацыяналізм? На на-
шую думку, хаты нацыяналізм у Беларусі не сфармаваўся як дзяржаўная
ідэалогія, як масавая свядомасць народа, ён мае перспектывы стаць такім
у недалёкай будучыні. У канцы XX ст. мы, беларусы, жывем як бы не ў тым
часе — нібы на некалькі стагоддзяў назад. Прыкладна, як французы ў кан-
цы XVIII ст., ці чэхі на пачатку XX ст. У наш час — эпоху развітых нацыя-
нальных дзяржаў — беларусы з'яўляюцца адным з нямногіх у свеце наро-
даў, нацыянальная ідэнтыфікацыя якіх яшчэ цалкам не сфармавалася. Ас-
ноўныя прыкметы нацыі: агульнасць мовы, тэрыторыі і нацыянальной дзяр-
жавы у нас выглядаюць, мякка кажучы, не зусім лепшым чынам. І нездар-
ма пра беларусаў доўгі час гаварылі як пра этнас, а не нацыю.

Прычына такой з'явы нам бачыцца ў наступным:

а) замена веры продкаў (праваслаўя) чужой, заходній — спачатку ка-
таліцызмам, а потым больш завуаляванай яго формай — грэка-каталіцыз-
мам (уніяцтвам). Зразумела, што цяпер нельга ставіць пытанне толькі аб
праваслаўі, як канфесіі выключна беларускай. Па меншай меры яшчэ дзве
канфесіі шырока распаўсюджаны на сённяшні час у Беларусі — гэта ката-
ліцызм і пратэстанцтва;

б) адток у XVII–XVIII ст. найбольш актыўных і разумных людзей у Расію
і паўднёвае казацтва па прычыне рэлігійнага і палітычнага пераследу.

Аднак, нягледзечы на такую кволую нацыянальную свядомасць, к мом-
антту рэвалюцыі 1917 года ў беларусаў была створана свая пісьменнасць,

³ Астапенка А. Талерантнасць беларусаў: міф ці рэальнасць? // Маладосць. 1994. № 9.
С. 201–211.

прычым на аснове двух алфавітаў — лацінкі і кірыліцы, выпускалася свая газета — «Наша ніва», былі свае нацыянальныя паэты і пісьменнікі (Цётка, Я. Колас, Я. Купала, М. Багдановіч, Ядвігін Ш. і іншыя).

Гэты перыяд нацыянальнага адраджэння (з 1861 г. па 1917 г.) ёсць **першая хваль нацыянальнага адраджэння**, дакладней — фармавання беларускай нацыі. Перыяд ВКЛ намі не разглядаецца па прычыне таго, што ў тых часы ўвогуле яшчэ не пачаўся працэс фармавання нацыі у сучасным разуменні. Перыяд ВКЛ (з XIII да XVI ст.) — гэта па нашай класіфікацыі перыяд падзелу людзей па веравызнаннях (формы монатэізму)⁴ ці, па класіфікацыі Э. Гелнера, — аграрны перыяд (пераднацыянальны).

Характэрна, што ў праграме Беларускай Сацыялістычнай Грамады (БСГ) 1917 г. (аўтар Але́сь Гарун) упершыню была выказана думка аб аўтаноміі Беларусі ў межах Расіі. На той час гэта было вельмі рэвалюцыйнае меркаванне. Апошняе становіцца зразумелым, калі ўсвядоміць наступную схему фармавання нацыі-дзяржавы: кожная нацыя, якая сусінне з дамінуючай нацыяй у адной дзяржаве, для дасягнення дзяржаўнай незалежнасці павінна праісці шлях з трох фаз — супольнае жыццё малой нацыі з вялікай у адной дзяржаве (беларусаў-тутэйшых з рускімі); дасягненне аўтаноміі ў рамках адной дзяржавы. Фактычна БССР у складзе СССР можна лічыць у нейкай ступені аўтаномнай рэспублікай. Аднак гэтая аўтаномія вельмі ўмоўная, бо ў таталітарнай дзяржаве, якой быў СССР, ні аб якіх свабодах не магло і быць гаворкі; барацьба за незалежнасць і як вынік — здабыццё яе.

Беларусь, абыходзячы другую з адзначаных стадый, 25 сакавіка 1918 г. стала незалежнай дзяржавай — БНР, а яе заступніца БССР з 1 студзеня 1919 г. «краўнапраўнай» рэспублікай у складзе СССР. На самой справе БССР не мела нават сапраўднай аўтаноміі. Адзінае, што можна адзначыць — пэўную культурную самастойнасць Беларусі.

Другая хваль нацыянальнага адраджэння: 1918–29 гг. (БССР), 1921–39 гг. (Захоўняя Беларусь). Гэты перыяд можна назваць перыядам найбольш плённага развіцця беларускай нацыі. За досьць кароткі час у галіне беларусізацыі было зроблена больш, чым за ўсё мінулае стагоддзе. Вышлі першыя беларускія слоўнікі: у 1926 г. у Мінску выйшаў беларуска-расійскі слоўнік, складзены М. Байковым і С. Некрашэвічам; у 1924 г. у Коўна выйшаў расійска-беларускі слоўнік В. Ластоўскага; надрукаваны таксама галіновыя слоўнікі па фізіцы, хіміі і іншых навуках. Навукова-даследчая жыццё віравала ў асяроддзі першай беларускай навуковай установы Інбелкульту — папярэдніка Беларускай Акадэміі навук. Расквітнела беларуская проза і паэзія. Сфармавалася нацыянальнае тэатральнае мастацтва і народная творчасць. Ёсць усе падставы сцвярджаць, што менавіта да 1929 г. на Беларусі сфармавалася беларуская нацыя. З'явіліся і першыя тэарэтычныя працы,

⁴ Астапенка А. Пралегомены да ўсякай будучай тэорыі нацыяналізму // Маладосць. 1997. № 4. С. 173–190.

прысвечаныя беларускай праблеме. Асабліва трэба адзначыць ксяндза Адама Станкевіча, якім былі, па-сутнасці, закладзены асновы беларускага нацыяналізму. З прыходам да ўлады Сталіна беларусізацыя ў БССР была спынена, а яе творцы былі аб'ялены «нацдэмамі» — ворагамі народа і да пачатку другой сусветнай вайны ў сваёй большасці былі фізічна знішчаны.

Другая сусветная вайна парадзіла новую — **трэцюю хвалю** беларускага адраджэння, хаця ў традыцыйнай савецкай гісторыяграфіі беларускія нацыянальныя арганізацыі, што існавалі ў часы німецкай акупацыі, лічацца калабаранцкімі, здрадніцкімі. На самой жа справе не ўсё так было адназначна негатыўным, як гэта выстаўлялася савецкімі гісторыкамі да нядайняга часу.

Ужо ў 1941 г. была створана Беларуская нацыянальная Самапомач, затым узнік Саюз беларускай моладзі (СБМ), арганізавана Беларуская незалежніцкая партыя (БНП) і паўстала Беларуская аўтакефальная царква. У 1942 г. на тэрыторыі акупаванай Беларусі быў арганізаваны шырокі нацыянальны рух — Беларуская Цэнтральная Рада (БЦР) на чале з Р. Астроўскім. Былі адкрыты беларускія школы, народныя бібліятэкі, адноўлена праца Мінскага Беларускага тэатру. Беларускімі кампазітарамі было напісаны звыш 60 музычных твораў, сярод якіх балет кампазітара А. Туранкова «У лясным пушчары», аперэта М. Шчаглова на лібрэта Н. Арсеньевай «З выраю»; выдадзены зборнікі вершаў Н. Арсеньевай, Тодара Лебеды, Л. Случаніна. Кульмінацый дзеяніасці БЦР стаў II Усебеларускі Кангрэс, што прайшоў у Мінску 27 чэрвеня 1944 г. Хаця кангрэс праходзіў у акупаваным Мінску, ён меў надзвычай вялікае прадстаўніцтва — дэлегаты былі ад усіх этнографічных беларускіх мясцін колькасцю 1039 асобаў⁵.

На момант гарбачоўскай перабудовы — а менавіта з гэтых часоў пачынаеца новы гістарычны працэс у СССР — Беларусь падыйшла амаль абезгалоўленай, не маючай моцнай нацыянальна свядомай інтэлігенцыі, не маючай усведамлення сябе як нацыя і дзяржава. Дзве хвалі масавага тэруру — рэпрэсіі 1930-х гадоў і пераслед «нацыяналістаў» пасля 1944 г. далі сваім сумным вынікам татальну дэнацыяналізацыю.

З прыходам гарбачоўскай перабудовы пачаўся і рух за нацыянальнае адраджэнне малых і вялікіх нацый савецкай імперыі, які скончыўся яе развалам ў 1991 годзе. Не абмінуў гэты рух і Беларусь. У 1988 г. паўстаў Беларускі народны фронт, які паставіў сваёй мэтай дэмакратызацыю грамадства і нацыянальнае адраджэнне. У 1990 г. быў прыняты Закон аб мовах, згодна якому беларуская мова становілася адзінай дзяржаўнай мовай. Пасля абвішчэння Рэспублікі Беларусь была прынята нацыянальная сімволіка — герб «Пагоня» і бел-чырвона-белы сцяг. Пачалася **чацвёртая хвалья** нацыянальнага адраджэння, якая доўжылася з 1988 па 1996 г. — год рэферэндуму, пасля якога пачаўся наступ на ўсё беларускае і, у першую чаргу,

⁵ Другі Усебеларускі Кангрэс. Матэрыялы. Мюнхен, 1954.

на родную мову. Усё ж за гэты кароткі прамежак часу было зроблена вельмі шмат. Адкрываліся беларускія класы і школы, няўхільна беларусізавалася вышэйшая школа, упершыню адкрыта друкаваліся творы нацыянал-дэмакратай часоў культуры асобы, тых, хто доўгі час насыў ярлык «ворага народа».

У 1991 г. — годзе абвяшчэння суверэнітэту шэрагам постсавецкіх рэспублік, Беларусь была, відавочна, адзінай з іх, якая не была гатова да дзяржаўнай незалежнасці. Калі ў жыхароў Прыбалтыкі ідэя сваёй дзяржавы жыла на ўзроўні самага занядбалага абывацеля, то для беларусаў яна была незразумелай і асацыяравалася хутчэй з даўнімі, але не забытымі гулагайскімі лагерамі.

Зыходзячы з прыведзенай вышэй канцепцыі ўтварэння нацыі-дзяржавы, кожная нацыя павінна заваяваць свой суверэнітэт, перад гэтым прайсці шлях аўтаноміі і вельмі захацець незалежнасці. Так было ва ўсіх рэспубліках былога СССР, акрамя Беларусі. Працэс утварэння нацыі-дзяржавы, які пачаўся для большасці народаў, як мы вышэй адзначалі, яшчэ ў XIX ст., дасягнуў кульмінацыі ў канцы XX ст. Ідэалогія нацыяналізму запанавала паўсюдна. Але ў Беларусі гэтая ідэалогія не стала масавай.

Напачатку, у 1988 г., ідэі дэмакраты і нацыянальнага адраджэння крохылі побач. Недахоп таго і другога ў грамадстве, шматгадовая адсутнасць свабоды слова і друку, ганебны стан беларускай мовы і нацыянальнай культуры нечакана, пасля 30 кастрычніка 1988 г. — часу правядзення знакамітых «Дзядоў» — скончыліся ўзнікненнем шырокага руху за дэмакратыю: Беларускага народнага фронту (БНФ). БНФ з самага пачатку аказаўся на вяршыні палітычных працэсаў у Беларусі і задаваў пэўны тон у яе дзяржаўнай палітыцы, карыстаючыся ў вялікай ступені разгубленасцю камуністай і працэсам распаду СССР. Аднак, з 1995 г., пацярпейшы паразу на выбарах у Вярхоўны Савет, роля і аўтарытэт БНФ у грамадстве пачалі імкліва падаць.

З 1996 г. пачаўся новы перыяд у нацыянальнай палітыцы на Беларусі. Былі знішчаны галоўныя набыткі маладой Рэспублікі Беларусь: бел-чырвона-белы сцяг і герб «Пагоня». Было ўведзена двухмоёе — дзяржаўнасць рускай і беларускай моў, што фактычна азначала выцясненне беларускай мовы рускай. Наступіўшая пасля ўвядзення двухмоёї русіфікацыя дасягнула на Беларусі небывалых маштабаў і як нідзе на прасторы былога СССР, дала рэальный вынікі. Усе набыткі чацвёртай хвалі нацыянальнага адраджэння былі растаптаны і ў культурна-нацыянальным адраджэнні Беларусь была адкінута на дзесяць год назад, прычым працэс вынішчэння ўсяго нацыянальнага імкліва працягваецца.

Курс знешній і ўнутранай палітыкі Беларусі вызначаюць дзве процілеглыя пазіцыі: дзяржаўная і апазіцыйная. Афіцыйная дзяржаўная пазіцыя накіравана на аб'яднанне з Расіяй і ліквідацыю дзяржаўнасці Беларусі. Да палітычных партый і грамадскіх арганізацый, якія падтрымліваюць такі курс, адносяцца арганізацыі пракамуністычнай і прарасійскай арыентацыі.

Гэта Камуністычна партыя Беларусі, Сацыял-дэмакратычна партыя народнай згоды, Аграрная партыя і некаторыя іншыя менш вядомыя партыі, якія заўжды не прызнавалі Беларусь як незалежную дзяржаву, выступалі за адраджэнне СССР і пагарджалі беларускай мовай.

Апазіцыйныя структуры — партыі, няўрадавыя грамадскія арганізацыі, незалежныя прафсаюзы і іншыя, якія не падтрымліваюць афіцыйны курс на аб'яднанне з Расіяй, адстойваюць незалежную Беларусь. У склад апазіціі ўваходзіць, у першую чаргу, Беларускі народны фронт як найбольш масавая арганізацыя, якая мае густую сетку сваіх суполак па ўсёй Беларусі. Да іншых адносяна моцных апазіцыйных партый, маючых нейкую вагу ў палітычных працэсах на Беларусі, адносяцца Аб'яднаная грамадзянская партыя (АГП), Беларуская сацыял-дэмакратычна Грамада (БСДГ), Беларуская сацыял-дэмакратычна партыя (Народная грамада). Гэтыя пяць партый разам з больш дробнымі партыямі: Беларускай нацыянальнай партыяй (БНП), Нацыянальна-дэмакратычнай партыяй беларусаў (НДПБ), Беларускай Хрысціянска-дэмакратычнай Злучнасцю (БХДЗ) і г. д. — утвараюць группу партый дэмакратычнай арыентацыі. Вектар іх арыентацыі да супрацоўніцтва накіраваны не на Расію, а на перадавыя дзяржавы Захаду з захаваннем раўнапраўных партнёрскіх адносін з Расіяй.

На фоне гэтых агульнапалітычных працэсаў застаецца трохі ў ценю працэс беларускага нацыянальнага адраджэння, які, як мы адзначылі, з 1996 г. рэзка пайшоў на спад. З палітычных партый, якія працягваюць паслядоўна праводзіць курс на стварэнне моцнай беларускай дзяржавы, змагаюцца за нацыянальна-культурнае адраджэнне беларусаў, адносяцца БНФ, БНП, НДПБ, а таксама абедзве апазіцыйныя сацыял-дэмакратычныя партыі (БСДГ і БСДП). Гэтыя палітычныя сілы, а таксама шэраг няўрадавых грамадскіх арганізацый, аб'яднаных у Асамблею няўрадавых арганізацый (NJO), найбольш буйная з якіх Таварыства беларускай мовы (ТБМ), гуртуюць людзей на падставе нацыянальных інтарэсаў, з'яўляюцца захавальнікамі беларускага этнасу і служаць апорай для беларускага народа ў справе фармавання нацыі-дзяржавы. Асноўнай ідэалагічнай дакTRYнай гэтых партый і нацыянальных арганізацый з'яўляецца *культурны нацыяналізм*. Акрамя таго, для палітычных партый нацыянальнай плыні (ППНП), ідэалагічная платформа пашыраецца: на першы план выходзіць ужо *палітычны нацыяналізм*, які арганічна спалучаецца з культурным.

Асаблівае месца ў палітычнай палітры Беларусі займаюць партыі, якія абыякава ставяцца да нацыянальна-культурнага развіцця Беларусі, але на-кіроўваюць сваю дзейнасць на ўмацаванне суверэнітэту Беларусі. Асновай іх палітычнай дакTRYні з'яўляецца менавіта палітычны нацыяналізм. Найбольш буйнай з гэтых партый з'яўляецца АГП, якая складаецца галоўным чынам з бізнесменаў і інтэлігентаў розных узроўняў, якіх прываблівае ліберальная ідэя. АГП будзе сваю дзейнасць на цесным супрацоўніцтве з прадпрымальнікамі, сябрамі «Хартыі-97», замежнымі ліберальнымі дэмакратамі.

Дактрыну палітычнага нацыяналізму падтрымліваюць на Беларусі таксама ўсе незалежныя прафсаюзы, Саюз прадпрымальнікаў, большасць арганізацый NJO. І на цяперашнім этапе супрацоўніцтва структур ППНП з АГП і іншымі партыямі і арганізацыямі, што стаяць на пазіцыях палітычнага нацыяналізму, праста неабходнае. Прадуманая палітыка аб'яднання ўсіх гэтых арганізацый на падставе прынцыпаў дзяржаўнай незалежнасці, правоў чалавека і рынкавай эканомікі — гэта асноўны шанец захавання сувэрэнітэту Беларусі і захавання беларускага этнасу.

На нашую думку, рэстаўрацыя савецкай мадэлі грамадства на прыкладзе саюза Расіі з Беларуссю, загадзя невыконваемая задача. Штучным умяшальництвам у працэс фармавання незалежных нацый-дзяржаў — а гэта дамінучы аб'ектыўны працэс XX ст. — можна толькі адцягнуць час і адкінуць у развіцці сваю дзяржаву на некалькі дзесяцігоддзяў назад.

Якія ж варыянты будучыні Беларусі існуюць у сённяшній сітуацыі? Іх два.

Першы варыянт — Беларусь уваходзіць у склад Расіі. Для Расіі такі варыянт нявыгадны тым, што дадаецца новая крапка напружанасці ў і без таго складаныя міжнацыянальныя адносіны, што ўсё больш праяўляюцца ў розных рэгіёнах Расіі, асабліва на Каўказе. Акрамя таго, на плечы расійскіх эканамістаў ляжа не такая ўжо простая задача разборкі з планавай, прасавецкай эканомікай, якую падтрымлівае цяперашні беларускі ўрад.

Для Беларусі першы варыянт не проста нявыгадны. Ён азначае, па-першае, ліквідацыю беларускай дзяржавы, вынішчэнне ўсяго нацыянальнага, поўную асіміляцыю беларусаў рускімі. Прычым гэтая асіміляцыя будзе далёка не бяскрыўднай. Беларусы і наогул насельніцтва тэрыторыі Беларусі доўгі час яшчэ будуць заставацца людзьмі другога гатунку. З еўрапейскай краіны, якая займае выгаднае геапалітычнае становішча ва Усходній Еўропе з выдатнымі перспектывамі, Беларусь ператворыцца ў перыферыйную правінцыю Расіі, стане перавалачным пунктам руху шматлікіх расійскіх крымінальных структур і росквіту крымінальнага бізнесу.

Другі варыянт — прагрэсіўны. Беларусь застаецца незалежнай, рухаецца разам з усім цывілізаваным светам па шляху развіцця, дэмакратычных пераўтварэнняў і пабудовы цывілізаванага, заможнага грамадства. Гэты варыянт падаецца нам больш верагодным. За яго ажыццяўленне, у першую чаргу, сведчаць агульныя палітычныя законы развіцця грамадства ў сучасную эпоху — гэта законы, у аснове якіх ляжыць працэс утварэння нацыянальных дзяржаў і трывумф эпохі нацыяналізму.

Нягледзячы на неспрыяльнную для нацыянальнага адраджэння палітыку дзяржавы, яно працягвае на Беларусі развівацца. Атрымаўшы адчувальны ўдар з боку афіцыйных улад прыняццем двухмоўя, што прывяло да катастрофічных вынікаў і паставіла пад пагрозу само існаванне беларускай мовы, нацыянальны рух не прыпыніў свайго развіцця — ён працягваў пашырацца, але ўжо знутры. Зерні нацыяналізму пачалі ўзыходзіць і далі плён у выглядзе вялікай колькасці нацыянальна-свядомай моладзі.

Беларускі нацыянальна-адраджэнцкі рух неаднаразова вынішчаўся. Усім памятныя гады рэпрэсій 1930-х гг., калі была знішчана амаль уся нацыянальная беларуская інтэлігенцыя. Аднак яна паўстала з новай сілай пасля Другой сусветнай вайны, даўши свету выдатную беларускую паэзію і прозу. К канцу 1980-х гг. беларускія пісьменнікі сталі нават сімвалам беларускамоўнага грамадзяніна на Беларусі. Тым не менш, з узікненнем Беларускага народнага фронту, зусім не яны сталі носьбітамі новай нацыянальнай ідэалогіі. Высветлілася, што нацыянальна-свядомыя беларусы ёсць, фактычна, ва ўсіх пластах грамадства. Многія з іх не валодалі роднай мовай, але яны хутка навучыліся размаўляць па-беларуску.

Існаванне дастатковая вялікай колькасці нацыянальна-свядомых людзей у, здавалася б, цалкам русіфікованым грамадстве, наводзіць на думку аб наперад вызначанай неабходнасці іх існавання дзеля захавання нацыі, якая наканавана нам звыш. Існаванне такіх нацыянальных элементаў сведчыць як раз аб глыбінных працэсах у эвалюцыі грамадства, непазбежным вынікам якіх з'яўляецца сцвярджэнне нацыянальнай дзяржавы. Гэтыя свядомыя людзі, нібы ўкрапленні, ёсць паўсюдна ў Беларусі і нават за яе межамі. Менавіта яны зайсёды становяцца на чале новых працэсаў у грамадстве і вядуць за сабой нацыю.

Такім чынам, на нашу думку, ёсць усе падставы меркаваць, што Беларусь увойдзе ў трэцяе тысячагоддзе незалежнай нацыянальнай дзяржавай і беларусы ў рэшце рэшт зоймуць «свой пачэсны пасад між народамі».

Янка Запруднік (Нью-Йорк, ЗША)

БЕЛАРУСКАЕ (ДВАЦЦАТАЕ) СТАГОДЗЬДЗЕ: Параўнальная рэтраспэктыва *

Дваццаць першое стагодзьдзе, на парозе якога мы стаім і на затуманеную даль якога паглядаем з трывогай, змушае нас азірнуцца на пройдзенае стагодзьдзе, каб адказаць сабе на пытаньне: у якім кірунку мы рухаемся як нацыя — да самасціверджання і ўмацавання ці да самаліквідацыі? Пытаньне гэтае кардынальна важнае, бо ад адказу на яго залежыць стан нашага духу, нашае самаадчуваньне як удзельнікаў дзяржавнага будаўніцтва. Пытаньні пра кірунак развязвіцца грамадзтва натураныя для крутых паваротаў гісторыі. Апынуўшыся на ўхабах такога павароту на пачатку 1920-х гадоў, Янка Купала пісаў:

* Па просьбe аўтарa захоўваецца яго правапіс (тарашкевіца) і сістэма спасылак.

Стайм мы перад будучыній нашай
І ўсё варожым, сочым ейны ход...
Ці ўскрэснем мы, душою ўпаўшы, зьвяўшы,
Каб выйсыці ў съвет, як нейкі здольны род? ¹

Мінула ад таго часу восемдзесят гадоў (амаль тры пакаленіні), шмат што радыкальна зъмянілася і ў цэлым съвеце, і ў жыцці нашага народу. Тым ня менш і сёньня пытаныне, ці здолеем мы «выйсыці ў съвет, як нейкі здольны род», ня зънятае з парадку дня. Было яно зададзенае нядаўна ў Лёндане прафэсару Альжбеце Смулковай, беларусолягу й дыплямату. Як памятаем, прафэсар Смулкова была першым паслом Польшчы ў сталіцы незалежнай Беларусі на пачатку 1990-х гадоў. У інтэрв'ю зь ёй прадстаўнік Англа-Беларускага Таварыства запытаўся: ці мае Беларусь будучыню ў канцэксце аб'яднанай Эўропы? На гэта прафэсар Смулкова адказала: «Я пепракананая, што, незважаючы на цяжкія палітычныя й эканамічныя ўмовы ды слабую нацыянальную самасъведамасць некаторых беларусаў, Беларусь выжыве як нацыя. Прыйдуць новыя пакаленіні беларусаў, пяраймуць справы, і мы будзем съведкамі адраджэння гэтай нацыі» ².

Адказ суцяшальны. Але праблема не ў адказе, праблема ў тым, што само пытаныне дасюль мучыць шмат каго з нас. Бо там, дзе пытаныні, там і сумневы, і зъняверана сцвяць — тая самая, што ў 1921 годзе змусіла Янку Купалу трывожыцца:

«Ці ўскрэснем мы, душою ўпаўшы, зьвяўшы?...» Вось чаму вельмі важна кінуць вокам на цэлае дваццатае стагодзьдзе, каб вызначыць агульны кірунак гістарычнага разьвіцця Беларусі — устанавіць, ці выходзім мы ў съвет, «як нейкі здольны род».

Слушна кажуць, што рэчы пазнаюцца ў парыўнаньні. Кампаратыўны мэтад ужываецца шмат дзе. Дык чаму не пакарыстацца ім у гістарычным аналізе?

Таму кіньма вокам на першае ў апошніяе дзесяцігодзьдзі мінулага веку зь гледзішча на стан беларускай нацыянальнай справы, стан дзяржаўнага будаўніцтва. Возьмем за паказальнікі:

- палітычны статус краіны;
- сацыяльную структуру грамадзтва;
- нацыянальную съведамую інтэлігенцыю;
- узровень асьветы ў грамадзтве;
- мову ў беларускамоўны друк;
- палітычныя партыі й арганізацыі, што прапагандуюць нацыянальную справу;

¹ «Спадчына. Выбар паэзіі Янкі Купалы» (Нью-Ёрк – Мінхэн: выд. «Бацькаўшчына», 1955), 6, 178.

² Prof. Elzbeta Smulkowa. «Belarus Will Survive As a Nation». Belarusian. *News Bulletin*. # 7, London, September 2000.

- ролю эміграцыі;
- стаўленьне міжнароднае грамадзкасці да пытаньня беларускае незалежнасці.

Дзе была Беларусь на пачатку дваццатага стагодзьдзя? У адміністрацыйным сэнсе яе ня было — быў толькі «Северо-Западны край». У геаграфічным сэнсе яна была ня зусім на сваім месцы. Паводле папулярнае энцыклапедыі Брокгауза-Ефроні Беларусь складалася зь Менскай, Магілёўскай, Віцебскай і заходніх частак Смаленскае губэрні³. Заўважце, што ані Віленскай, ані Горадзенскай губэрні, заселеных у бальшыні беларусамі, рэдактары энцыклапедыі не зацічлі да беларускай тэрыторыі: тэрміналягічна гэтыя дзінве губэрні заставаліся яшчэ «літоўскімі», як рэха гістарычнае мінуўшчыны. Францішак Багушэвіч, адказваючы ў сваёй «Дудцы беларускай» на пытаньне «гдзе ж цяпер Беларусь?», тлумачыў, што яна «там, братцы, гдзе наша мова жывеца»⁴. Але ж сама мова была яшчэ ня вылушчыўшыся са шкарлупіны «ннаречия великорусского языка». Як бачым, на пачатку стагодзьдзя сам панятак «Беларусь» ня меў яшчэ выразных геаграфічных і этнаграфічных контураў.

У сацыяльным разрэзе беларускае грамадзтва распадалася на сялянаў (88 працэнтаў) і гараджанаў (12 працэнтаў). Прычым у гарадох жыло толькі 2,6 працэнта беларусаў, а рэшта месцічаў складалася з габрэяў (найбольшая катэгорыя), палякоў, рассейцаў і татараў⁵.

Панятак нацыянальнасці беларусаў быў непадзельна звязаны з сацыяльным станам. У афіцыйных актах Дзяржаўнае Думы Расеі фігуравала такая гібрыдная катэгорыя — «крестьянин-белорус», або «белорус-крестьянин». Але гэта ня было азначэннем нацыянальнасці. «Северо-Западны край», паводле выказаннія прэм'ера расейскага ўраду П. Сталыпіна, быў заселены «эканамічна-слабой рускай бальшынёй і эканамічна моцнай польскай міншынёй». Памешчыцкі лад Расеі адапхнуў «селяніна-беларуса» зь ягоным абкроенным загонам на пяшчаныя й балотныя ласкуты. Гэтыя аграрныя абрэзкі і ўспрымаліся сялянскай псыхалёгіяй першых адраджэнцаў як Бацькаўшчына (зь вялікай літары). Ад такога якраз звужанага разумення яе йшоў плач нашаніўскіх песьняроў пра «Край наш бедны, край наш родны! Лес, балота ды пясок...»⁶. Аж пакуль Вацлаў Ластоўскі ў 1913 годзе не падняў галавы вышэй і ня глянуў на ўсю Беларусь, як на сваю Бацькаўшчыну⁷. Інтэлектуальны рэвалюцыянер, Ластоўскі першы

³ «Энциклопедический Словарь», т. 5 (Ст. Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1891), с. 231.

⁴ Францішак Багушэвіч. «Творы» (Мінск: выд. «Беларусь», 1967), б. 17.

⁵ Перцев, В. Н. и др., ред. «Документы и материалы по истории Белоруссии, 1900–1917». Т. 3 (Мінск: АН БССР, 1953), с. 30.

⁶ Якуб Колас. «Збор твораў у чатыроццаці тамах». Т. 1. «Вершы. 1898–1917» (Мінск: «Мастацкая літаратура», 1972), б. 22.

⁷ Гл. ягоны артыкул «Сплачваіце доўг» у кнізе: Вацлаў Ластоўскі. «Выбраныя творы» (Мінск: «Беларускі кнігазбор», 1997), бб. 273–275.

з адраджэнцаў рэабілітаваў панятак Бацькаўшчыны-Беларусі, спалучыў-шы ў адно цэлае — і сялянскае, і панскве.

Так што на самым пачатку стагодзьдзя перад беларускім адраджэнскім рухам стаяла вялізарнейшае заданыне вызначыць, што гэта — Беларусь, дзе яна ды «красасяляніць», «адмужычыць» гэты панятак, атрысці яго ад сацыяльной закамплексаванасці. На гэты складаны працэс спатрэбіўся ладны кавалак часу пры съціплых кадрах нацыянальнай інтэлігенцыі. Бо першае дзесяцігодзьдзе — гэта яшчэ, паводле трапнай заўвагі Антона Адамовіча, «эпоха адзінак»⁸. Гэта яны, раскіданыя, як съветлякі, у поцемках калектыўнай амнезіі шукалі для свайго народу выйсьця з гістарычнага тупіка. У абліччы адсутнасці традыціі палітычнай работы трэба было пачынаць ад самаадукацыі й працаўцаў на неўрадлівай, чужамоўнай і чужанацыянальнай, гарадзкой глебе. Спадзявацца даводзілася ў асноўным на вёску, дзе няпісьменных налічвалася 74 працэнты (пры агульнай пісьменнасці каля 32 працэнтаў і пісьменнасці гарадзкога жыхарства 57 працэнтаў)⁹.

Красамоўны паказальнік дыстанцыі, якую яшчэ трэба было прайсці беларускаму адраджэнскому руху — тэрміналагічная нівырабленасць і нераспрацаванасць мовы. Калі чытаеш першыя гадавікі «Нашай нівы», бачыш, якая вялізарная праца яшчэ чакала беларускіх адраджэнцаў у гэтай кардынальна важнай галіне культуры.

Пачатак дваццатага стагодзьдзя — гэта перыяд першых кроакаў: першая палітычная партыя, першая легальная газета, першая выдавецкая суполка, першы лемантар, першы настаўніцкі хайрус, першая кніжная спроба насыветліць мінуўшчыну народу з гледзішча на ягоныя нацыянальнія інтарэсы. Паказальна, аднак, што ў «Кароткай гісторыі Беларусі» Вацлава Ластоўскага 1910 году яшчэ няма такіх валатоўскіх постацяў гісторыі, як Францішак Скарона й Кастусь Каліноўскі. І гэта таксама шмат гаворыць пра няпоўнасць адраджэнскага арсэналу.

Трэба было таксама адсэпараваць рэлігію ад мовы — праваслаўе ад расейскай, а каталіцызм ад польскай. Гэты рэлігійна-моўны сымбіёз, як ведама, і сённяні ўшчэ становіцца немалую перашкоду нацыянальнаму самасцьверджанню беларусаў.

Пры засільлі чужародных паняццяў і паглядаў ды ніzkай пісьменнасці, зразумела, не магло быць і арганізаванае ў нацыянальным сэнсе свае эміграцыі, хоць зь Беларусі на працягу першага дзесяцігодзьдзя выехалі дзесяткі тысячаў людзей.

І ўрэшце, канчаючы агляд пачатку стагодзьдзя, трэба падкрэсліць адсутнасць якога б там ні было зацікаўленыня з боку вонкавага съвету беларускім пытаньнем. Бо ня было самога пытаньня. Рэдкія замежнікі, калі й

⁸ Гл. Nicholas P. Vakar. *Belorussia: The Making of a Nation* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1956), p. 87.

⁹ А. А. Раков. «Население БССР» (Мінск: НіТ, 1969), с. 140.

заўважалі нейкую этнічную дыфэрэнцыяцыю на заходніх ускраінах імпэрыі, дык бачылі там, апрача палякоў, «малых», «белых» і «вялікіх русаў».

Сённяня сітуацыя кардынальна іншая. Беларусь цяпер — панятак даволі акрэслены географічна, палітычна й гістарычна. Ад 1918 году існуе, хоць і з пэрыпэтыймі, беларуская дзяржава, якая можа пахваліцца ролем адной з заснавальніц ААН. Яна — удзельніца міжнародных пагадненняў, мае дыпламатычныя місіі ў шэрагу сталіцаў свету. Рэспубліка Беларусь заслужыла нават на міжнародную гарантыву. Гэтак, у сінегі 1994 году лідэры Злучаных Штатаў, Вялікабрытаніі й Расеі, удзячныя за тое, што Менск аддаў Расеі атамную зброю, задэкляваравалі ў падпісаным мэморандуме «шанаваць незалежнасць, сувэрэнітэт і тэртыярыйную непадзельнасць Беларусі»¹⁰.

Завостраная апошнімі гадамі міжнародная ўвага да падзеяў у Беларусі съведчыць пра зацікаўленасць дэмакратычных дзяржаваў у захаваныні беларускай дзяржаўнасці ды прысьпешаныні ў рэспубліцы адпаведных рэформаў.

Адбыліся за мінулае стагодзьдзе вялікія змены ў сацыяльнай структуры беларускага грамадства. Цяпер ужо не 12, а 69 процентаў жыхароў живуць у гарадох¹¹.

Сённяня можна таксама гаварыць пра беларускую нацыяльнальна съведчадому эліту, хай сабе й невялікую прапарцыяльна да ўсіяе інтэлігенцыі. Сучасная ўсеагульная пісменнасць працуе на карысць адраджэнскай ідэі. Шырэйшая пайнфармаванасць пра свою мінуўшчыну ды пра тэндэнцыі міжнароднага разьвіцця, перш-наперш пра ўздым нацыяналізму ў сівеце, узьдзейвае на фармаваныне паглядаў маладога пакалення беларусаў, завастраочы ягоную ўвагу на інтарэсах свае краіны-дзяржавы.

Беларуская мова, хоць і пацярпела ѹдалей церпіць ад дыскрымінацыі, сённяня поўнасцю распрацаваная тэрміналягічна й мае багаты запас мас-тацкае ды навуковае літаратуры. Пра гэта съведчыць такія выданыні, як універсальная «Беларуская энцыклапедыя» (пры ўсіх ейных недахопах), «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі», «Беларускі кнігазбор», публікацыі ньюёрскага Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва, шматлікія часопісы й газеты, дзяржаўныя й незалежныя, што выходзяць як у самой Беларусі, гэтак і за ейнымі межамі.

Бязумоўна, на ўсё выглядае ружова для беларускай дзяржаўнасці й нацыянальнае культуры. Урбанізацыя, універсальная адукцыя, рэвалюцыя ў сродках масавай інфармацыі, жорсткая рэдукцыя сферы ўжытку беларускай мовы нясуць у сабе паважную пагрозу нацыянальнаму самасцьверджанню беларусаў. Але сённяня, у выпіку шматгадовага існаваныя фармальнае беларускай дзяржаўнасці, трэба адрозніваць русыфікацыю моўную ад

¹⁰ Belarusian Review. Winter. 1994/95, p. 2.

¹¹ Віктар Мухін. Попіс жыхарства: людзі і мовы. «Наша Ніва» № 42, 16 кастрычніка 2000.

русыфікацыі палітычнае. Падобна як ангельская мова ў Ірландыі або ў Канадзе ці нямецкая ў Аўстрыі служаць выказынкамі нацыянальнай тоеснасці ірляндцаў, канадцаў і аўстрыйцаў, гэтак і расейская мова ў Беларусі ў шмат якіх выпадках сталася носьбітам ідэі дзяржаўнай незалежнасці й нацыянальнага адраджэння Беларусі. Хопіць пачытаць такія двухмоўныя газеты, як «Народная воля», «Наша свабода», «Рабочы», каб пабачыць гэтую зьмену на беларускім культурна-палітычным ляндшафце. Сацыёляг Алех Манаев, даючы абагульнены «партрэт» электраграфу Беларусі, гэтак харктарызуе «камаль несумненнага праціўніка» Лукашэнкі, а значыцца — адэпта беларускай нацыянальнай ідэі. Гэта, паводле Манаева, — «малады адукаваны мянчанін, які бярэ актыўны ўдзел у прадпрымальніцтве, гаворыць па-расейску, прыхільнік незалежнасці Беларусі й арыентаваны на Захад»¹².

Калі на пачатку стагодзьдзя беларускую справу бараніла толькі адна палітычная партыя, выказваючыся асьцярожна за аўтаномію Беларусі, дык сёньня цэлы шэраг грамадзкіх інстытутаў прапагандуюць ідэю сувэрэнітэту й незалежнасці беларускага дзяржавы ды адраджэння нацыянальнай культуры. Трансфармуецца сам панятак нацыянальнасці. У Дэкларацыі ВС БССР «Аб дзяржаўным сувэрэнітэце Беларускай Савецкай Сацыял-стычнай Рэспублікі» сказана (артыкул 2): «Грамадзяне Беларускай ССР усіх нацыянальнасцей складаюць беларускі народ»¹³. Гэтак, само азначэнне «беларускі народ» кардынальна пераасэнсаванае — пераведзенае з роўніцы этнічна-моўнай у роўніцу палітычна-грамадзянскую. І сапраўды, паводле апошняга перапісу жыхарства, 81 працэнт насельнікі Беларусі ўва-жаюць сябе за беларусаў, тым часам як гавораць па-беларуску толькі 37 працэнтаў. Гэта значыць, што мова перастала быць выключным паказальнікам нацыянальнасці, якім яна была для адраджэнцаў на пачатку стагодзьдзя. Сёньня шмат хто карыстаецца расейскай мовай, але цэнтры сваю беларускую нацыянальнасць, уключаючы ў гэтае паняцьце ідэю дзяржаўнай незалежнасці й адраджэння нацыянальнай культуры.

Падмацоўваюць тэндэнцыю да нацыянальна-дзяржаўнага самасъверджання Беларусі ў зъмены ў паглядах на рэлігію. Тандэм рэлігіі й нацыянальнасці — атасамлянне каталіцызму з польскасцю ды праваслаўя з расейскасцю — пачынае, хоць і памалу, распадацца. Рэлігія ў Беларусі набывае паступова функцыю фарматара нацыянальнай съведамасці. Прагэта съведчаць беларускамоўныя багаслужбы й выданыя як праваслаўныя, гэтак і каталіцкія ды вуніяцкія, а таксама паступовая папулярызацыя ідэі аўтакефаліі Беларускага праваслаўя царквы.

Новая зъява другое палавіны стагодзьдзя — беларуская палітычная эміграцыя, якая сталася фактарам культурных і палітычных працэсаў на

¹² «Белоруссия и Россия: обіцтва и государства». Редактор-составитель Д. Е. Фурман (Москва: изд. «Права человека», 1998), с. 289.

¹³ «Звязда», 6 красавіка 1993.

Бацькаўшчыне. Мэмарандумы заходнім урадам ад беларускай дыяспары, візиты ў міністэрствы, пікеты ў заходніх сталіцах, удзел у міжнародных канфэрэнцыях, навуковыя публікацыі, лісты ў рэдакцыі газетаў, радыёвіышчанье на Беларусь з-за мяжы, а таксама, хоць і невялікая, але маральна важная, фінансавая дапамога незалежным структурам у Беларусі — усё гэта мела й мае ці малы ўплыў на рост незалежніцкіх настроў на Бацькаўшчыне.

Такім чынам, падсумоўваючы, можна сказаць, што асноўнай тэндэнцыяй дваццатага стагодзьдзя быў рост атрыбутаў беларускай нацыі й нацыянальнай дзяржаўнасці. Справа абароны нацыянальных інтарэсаў Беларусі стаіць сёньня на пярэднім пляне як унутры рэспублікі, гэтак і на міжнароднай арэне. Паглыбляецца ў грамадзтве разумен'не, што эканамічны дабрабыт і культурныя вартасы могуць аптымальна разывівацца толькі ў незалежнай дзяржаве з дэмакратычным ладам. Гэтыя два аб'екты — незалежнасць Беларусі й дэмакратыя — застануцца асноўнымі мэтамі, да якіх будуць імкнунца ўсё больш і больш прадстаўнікоў цяперашняга й далейшых пакаленіяў беларускіх палітыкаў і грамадзка-культурных дзеячоў.

ДЗЯРЖАЎНАСЦЬ, МІЖДЗЯРЖАЎНЫЯ АДНОСІНЫ

Галіна Дзербіна (Мінск)

СТАТУТЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА ЯК ПРАЯВА ПРАВАВОЙ КУЛЬТУРЫ РЭНЕСАНСУ

Эпоха Рэнесансу у культуры Еўропы вызначыла права як асноўны фактар, праз які бачылася развіццё грамадства. Права разглядалася як сінтэз фундаментальных ідеалаў, пакладзеных грамадствам у аснову сваёй практичнай дзейнасці.

Да асноўных фактараў, якія сфарміравалі юрыспрудэнцыю Рэнесансу, сучасныя даследчыкі адносяць наступныя працэсы ў гісторыі права: рэцэпцыя раманістычных нормаў і паніяццяў; тэндэнцыя да кадыфікацыі права на падставе рацыяналізацыі яго канцэпцыі; актыўнае ўзדзейнне культуры Рэнесансу¹.

Права Вялікага Княства Літоўскага, адлюстраванае ў Статутах ВКЛ 1529, 1566 і 1588 гг., з'явілася найбольш выразнай праявой рэнесанснай юрыспрудэнцыі краінаў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Выразны рэнесансны харектар Статутаў даследчыкі лічаць адметнасцю развіцця права ВКЛ XVI ст. на фоне тагачасных помнікаў права суседніх краін². Гэты вывод мае канцептуальны харектар і дапаўняе традыцыйны падыход, у якім

¹ Bardach J. Statuty litewskie a prawo rzymskie. Warszawa, 1999. S. 9–10, 22–26; Urszczak W. Europejskie kodeksy doby Renesansu // Czasopismo Prawno-Historyczne. 1988. T. XL. Z. 1. S. 65; Robinson O. F., Fergus T. D., Gordon W. M. European legal history. London; Dublin; Edinburgh, 1994. P. 166–178; Давид Р., Жофрэ-Спинози К. Основные правовые системы современности. М., 1998. С. 36–37, 40–43.

² Бардах Ю. Литовские статуты — памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. М., 1976. С. 71–93; Bardach J. Statuty Litewskie a prawo rzymskie. S. 1–14, 16, 22, 86, 92–94; Maciejowski W. A. Historia prawodawstw slowian-skich. Warszawa. 1856. T. 1. S. 207.

падкрэслівалася «спазненне» і «незавершанасць» шматлікіх эканамічных, ідэалагічных і сацыяльных з’яў як харктэрных рысаў эпохі на Беларусі³. Паспяховай эвалюцыі прававой сістэмы ВКЛ спрыялі дынамічнае развіццё культуры, эканомікі і палітычных адносін, дасягненне шляхтай уплывовай ролі ў кіраванні дзяржавай⁴. Вядомы польскі даследчык Ю. Бардах звяртае ўвагу на важную задачу кансалідацыі замель ВКЛ у XVI ст., якая патрабавала адзінай прававой сістэмы, а знешнім уплывовым фактарам разглядае персанальную унію ВКЛ і Польшчы, што вымагала прававога акрэслення ўласнай суверэннасці⁵. Непасрэдны ўплыў на высокі ўзровень заканадаўства, як уяўляеца, аказала адзінай канцэпцыя правы, якой кіраваліся і паслядоўна ўдасканальвалі ў трох кадыфікацыях, і высокі навуковы ўзровень членаў статутавых камісій, якія надалі канцэпцыі права рэальная формы і рысы рэнесанснага заканадаўства. Кожны Статут разглядаеца даследчыкамі пераважна як асобная кадыфікацыя, на якую істотны ўплыў мела рэцэпцыя рымскага права⁶. Спецыяльнаму разгляду гэтага аспекта гісторыі права ВКЛ прысвечана работа Ю. Бардаха «Літоўскія Статуты і рымскае права»⁷.

XVI ст. для ВКЛ было часам росквіту культуры і рэфармавання грамадства: ад эканамічнай рэформы да перабудовы палітыка-прававой сістэмы. Вядомыя мысляры, палітыкі і юрысты — Ф. Скарына, М. Літвін, А. Волан, С. Будны, В. Чырка, А. Ратондус, П. Раізій, Я. Даманеўскі, М. Валадковіч, П. Астравецкі, С. Габрыяловіч, А. Гаштольд, Я. Глябовіч, М. Радзівіл Чорны, М. Радзівіл Рыжы, А. Валовіч, К. Радзівіл Пярун, Л. Сапега і іншыя — працавалі ў розных накірунках на аўтарытэт права і развіццё правасвядомасці грамадства. Падмуркам, на якім атрымалі развіццё правы розных саслоўяў, сталі ідэі аб каштоўнасці чалавека як асобы і роўнасці ўсіх перад законам, вяршынства закону разглядалася як аснова цывілізаванага грамадства.

На падставе новай канцэпцыі ў Статутах узмацнілася юрыдычная абарона правоў асобы. Адпавядала эпосе гуманізму найперш скарачэнне крыніц нявольніцтва і фарміраванне ў праве інстытуту прэзумпцыі невінаватасці: у другім Статуте толькі для шляхты, а у трэцім Статуте для людзей усіх станаў. У Статут 1588 г. была ўведзена норма аб адказнасці шляхты

³ Падокшын С. А. Філософская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі. Мн., 1990. С. 45–61, 62–68.

⁴ Бардах Ю. Литовские статуты — памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. М., 1976. С. 71–93; Bardach J. Statuty Litewskie a prawo rzymskie. S. 1–14, 16, 22, 86, 92–94; Maciejowski W. A. Historia prawodawstw slowianskich. T. 1. S. 207.

⁵ Bardach J. Statuty Litewskie a prawo rzymskie. S. 22–23.

⁶ Лаппо И. И. Литовский Статут 1588. Каунис, 1936. Т. 1. Ч. 2; Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. М., 1961.

⁷ Bardach J. Statuty litewskie a prawo rzymskie.

за забойства простага чалавека, неабходнасць якой абгрунтоўвалі А. Волан, А. Ф. Маджэўскі і інш. у сваіх працах. Уніфікацыя права была накіравана на роўнасць усіх перад законам, але гэты прынцып толькі пачаў зацвярджацца ў праве і дзейнічаў выбарачна. Пераважна забяспечвалася роўнасць усіх у прыватным праве, дзе найбольш дэталёва распрацаваны інстытуцыі, якія датычацца абавязковых, рэчавых і сямейна-маёмасных дачыненняў. Права адлюстроўвала падзел на саслоўі і пераважна іх няроўнасць перад законам, але ўраўнаванне правоў у межах аднаго саслоўя.

Прынцып «фармальны» роўнасці быў пакладзены ў аснову ўраўнавання правоў паноў і шляхты і аблежавання ўлады манарха. Статут 1588 г. зацвердзіў пераход заканадаўчай улады да сейма, але рэарганізацыю сейма пасля Люблінскай уніі і стасункаў паміж ВКЛ і Польшчай закон непасрэдна не адлюстраваў. Заканадаўства зацвердзіла асновы палітычнай сістэмы дзяржавы і яе суверэнітэт.

Высокі для свайго часу ўзоровень юрыдычнай тэхнікі адлюстраваўся ў яснай, дакладнай дзяржаўнай мове (старабеларускай) Статутаў, насычанай юрыдычнай тэрміналогіяй. У тэксце ўжыты юрыдычныя канструкцыі, агульныя для рамана-германскай прававой сістэмы, сфарміраваны празумпцыі і юрыдычныя фікцыі. Нормы права набылі больш абстрактныя харектар і структуру, склалася сістэма інстытутаў. Сеймамі была распрацавана працэдура прыняцця законаў і ўступлення іх у дзеянне, што садзейнічала павелічэнню ролі закона ў жыцці грамадства. Менавіта дасканалае рэгуляванне прыватных і публічных адносін з'явілася падставай для запазычання Статутаў суседнімі краінамі.

Навука права і юрыдычная адукацыя, ідэі гуманізму і Рэфармацыі мелі непасрэднае і апасродкованае ўздзеянне на фарміраванне канцэпцыі права і распрацоўку Статутаў. Найбольш яскрава сувязь гэтых фактараў выяўлялася праз дзейнасць статутавых камісій і канкрэтных асоб. Вядомымі ўплывовымі асобамі, якія адыгралі значную ролю ў кадыфікацыі права, з'яўляліся навукоўцы-юрысты А. Ратондус і П. Раізій. Непасрэднае дачыненне да заканадаўчай дзейнасці мела канцылярыя ВКЛ. Юрыспрудэнцыя ВКЛ XVI ст. была цесна звязана з імёнамі канцлерараў і падканцлерараў А. Гаштольда, М. Радзівіла Чорнага, А. Валовіча, М. Радзівіла Рыжага, К. Радзівіла Перуна, Л. Сапегі.

Імёны навукоўца Пятра Раізія (*doctor utrius iuris*, доктар і кананічнага і рымскага права) і канцлерара Л. Сапегі аб'ядноўваюць Статуты 1566 і 1588 гг., якія зацвердзілі дзяржаўную незалежнасць ВКЛ. П. Раізій, іспанец па паходжанню, увайшоў у гісторыю права ВКЛ як прадстаўнік гуманістычнай школы права, якая ўзнікла у XVI ст. на фоне агульных тэндэнций адраджэння антычнай культуры, уплыну ідэі гуманізму і рэфармацыйных вучэнняў. Канцэпцыя школы засноўвалася на натуральна-прававой дактрыне, тэорыі пагаднення і суверэнітэту і абгрунтоўвала неабходнасць дзяржаўнага заканадаўства, сістэматызацыі і кадыфікацыі мясцовага права.

Школа была створана пераважна юрыстамі Францыі, Германіі, Італіі, але яе ідэі дынамічна распаўсюджваліся ва ўсіх краінах рамана-германскай прававой сістэмы. Школа гуманістаў моцна паўплывала таксама на прававую сістэму ВКЛ, якая ў XVI ст. з'явілася выразным прайяўленнем працэсаў развіцця адзінай рамана-германскай прававой сістэмы.

П. Раізій аказаў значны ўплыў на прававую культуру ВКЛ праз выкладанне і кіраванне Святаянскай школай у Вільні, праз работу ў складзе асэкарскага суда⁸, напісанне юрыдычнага трактата на аснове судовай практикі ВКЛ⁹, і праз непасрэдны ўдзел у распрацоўцы Статута 1566 г. П. Раізій, які пераехаў у Польшчу ў 1552 г., непасрэдна даносіў да сваіх студэнтаў асноўныя ідэі гуманістычнай школы права як вучань яе знакамітага заснавальніка прафесара універсітэта ў Балоныі Альцыятуса, студэнтамі якога былі і вядомыя ў Польшчы навукоўцы М. Кромер, М. Стрыйкоўскі і С. Мацеевскі.¹⁰ Сваёй выкладчыцкай, практичнай і навуковай дзейнасцю П. Раізій зрабіў важкі ўклад і аказаў значны ўплыў на прававую культуру ВКЛ і Польшчы.

З асобай П. Раізія і развіццём школы пры касцёле св. Яна ў Вільні звязаны пачатак юрыдычнай адукацыі ў ВКЛ¹¹. Факт існавання і дзейнасці школы доўгі час выклікаў супяречлівія меркаванні з-за недастатковасці дакументальных крыніц. Вядома, што ў 1513 г. пры касцёле св. Яна была адчынена школа, на аснове якой у 1566 г. была заснавана па ініцыятыве Жыгімонта Аўгуста Святаянская школа грамадзянскага права, якую ўзначаліў П. Раізій¹². Ён жа выкладаў курсы рымскага, саксонскага і магдэбургскага права, а С. Грахоўскі курс права ВКЛ. Школа была пераўтворана П. Раізіем у вучылішча юрыспрудэнцыі, а пасля яго смерці ў 1571 г. езуіты рэфармавалі яе ў гімназію і далучылі да калегіуму¹³. У 1578 г. езуіцкі калегіум у Вільні быў пераведзены ў статус Акадэміі прывілеем Стэфана Баторыя ад 7 ліпеня 1578 г. і зацверджаны булай папы Грыгорыя XIII ад 30 кастрычніка 1579 г., атрымаў права прысвойваць вучоныя ступені, выбіраць свою адміністрацыю. З 1579–1580 гг. на тэалагічным факультэце Акадэміі выкладалася кананічнае права. Юрыдычны факультэт у акадэміі быў адчынены ў 1641–44 гг. намаганнямі Казіміра Сапегі, сына вядомага канцлера Л. Сапегі.

⁸ Tazbir J. Polski Słownik Biograficzny. Warszawa; Kraków. XXXI/4. Z. 131. S. 499.

⁹ Decisiones Petri Royzii Maurei Alcagnicen Regii iureconsulti de rebus in sacro auditorio Lituanico ex appellatione iudicatis. Cracoviae, 1563.

¹⁰ Chachaj M. Zagraniczna edukacja Radziwiłłów. Lublin, 1995; Pechnik L. Dzieje Akademii Wileńskiej: W 3 t. Rzym, 1983–1987.

¹¹ Balinski M. Dawna Akademia Wileńska: Próba jej historii od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803. Petersburg, 1862. S. 26–27; Kurczewski J. Biskupstwo Wileńskie... Wilno, 1912. S. 318; Лаппо И. И. Литовский Статут 1588. Ч. 1. С. 87–88.

¹² Лаппо И. И. Литовский Статут 1588. Ч. 1. С. 87–88.

¹³ Tazbir J. Polski Słownik Biograficzny. S. 499.

Вялікае значэнне юрыдычнай адукцыі надавалі рэфарматары, што адпавядала іх разуменню функцыі права ў грамадстве. Рэфармацыя адыграла важную ролю ў развіцці рамана-германскай прававой сістэмы¹⁴. Філасофія права рэфарматараў фарміравалася ў вучэннях Лютера, Меланхтана, Буцэра, Кальвіна, у юрыдычных трактатах Я. Альдэндорпа, М. Клінга і іншых юрыстаў¹⁵. Ж. Кальвін распрацаваў філасофію свецкага права, у якой яму надавалася значэнне інструменту Рэфармацыі, абгрунтуювалася неабходнасць кадыфікацыі права для ўдасканалення грамадства¹⁶. У аснову кальвінскага вучэння аб уладзе манарха пакладзены прынцып выбарнага калектыўнага прайўлення, што мела важнае значэнне для развіцця асноў парламентарызму.

Першым вынікам уздзейння Рэфармацыі на права стаў кадыфікаваны кодэкс крыміналъна-працэсуальнага права «Караліна» 1532 г., зацверджаны імператарам Святой Рымскай імперыі Карлам V, які паўплываў на права ВКЛ.

Г. Берман падкрэслівае¹⁷ самастойную ролю прававых вучэнняў рэфарматараў у гісторыі філасофіі права, што ўяўляеца вартым увагі менавіта ў дачыненні да гісторыі права ВКЛ. На гэтую акалічнаць развіцця прававой сістэмы ВКЛ упершыню звязану ўвагу І. Лапо¹⁸. Уплывовая роля ідэй лідэраў Рэфармацыі ў фарміраванні палітыка-прававой культуры ВКЛ адзначалася ў працах беларускіх даследчыкаў¹⁹. Працэс кадыфікацыі права ў XVI ст. адбываўся на фоне пашырэння Рэфармацыі ў ВКЛ і прыналежнасці пераважнай часткі палітычнай эліты да пратэстантаў. Па дадзеных М. Космана, колькасць пратэстантаў сярод сенатараў ВКЛ у 1569 г. складала 60%, у 1590 г. — 40%, што было амаль у два разы больш, чым у Польшчы²⁰. З іх 35%, па падліках М. Хахая, у 1587 г. мелі вышэйшую адукцыю, атрыманую ў замежжы. Ускосна такія падлікі могуць сведчыць аб пераважным навучанні магнатаў ВКЛ у пратэстанцкіх універсітэтах Германіі і Швейцарыі.

Выразным адлюстраваннем уплыву кальвінізму на палітычную эліту ВКЛ з'яўляеца склад службоўцаў канцылярыі ВКЛ, якая з другой паловы

¹⁴ Берман Г. Веро и закон: примирение права и религии. М., 1999. С. 174, 210–212.

¹⁵ Тамсама. С. 130–134.

¹⁶ Calvin John. Institutes of the Christian Religion // Boyer J. W., Kirshner J. University of Chicago Readings in Western Civilization. The Renaissance. V. 5. P. 567–386.

¹⁷ Tazbir J. Polski Słownik Biograficzny. S. 499.

¹⁸ Лаппо И. И. Литовский Статут 1588. С. 44–46.

¹⁹ Падокшын С. А. Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі: Ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага Мн., 1990. С. 192–225; Падокшын С. А., Сокал С. Ф. Палітычная і прававая думка Беларусі XVI–XVII стст. Мн., 1999. С. 76–98; Сокол С. Ф. Політическая и правовая мысль в Белоруссии XVI – первой половины XVII в. Мн., 1984. С. 35–48; Шалькевіч В. Ф. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі. Мн., 1999. С. 83–98.

²⁰ Kosman M. Konwersje protestantów w Wielkim Księstwie Litewskim // Шлях да ўзаемнасці. Беларусіка = Albaruthenica. Кн. 15. Мн., 2000. С. 183.

XVI ст. адыгрывала асноўную ролю ў працэсе кадыфікацыі права. На пасадах канцлераў і падканцлераў ВКЛ з другой паловы XVI ст. да 1587 г. знаходзіліся ўплывовыя кальвіністы: М. Радзівіл Чорны ў 1551–1565 гг., М. Радзівіл Рыжы ў 1565–1579 гг., А. Валовіч у 1579–1587 гг., падканцлеры К. Радзівіл Пярун у 1579–1585 гг., Л. Сапега ў 1585–1589 гг. Пратэстантамі былі і іншыя вышэйшыя службоўцы ВКЛ.

У сувязі з асаблівай увагай пратэстантаў да юрыдычнай адукациі лепшымі агульнаадукацыйнымі навучальными ўстановамі ў XVI ст., дзе выкладалі права, лічыліся кальвініцкія вучылішчы (калегіумы) і арыянскія школы. Вядома, што такія вучылішчы і школы былі адчынены ў Слуцку, Іўі, Клецку, Койданаве, Любчы, Лоску, Нясвіжы, Навагрудку. Юрыдычную падрыхтоўку атрымоўвалі і ў «палестрах», якія дзейнічалі па прынцыпу практычнай падрыхтоўкі памоchnікаў пры кваліфікованых юрыстах²¹. Але класічная вышэйшая юрыдычнай адукациі набывалася пераважна ў замежных універсітетах. Юрыспрудэнцыю вывучалі студэнты з ВКЛ у Празе, Krakаве, Круляўцы, начасцей у Балоны, Падуі, Рыме, Арлеане, Парыжы, Вітэнбергу, Лейпцигу, Марбургу, Цюбінгене, Гейдэльбергу, Кёльне, Франкфурце-на-Одэры, Базэлі, Жэневе, Цюрыху.

У XVI ст. у ВКЛ былі запатрабаваны прафесійныя юрысты і службоўцы, якія мелі прававыя веды, што адлюстравалася на папулярнасці юрыдычнай адукациі. Вынікала гэта не толькі з агульнага высокага ўзроўню культуры эпохі, але з практычных патрэб палітыка-прававой сістэмы дзяржавы. Адміністрацыйная і судовая рэформы 1560-х гг., развіццё прадстаўнічых інстытутаў, рэгулярная дзейнасць павятовых, генеральных сеймікаў і вальных сеймаў, Галоўнага трывалага ўзвышалі аўтарытэт права і рабілі яго ўмовай паспяховай кар'еры, абумовілі патрэбу ў юрыстах-прафесіяналах. Пасля адкрыцця лютэранскаага універсітэта ў Крулеўцы ў 1544 г. пачаўся трывалы працэс замежнага навучання шляхты, асновай якога было распаўсюджванне ў княстве рэфармацийных плынняў. Заканадаўства адлюстравала стаўленне грамадства да адукациі: яшчэ ў прывілеі Казіміра 1447 г. і Статуте ВКЛ 1529 г. выезд за мяжу разглядаўся як права шляхты ў мэтах навучання рыцарскім учынкам, а права на выезд за мяжу для адукацийных мэтаў атрымала шляхта і «кождый чоловек рицерский и всякого стану того панства...» у Статутах 1566 і 1588 гг. (р. III, арт. 16).

Склалася новая мадэль адукацийнай падрыхтоўкі палітычнай эліты. Ужо ў першай палове XVI ст. сярод шляхты Польшчы і ВКЛ стала папулярным навучанне моладзі ў замежных універсітетах, у канцы XVI – пачатку XVII ст. гэтыя працэсы дасягнулі свайго найбольшага развіцця²².

²¹ Сокол С. Ф. Политическая и правовая мысль в Белоруссии XVI – первой половины XVII в. С. 33.

²² Chachaj M. Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku. S. 13–14.

Культура і навука эпохі Рэнесансу развіваліся і распаўсюджваліся ў значнай меры праз єўрапейскія універсітэты і адкуацыю, а таксама праз цэнтры кнігадрукавання. Кнігадрукаванне заняло важнае месца ў развіціі права, друкаваныя тэксты рабілі законы даступнымі для шырокага кола і спрыялі распаўсюджванню прававых ведаў.

Разуменне неабходнасці друкаваных законаў існавала ў ВКЛ ад самага пачатку працы над Статутам 1529 г., асабліва на фоне друкавання законаў у Польшчы, дзе першы друкаваны збор праў «*Sintagmata*» з'явіўся ў 1487 г., друкаванне першага сістэматyzаванага збора — Статута Яна Ласкага — адбылося ў 1506 г. як першага дзяржаўнага (урадавага) выдання. Друкаванне першага Статута было зацверджана прывілеем 1522 г., але з-за адсутнасці ў гэты час у Вільні друкарняў з кірылічным шрыфтом пасля ад'езду Ф. Скарыны Статут 1529 г. не быў надрукаваны. Неабходна звярнуць увагу на факт падрыхтоўкі Статута на старабеларускай — дзяржаўнай мове²³. У Польшчы першымі актамі заканадаўства на польскай мове былі сеймавыя канстытуцыі 1543 г. Дзяржаўнай мове ВКЛ надавалася палітычнае значэнне фактара праявы суверэнітэта. Традыцыя кнігадрукавання кірыліцай Ф. Скарыны была адноўлена ў сярэдзіне XVI ст. А. Валовічам, С. Будным, М. Радзівілам Чорным, Мамонічам і інш. У 1562 г. былі выдадзены кірыліцай «*Катэхізіс*» і «*Пра апраўданне грэшнага чалавека перад Богам*» С. Буднага. Патрыятызм А. Валовіча адлюстраваўся ў падрыхтоўцы прадмовы да другога Статута і канцэпцыі трэцяга Статута. Адзіная канцэпцыя дзяржаўнасці і права ВКЛ аб'ядноўвала яго з канцлерам М. Радзівілам Рыжым і Я. Хадкевічам напярэдадні Люблінскай уніі пры складанні канфедэратыўнага праекта уніі ВКЛ і Польшчы. Канцлер А. Валовіч працаваў над стварэннем Галоўнага Літоўскага трывалу, закон аб якім быў прыняты ў 1581 г. Трыбунал, па якім шляхта атрымала права незалежнага выбарчага вышэйшага суда, быў надрукаваны ў 1586 г. на старабеларускай мове ў друкарні Мамонічай коштам канцлера А. Валовіча, што адпавядала дэмакратычнай сутнасці выбарчага апеляцыйнага суда. Упершыню закон атрымаў дасканалую друкаваную форму.

Друкаваліся юрыдычнае літаратура і заканадаўчыя дакументы ў ВКЛ на польскай, лацінскай і старабеларускай мовах, усяго было выдадзена ў XVI ст. 16 юрыдычных выданняў. Першымі друкаванне юрычных выданняў пачалі рэфарматары. У друкарні ў Брэсце, якою апекаваўся М. Радзівіл Чорны ў 1550-х гг., былі надрукаваны на польскай мове працы Б. Гроіцкага — Уставы польскага права — у 1559—1560 гг., Устава плацяжоў і судоў

²³ Журавский А. О канцелярском языке Великого княжества Литовского // Ежегодник истории Литвы. Год 1983. Вильнюс, 1984. С. 17–32; Власова Т. П. О некоторых языковых особенностях белорусских списков Первого Литовского Статута (1529) // Первый Литовский Статут 1529 года: (Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута). Вильнюс, 1982.

ў 1560 г., Статуты Варшаўскага сейму ў 1561 г.²⁴. Пазней друкаванне прававой літаратуры ажыццяўлялася ў друкарні Мамонічаў у Вільні, якой афіцыйна даручалася (па прывілею Стэфана Баторыя ад 13 сакавіка 1586 г.) друкаваць дзяржаўныя дакументы. У Мамонічаў былі надрукаваны на старабеларускай мове найважнейшыя для дзяржавы законы: у 1586 г. Трыбунал 1581 г., Статут 1588 г., які меў некалькі перавыданняў, тры або чатыры выданні на старабеларускай мове ў 1592–1593, 1594–1595, яны мелі некаторыя разыходжанні, і пры гэтым датаваліся 1588 г.²⁵, агульны тыраж склаў 4 000 экз. Друкарня Мамонічаў выдавала юрыдычную літаратуру і на польскай мове — з 1589 па 1624 г., найперш сеймавыя канстытуцыі, у 1614 і 1619 гг. у друкарні быў перавыдадзены Статут 1588 г. у перакладзе на польскую мову.

Акрамя заканадаўчых выданняў друкаваліся юрыдычныя навуковыя працы, якія аказвалі ўплыў на права ВКЛ. У Кракаве ў 1563 г. была надрукавана знакамітая работа П. Раізія «Decisiones...», тэарэтычныя высновы якой былі зроблены на падставе абагульнення судовай практикі вышэйших судоў ВКЛ: прааналізавана роля права і закону ў жыцці грамадства і дадзена канкрэтнае вырашэнне складаных юрыдычных пытанняў. П. Раізій сформуляваў тэзіс аб tym, што рэальнае панаванне справядлівасці ў грамадстве залежыць ад дзейнасці ўрадавых структур, якія праводзяць законы ў жыццё: «Бо не тая дзяржава, якая мае законы і пэўнае права, але тая, якая ўжывае законы і пэўнае права»²⁶. П. Раізій лічыў, што дзяржава тримаецца на справядлівых законах і справядлівых выкананіях законаў, таму абгрунтуюваў неабходнасць атрымання юрыдычнай адукацыі ўсім дзяржаўнымі службoўцамі і распаўсюджвання прававых ведаў сярод усіх саслоўяў грамадства, асабліва сярод шляхты. Навуковая спадчына П. Раізія ўвайшла ў скарбніцу прававой культуры ВКЛ, яго разуменне права, практычны і тэарэтычны вопыт былі скарыстаны пры распрацоўцы Статутаў 1566 і 1588 г.

Вопісы кнігазбораў і іншыя дакументы сведчаць аб значнай колькасці юрыдычнай літаратуры ў бібліятэках эліты. У бібліятэцы Жыгімonta Аўгуста налічвалася больш за 356 тамоў спецыяльнай юрыдычнай літаратуры²⁷, у ёй былі сабраны працы ўплывовых юрыстаў Еўропы да сярэдзіны XVI ст.

У ВКЛ першы кадыфікаваны закон рыхтаваўся доўгі час: з 1501 да 1522 г., калі сейм абмеркаваў падрыхтаваны праект і зацвердзіў яго

²⁴ Белоруссия в печати XVI столетия. Мн., 1985. С. 46.

²⁵ Кніга Беларусі 1517–1917: Зводны каталог. Мн., 1986. С. 65.

²⁶ Decisiones Petri Royzii maurei alcagnicen Regii iureconsulti de rebus in sacro auditorio lituanico ex appellatione iudicatis. Р. 3-4.

²⁷ Kawecka-Gryczowa A. Biblioteka ostatnego Jagiellona pomnik kultury Renesansowej. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź. С. 125–179.

друкаванне, сейм 1528/1529 гг. Статут ухваліў. Высокі ўзровень кадыфікацыі адразу быў заўважаны, у 1531 г. Статут 1529 г. быў перакладзены на лацінскую мову для Польшчы і выкарыстаны пры распрацоўцы «Correctura uirum» («Карэктурা Ташыцкага») 1532 г. Грамадска-палітычнае жыццё ВКЛ развівалася інтэнсіўна і пытанне аб выпраўленні і друкаванні новага Статута было паставлена шляхтай на Берасцейскім сейме 1544 г., стварэнне статутавай камісіі і рашэнне аб друкаванні новага Статута былі зацверджаны толькі на Віленскім сейме 1551 г. Новы Статут быў прыняты на Бельскім сейме 1564 г., але канчаткова ўведзены ў дзеянне толькі ў 1566 г. Па ініцыятыве А. Ратондуса другі Статут ствараўся на двух мовах — сталабеларускай і лацінскай, камісія прыняла двухмоўную версію, што спрыяла ўплыву рымскага права. Выкарыстанне як саміх нормаў рымскага права, так і лаціні ў юрыспрудэнцыі таго часу было звычайнай з'явай²⁸. Але лацінская версія была адхілена Віленскім сеймам 1564 г., магнаты і шляхта разглядалі лацінскую мову як неадпаведную дзяржаўному заканадаўству і канцэпцыі права суверэнай дзяржавы, як мову езуітаў. Віленскі сейм ясна прадэманстраваў прыхільнасць палітычнай эліты да разнавер'я. Пытанне веравызнання аб'яднала ўсе саслоўі, і сейм 1565—1566 гг. зацвердзіў Статут на дзяржаўнай мове. Працэс кадыфікацыі права на гэтым не спыніўся, прадаўжалася праца над удасканаленнем заканадаўства і адлюстраваннем палітычных зменаў, новая статутавая камісія, створаная ў 1569 г., рыхтавала трэці Статут.

Канцэпцыя права фарміравалася пад уплывам работ Ф. Скарыны, С. Буднага, А. Волана, М. Літвіна, П. Раізія і інш. мысліцеляў і юрыстаў. Важная роля ў распрацоўцы тэарэтычнай асновы тагачаснага права належала выдатнаму польскому юрысту XVI ст. Анджэю Фрычу Маджэўскому, які ў сваёй працы «Аб выпраўленні дзяржавы» (1551)²⁹ распрацаваў шэраг ідэй аб рэфармаванні дзяржаўнага ўладкавання і права, роўнасці ўсіх перад законам, абароне жыцця і годнасці асобы простага чалавека. Дасканаласць заканадаўства А. Маджэўскі звязваў з узроўнем палітычнай і прававой культуры грамадства. Гэтыя ідэі пераклікаліся з асноўнымі палажэннямі твораў А. Волана, П. Раізія, М. Літвіна. Праца А. Маджэўскага была перакладзена і выдадзена ў ВКЛ намаганням С. Буднага, А. Волана, М. Дарагастайскага ў 1577 г. у Лоску. Яна мела моцны ўплыў на прававую культуру ВКЛ, пэўныя прапановы А. Маджэўскага былі рэалізаваны ў Статуте ВКЛ 1588 г. Менавіта на падставе ідэй філосафаў і юрыстаў развівалася канцэпцыя права ВКЛ, якую сформуляваў Л. Сапега ў сваіх прадмовах да Статута 1588 г.

Леў Сапега стаў вядомы ў гісторыі як «страж правоў Літвы» і «літоўскі Салон» у сувязі з распрацоўкай, зацвярджэннем і друкаваннем Статута 1588 г. і яго папулярызацыяй у грамадстве. Імя Л. Сапегі ў гісторыі прававой

²⁸ Акты Віленскай археографіческой комиссии. Вильно, 1893. Т. XX. С. 67.

²⁹ Modrzewski A. F. O prawie Rzeczypospolitej. Warszawa, 1953.

культуры непасрэдна звязана са Статутам 1588 г. як сімвалам дзяржаўнасці і незалежнасці Вялікага Княства Літоўскага ў супольнасці Рэчы Паспалітай. Адметнасць ролі Л. Сапегі ў гісторыі права выявілася праз завяршэнне намаганняў пакаленняў палітыкаў, навукоўцаў, юрыстаў-практыкаў па стварэнню дасканалых законаў, якія павінны былі гарантаваць ВКЛ захаванне дзяржаўнасці і абарону інтарэсаў і правоў усіх яе жыхароў. Л. Сапега прадаўжыў працу знакамітых канцлероў-кальвіністаў — М. Радзівіла Чорнага, М. Радзівіла Рыжага, А. Валовіча. Л. Сапега належала да кальвіністаў, але ў 1586 г. прыняў каталіцтва і пазней свою прыхільнасць да кальвінізму лічыў памылкай маладосці, што зазначаў у тастаменце ад 1633 г.³⁰. Але ў час стварэння рэнесанснага заканадаўства пратэстанцкая ідэя рэформавання грамадства праз прававыя інстытуты спрыяла кадыфікацыі і ўплывала на развіццё правасвядомасці грамадства. Атрымаўшы пасаду падканцлера ў 1585 г., канцлера ў 1589 г., Л. Сапега службы на гэтай пасадзе да 1623 г., надзейна захоўваючы права і вольнасці народа ВКЛ. Сваім галоўным абавязкам лічыў «права вольнасти и свабоды народов не только цело и непорушно держати, але што бы наболей примножати, справедливость и оборону чынити...»³¹.

Намаганнямі падканцлера Л. Сапегі трэці Статут быў зацверджаны 28 студзеня 1588 г., а праз два тыдні 11 лютага 1588 г. Жыгімонт Ваза выдаў прывілей на друкаванне Статута на старабеларускай (рускай) і польскай мовах, які з'явіўся прызнаннем адметнай ролі Л. Сапегі ў справе зацвярджэння Статута. У прывілеі³² адзначана, што права на друкаванне на «рускай» і польскай мовах даецца яму за карысную службу за захаванне правоў і вольнасцей грамадства. З прывілея вынікала, што Л. Сапегу належыць права вызначэння тэрміну і колькасці выданняў, неабмежаванае права на друкаванне, але за свой кошт. Падканцлер імкнуўся найперш надрукаваць Статут і іншыя законы на старабеларускай мове, падкрэсліўшы ў сваіх зваротах-прысвячэннях важную ролю дзяржаўнай мовы для разумення заканадаўства і абароны правоў і вольнасцей кожнай асобы. Цікавую ў гэтым аспекте акалічнасць развіцця канстытуцыйнага права ВКЛ узгадаў А. Закшэўскі³³ — прапанову вядомага польскага юрыста Я. Янушоўскага, які ў 1611 г. звярнуўся да Л. Сапегі. Я. Янушоўскі пропанаваў выданне адзінага збору прывілеяў і канстытуцый сеймаў ВКЛ і Польшчы з часоў пярэдадні Люблінскай уніі. Л. Сапега не палічыў ідэю мэтазгоднай, хаця праца па збіранню законаў, якія рэгулявалі дзяржаўнае ўладкаванне ВКЛ, у той час ішла, але так і не была завершана. Адметнае стаўленне канцлера да гэтай

³⁰ Цыт. па кн.: Leonas Sapiega. Vilnius, 1998. P. 122.

³¹ Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Мн., 1989. С. 42–48.

³² Тамсама.

³³ Zakrzewski A. Offerta Jana Januszowskiego wobec Lwa Sapehy, czyli nieznany projekt wydania praw i przywilejów litewskich z 1611 roku // Prawo wczoraj i dziś. Warszawa, 2000. S. 435–441.

прапановы падкрэсліла афіцыйную традыцыю ВКЛ адносна прынняцца і друкавання законаў, якія б адпавядалі палітычным інтэрэсам і захаванню суверэнітэту менавіта ВКЛ. Заканадаўства стала найважнейшым палітычным фактарам. Статут 1588 г. быў зацверджаны як аснова палітыка-прававой самастойнасці ВКЛ у супольнасці Рэчы Паспалітай і гарантый правоў і свабод усіх саслоўяў грамадства.

Канцэпцыя кадыфікацыі права ВКЛ фарміравалася на падставе новых ідэй эпохі. Вынікам сінтэзу развіцця правасвядомасці грамадства, дасягненняў навукі і назапашання законатворчага вопыту з'явілася лепшая кадыфікацыя XVI ст. — Статут 1588 г. Л. Сапега як захавальнік правоў і вольнасцей грамадства стварыў спрыяльнія ўмовы для распаўсюджвання дасканалага заканадаўства ў ВКЛ і папулярызацыі ідэі прававой дзяржавы, развіцця прававой культуры грамадства. Роля Л. Сапегі ў прававой культуры ВКЛ вызначаецца як рэалізацыяй у практычнай, палітычнай і заканадаўчай, дзейнасці асноўных прынцыпаў юрыспрудэнцыі эпохі Рэнесансу.

Яўген Мірановіч (Беласток, Польшча)

БЕЛАРУСКІЯ ГАСПАДАРЧЫЯ АРГАНІЗАЦЫІ Ў ПОЛЬШЧЫ (1920–1921)

Беларускія гаспадарчыя ўстановы ў Польшчы былі, у параўнанні з Украінскімі ці літоўскімі (не кажучы пра німецкія), вельмі слабыя. У ваяводстве Беластоцкім, ці Палескім можна нават гаварыць пра адсутнасць беларускіх гаспадарчых арганізацый. Інертнасць гаспадарчай актыўнасці закранала перш за ёсё тыя землі, жыхары якіх прымалі масавы ўдзел у бежанстве. Пасля вяртання з Расіі іх высілкі былі накіраваны пераважна на пошуку спосабаў біялагічнага выжывання. Большасць жыхароў сваё новае жыццё ў новай дзяржаве пачынала ад адбудовы гаспадарчых будынкаў і жыллёвых памяшканняў. Гэты працэс цягнуўся вельмі доўга. У некаторых раёнах адбудова маймасці, параўнальнаі да тae патрачанай у 1915 г., працягвалася амаль да Другой сусветнай вайны. Цяжкасці ў адбудове былі вынікам адсутнасці крэдытнай сістэмы, гаспадарчых кааператываў і фіскальной палітыкі ўладаў. Найбольш надзейнай крыніцай пазыкі грошай на практыцы былі мясцовыя габрэі, але сяляне вельмі рэдка будавалі нешта за пазычаныя гроши. Усведамленне пра неабходнасць іх вяртання стрымлівала значную частку мясцовага насельніцтва.

На Беласточчыне і Палессі гаспадарчыя кааператывы не ўзнікалі найперш з-за адсутнасці капіталу. Крыху інакш усё гэта адбывалася на Віленшчыне і

Наваградчыне. Там бежанства мела абмежаваны характар, сяляне былі ў значна лепшай сітуацыі, чым жыхары былой Гарадзеншчыны і Берасцейшчыны. У Віленскім і Наваградскім ваяводствах тады існавалі прынамсі матэрыйальныя ўмовы для якой-небудзь грамадской дзейнасці.

Асаблівасцю беларускага гаспадарчага руху было тое, што яго ініцыятарамі былі найчасцей палітыкі. Дарэчы, сувязі з палітычнымі коламі ніколі не парываліся. Гаспадарчыя ўстановы ствараліся з мэтай іх «служжэння» нацыянальнай справе. Мала ў гэтым гаспадарчым жыщі традыцыйнага лібералізму, у якім эканамічныя патрэбы ўласнікаў выклікалі палітычную ініцыятыву. Але тагачасныя палітычныя ўмовы нічым не нагадвалі ліберальных парадкаў. Таму і вялікая палітычнай ўмовы не толькі гаспадарчага, але таксама культурнага, асветнага і нават рэлігійнага руху.

Спрыяльны перыяд для беларускага кааператыўнага руху ў Польшчы — гэта час т. зв. «Сярэдній Літвы» ў пачатку 1920-х гг. Кіраўніком Дэпартамента забеспячэння харчамі ў структурах Правячай камісіі Сярэдній Літвы быў Вацлаў Іваноўскі. Па яго ініцыятыве на Віленшчыне ўзнікла некалькі беларускіх кааператываў. Яны развіваліся, дзякуючы дзейнасці Іваноўскага, вельмі паспяхова. Аднак пасля далучэння Сярэдній Літвы да Польшчы большасць беларускіх кааператываў на Віленшчыне абанкруцілася ў выніку канкурэнцыі з боку польскіх гаспадарчых устаноў, якія падтрымліваліся ўладамі. Адкрыта ліквідацыя беларускіх кааператываў дамагаліся віленскія дзеячы найбольш уплывовай польскай партыі Нацыянальнай дэмакратыі¹. Вельмі выразна відаць, што лёс гэтых кааператываў вырашала не актыўнасць беларусаў, а палітычныя рэаліі. Узнікненне было вынікам палітычнай пазіцыі Вацлава Іваноўскага, а ліквідацыя — перамогай эндэцкай канцепцыі польскай дзяржаўнасці.

У канцы 1923 г. віленскія дзеячы Юры Сабалеўскі і Язэп Шнаркевіч спрабавалі стварыць сетку кааператываў на Наваградчыне. Праз год пасля гэтага адбыўся з'езд прадстаўнікоў наваградскіх кааператываў, які прыняў дэкларацыю пра апалітычнасць руху. Яны чакалі крэдытнай дапамогі ад дзяржаўных уладаў, аднак гэтага не здарылася. Таму створаныя ў 1923–25 гг. кааператывы ў выніку недахопу фінансавых сродкаў спынілі сваю дзейнасць.

Адраджэнне гаспадарчага руху наступіла ў выніку актывізацыі дзейнасці Беларускай сялянска-работніцкай грамады. Кааператывы, якія ўзніклі па ініцыятыве гэтай партыі, атрымалі інвестыцыйны капітал для пачатку гаспадарчай дзейнасці. Паходжанне гэтага капітулу было не надта ясна акрэсленае, але без сумнення гэта былі палітычныя інвестыцыі². Разам з ліквідацыяй Грамады былі ліквідаваныя ўладамі амаль усе ўстановы, утвораныя партыяй.

¹ Gomółka K. Białorusini w II Rzeczypospolitej. Gdańsk, 1992. S. 28.

² Archiwum Akt Nowych, zespół Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Sygn. 839/2. Teczka «Hromada a białoruskie kooperatywy».

Большасць грамадоўскіх кааператываў мела гандлёвы і сельскагаспадарчы характар. Іх стваральнікамі былі палітычныя дзеячы. Лідэры Грамады планавалі, што ў будучыні яны пачнуць зарабляць грошы на выдавецкую або асветную дзейнасць, а пазней і на палітычную. Ва ўмовах дэмакратыі гэта звычайны працэс. Цесныя сувязі кіраўніцтва Грамады з Камінтэрнам абумовілі непазбежны канфлікт гэтага руху з польскай дзяржавай.

Па ініцыятыве звязаных з Грамадой дзеячаў у пачатку 1925 г. быў створаны Беларускі кааператыўны банк. У Глыбокім і Пінску ўзніклі яго філіі. Капітал для заснавання банка афіцыйна быў выдзелены кааператывам і прыватнымі асобамі. Віленская польская прэса пісала, аднак, пра яго дафінансаванне савецкім бокам³. Развіццё кааператыўнага руху ў 1926 г. спрыяла павелічэнню банкаўскага капіталу да 4,5 тыс. долараў. Банк даваў крэдыт велічынёй да ста долараў на 16 спаганяемых працэнтаў. Пры невялікай інфляцыі банкаўскія аперацыі давалі немалы прыбытак. Роля Банка ў беларускім гаспадарчым, выдавецкім, культурна-асветным руху была нярэдка вельмі значнай. Без банкаўскіх крэдытаў шмат беларускіх ініцыятыў ніколі не маглі быт рэалізавацца. Ліквідацыя Грамады прывяла да крызісу беларускага банка. Улады ліквідавалі глыбоцкі і пінскі аддзэлы, абвінаваціўшы іх дырэктараў у парушэнні польскага банкаўскага заканадаўства. Пастаянныя рэвізіі, арышты членаў управы прывялі Банк да мяжы банкруцтва. У выніку маніпуляцый уладаў у кіруючыя структуры прымаліся людзі без банкаўскага дасведчання, дзейнасць якіх вяла да павелічэння фінансовых проблем. У канцы 1938 г. Беларускі кааператыўны банк спыніў сваю дзейнасць.

Найбольш вядомай гаспадарчай беларускай установай у даваенны Польшчы быў Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры. Ён быў створаны ў маі 1926 г. дзеячамі партыйнага хадэцкага накірунку — Беларускай хрысціянскай дэмакратыі і Беларускага сялянскага саюза. Інстытут планаваўся як альтэрнатыўная ўстанова для арганізацый, якія апынуліся пад кантролем Беларускай сялянска-работніцкай грамады (БСРГ). Падпарадкаванне дзеячамі БСРГ Таварыства беларускай школы прывяло да таго, што гэта партыя стала манапалістам у беларускім культурным і асветным руху. Адначасова цесныя сувязі Грамады з камуністычным рухам стваралі пагрозу таго, што рэпрэсіі, накіраваныя супраць партыі, закрануць таксама падпарадкованыя ёй культурныя ўстановы. БХД, ствараючы Інстытут, перш за ўсё прадбачвала яму ролю, падобную да той, якую на левым баку беларускага палітычнага жыцця выконвала ТБШ. Толькі пад ціскам Беларускага сялянскага саюза яго статутная дзейнасць пашырылася на справы гаспадарчыя⁴.

Паводле Статуту, Інстытут павінен займацца падtrzymкай сельскай гаспадаркі ва ўсіх яе адгалінаваннях, у т. л. пчаларстве, агародніцтве,

³ Dziennik Wileński. 1925. 18 listop.; Kurier Wileński. Nr 22. 28 stycz.

⁴ Stankiewicz J. Bielarski chryscijanski ruch. Wilnia, 1939. S. 206–208.

перапрацоўцы сельскай сырэвіны, пашырэннем тэхнічнай базы, падтрымкай вясковай прамысловасці, рамяства і народнага мастацтва. Стваральнікі Інстытута імкнуліся дасягнуць гэтай мэты, арганізуючы ўзорную гаспадаркі, якія маглі б служыць прыкладам для сялян, выстаўкі сялянскай тэхнікі, склады тэхнічнага забеспечэння з мэтай пазычання сельскагаспадарчых прыладаў сялянам, мелірацыйных мерапрыемстваў, а таксама шырокую адукцыйную дзеянасць⁵. У рамках адукцыі сялян Інстытут выдаваў (ці хутчэй фінансаваў выданне) усялякую літаратуру, аднак большасць яе сваім зместам мела мала агульнага з гаспадарчымі проблемамі. Найчасцей такая літаратура пропагандавала ідэі дзеячаў БХД.

Аддзелы Інстытута да канца 1926 г. ўзніклі ў Вільні, Радашковічах і Наваградку. Праз год іх было ўжо звыш пяцідзесяці на тэрыторыі Віленскага і Наваградскага ваяводстваў. Пад апекай Інстытута дзеяйчала 37 бібліятэк. Мабілізацыя грамадства на змаганне за беларускія школы або арганізацыя тэатральнага жыцця былі больш характэрныя для дзеянасці Інстытута, чым чыста гаспадарчая актыўнасць. Аднак акцыя наладжвання лекцый па справах ліквідацыі цераспалосіцы, меліярацыі была агітацыяй за прагрэс у сельскай гаспадарцы. Непасрэдная дзеянасць на карысць стварэння гаспадарчых кааператываў вялася шляхам арганізацыі курсаў для кіраунікоў гэтых устаноў. Курсы ладзіліся таксама для эканамісташ, якія маглі б забяспечыць пажаданыя адносіны кааператываў з дзяржаўнай адміністрацыяй. Гэта даволі важна, таму што праз парушэнне заканадаўства адміністрацыя даволі часта спрычынялася да ліквідацыі беларускіх кааператываў. Курсы ладзіліся ў Вільні з вясны 1927 г. У іх удзельнічала каля 40 чалавек, у большасці з правінцыі. Таму часткова за кошт Інстытута для слухачоў былі арганізаваны інтэрнат і кухня. Праўда, умовы жыцця ў інтэрнаце былі даволі цяжкія, але адпаведныя фінансавым магчымасцям слухачоў курсаў.

Восенню 1927 г. сенатары Вячаслаў Багдановіч і Аляксандр Назарэўскі разам з пасламі Фабіянам Ярэмічам і ксяндзом Адамам Станкевічам пачалі падрыхтоўку да стварэння ў Вільні Беларускага прамысловага-сельскагаспадарчага кааператыўнага банка. Не змаглі, аднак, сабраць адпаведнага капіталу, каб ажыццяўіць гэту ініцыятыву. Ужо ў канцы 1920-х гг. аказаўлася, што беларуское грамадства Віленшчны і Наваградчыны з'яўляецца надта бедным, каб разгарнуць там гандлёвую ці прадукцыйную дзеянасць, якая дала б прыбытак для вядзення культурна-асветнай дзеянасці. Кааператывы Інстытута нават ва ўмовах добрай гаспадарчай кан'юнктуры тых гадоў не давалі спадзяванага прыбытку. Складчыны сяброў арганізацыі, ці нават ціхае фінансаванне некаторымі прыхільнымі да беларусаў касцёльнымі

⁵ Moroz M. Białoruski Instytut Gospodarki i Kultury w północno-wschodnich województwach Drugiej Rzeczypospolitej (1926–1937) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2000. Nr 14.

⁶ Туранак Ю. Беларускія марыяны ў Другі // Спадчына. 1991. № 5.

коламі⁶ не давала такіх сродкаў, якія дазвалялі б атрымліваць інвестыцыі. Таму ў 1930-х гг. дзейнасць Інстытута пачала зводзіцца пераважна да адукцыйнай працы, сканцэнтраванай на замацаванні сведамасці насельніцтва. А гэта не магло не выклікаць рэакцыі улад, рэалізуючых палітыку асіміляцыі. З 1933 г. пачалі ліквідавацца лакальныя аддзелы Інстытута. Дзеячам, якія ўзначальвалі ліквідаваныя аддзелы, заўсёды ставіліся ў віну спробы парушэння бяспекі польскай дзяржавы. 22 студзеня рашэннем віленскага ваяводы Бацянскага Інстытут быў ліквідаваны.

Канкурэнцыю для хрысціянска-дэмакратычнага гаспадарчага руху спрабаваў стварыць Янка Станкевіч, віленскі дзеяч, якога як на левым, так і на правым баку называлі паланафілам. Разам з дзеячамі падобнай арыентацыі ён заклікаў да супрацоўніцтва Беларускі гаспадарчы саюз. Станкевіч разлічваў, што ўлады, якія адмоўна ставіліся да хадэцкіх кааператываў, падтрымаюць гаспадарчую дзейнасць лаялістаў. Праз год Саюз, апрача некалькіх кааператываў, паспрыяў пакліканню некалькіх прыватных школаў у Вільні і арганізаваў кнігарню. Спадзяваная датацыя з боку дзяржавы аднак не наступіла. Таму ў 1931 г. Беларускі гаспадарчы саюз спыніў дзейнасць⁷.

У пачатку 1930-х гг. у структуры кааператываў вельмі актыўна пачалі ўваходзіць дзеячы КПЗБ. Гаспадарчыя арганізацыі былі тады яшчэ менш падкантрольныя палітычнай паліцыі, чым арганізацыі асветнага або культурнага характару. Улады, аднак, хутка зарыентаваліся, што гаспадарчая дзейнасць служыць камуністам толькі прыкрыццём для палітычнай працы. У канцы 1930-х гг. беларускія кааператывы былі ліквідаваны па тых жа самых прычынах, як і ўсе грамадскія арганізацыі. Заўсёды іх дзеячоў абвінавачвалі ў парушэнні бяспекі дзяржавы. Кожная залатоўка, выдатковая, напрыклад, на падтрымку беларускага друку, магла служыць падставай абвінавачання ў антыдзяржаўнай дзейнасці. Прыйсунасць камуністаў у кіраўніцтве кааператываў толькі абліягчала ўладам працу.

⁷ Gomółka K. Białoruskie instytucje życia gospodarczego w II Rzeczypospolitej // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1997. Nr 8. S. 93.

Рыгор Лазько (Гомель, Беларусь)

КЛОПАТЫ МАСКВЫ І ВАРШАВЫ ў СУВЯЗІ З АКАДЕМІЧНАЙ КАНФЕРЕНЦЫЯЙ 1926 ГОДА

Без перабольшвання можна сказаць, што беларуская культура ў ХХ стагоддзі развівалася ў фатальных умовах. Пасля няўдалай спробы ўтварэння ў 1918 г. нацыянальнай дзяржавы на яе развіццё пачалі аказваць уплыў такія новыя і трагічныя па сваіх наступствах фактары, як падзел Беларусі паміж Савецкай Расіяй і Польшчай і фарміраванне таталітарнага грамадства ва ўсходній, савецкай частцы Беларусі. Хаця гэтыя фактары не былі ўзаемна абумоўленыя, але яны не былі і ўзаемна ізаляваныя. У абедзвюх частках «жыўцом» парэзанай Беларусі гаспадарылі ўлады, якім былі чужыя інтэрэсы беларускага народа. Як у Маскве, так і ў Варшаве гэтыя інтэрэсы ацэнівалі з пункту гледжання іх адпаведнасці карэнным інтэрэсам савецкага і польскага баку. Для Польшчы Заходняя Беларусь была, з аднаго боку, буферам, які аддзяляў дзве антыверсалістичныя дзяржавы — Германію і Савецкую Расію (СССР), а з другога боку, разам з Заходнім Украінай яна служыла мостом, які злучаў Польшчу з Прыбалтыкай на Поўначы і з Румыніяй, а значыць, і з Балканамі — на Поўдні. Такім чынам, Беларусь была адной з матэрыяльных апор актыўнай палітыкі Польшчы ў Еўропе, накіраванай супраць германа-расійскіх геапалітычных ціскуў.

Для Савецкай Расіі (СССР) пэўны час Заходняя Беларусь была каналам для прасоўвання на Заход сусветнай сацыялістычнай рэвалюцыі, якая, у сваю чаргу, мусіла служыць сродкам разбурэння версальскай сістэмы, пачынаючы з яе польскага звяна — аднаго з важнейшых у гэтай сістэме. Такая роля адводзілася Заходній Беларусі да пачатку 1930-х гг., пакуль не змяніліся прыярытэты савецкай знешній палітыкі. У сувязі з гэтай задачай разглядалася і палітыка беларусізацыі, адным з фрагментаў якой была акадэмічная канферэнцыя 1926 г. па рэфармаванню правапісу беларускай мовы. «Беларусізацыя» была сродкам умацавання савецкай улады ў БССР і пашырэння яе ўплываў па другі бок «рыжскай» мяжы, сродкам недапушчэння фарміравання за межамі БССР беларускіх «П’емонтаў» — асяродкаў беларускага нацыянальнага адраджэння, здольных выпраменіваць на Усход ідэі і ўплывы, прыцягваць да сябе ўвагу і спадзіванні, выхоўваць беларускія творчыя сілы. Такое стаўленне да Беларусі з боку Масквы і Варшавы перадвызначыла ператварэнне Заходній Беларусі ў поле зацятай савецка-польскай ідэалагічнай і палітычнай барацьбы, якая ішла тут да пачатку 1930-х гг. — да часу, пакуль не склалася кан'юктурная, тактычная зацікаўленасць урада ў захаванні версальскага статус-кво. Беларускія нацыянал-камуністы спрабавалі ўдзельнічаць у гэтай барацьбе ў якасці своеасаблівой «трэцяй сілы», спадзеючыся выкарыстаць яе ў інтэрэсах аўяднання Беларусі.

Польска-савецкая барацьба за Беларусь выявілася і ў такай, здавалася б, далёкай ад палітыкі справе, як навуковая канферэнцыя па проблемах рэфармавання правапісу. Пытанне аб канферэнцыі было пастаўлена ў палітычны кантэкст задоўга да яе адкрыцця, яшчэ ў пастанове ЦК КП(б)Б ад 14 жніўня 1925 г. наконт мэтазгоднасці склікання беларускай палітычнай канферэнцыі ў Берліне. Адным з сямі патрабаванняў да групы А. Цвікевіча, якімі абумоўлівалася падтрымка ЦК КП(б)Б яе ініцыятывы аб скліканні Берлінскай канферэнцыі, была падтрымка ёю «сусветнага з'езда беларусаў-сазнайцаў у Мінску»¹.

Пасля Берлінскай канферэнцыі група вядомых дзеячаў беларускага нацыянальнага адраджэння вярнулася з-за мяжы ў Савецкую Беларусь, іншыя пайшлі далей па шляху супрацоўніцтва з камуністамі (група БСР Грамады ў Польшчы) ці супрацоўніцтва непасрэдна з савецкімі дыпламатычнымі прадстаўніцтвамі (група Галавінскага ў Літве). Аднак заставаліся яшчэ групы беларускіх дзеячаў, якіх не ўдалося падпрацаваць уплывам камуністычных уладаў Мінска, а значыць, і Масквы. Вацлаў Ластоўскі, сімвалічная фігура беларускага нацыянальнага адраджэння, расэнняў Берлінскай канферэнцыі не прыняў. Не згадзіліся з прызнаннем Мінска ў якасці адзінага цэнтра беларускага нацыянальнага руху і дзеячы празскага асяродка гэтага руху на чале з прэзідэнтам БНР П. Крачэўскім, у большасці — дзеячы эсераўскага накірунку. Гэтыя людзі не жадалі супрацоўнічаць з беларускімі камуністамі, бо бачылі за імі сілу, варожую беларускаму адраджэнню². Аднак, застаючыся на нацыянальным грунце, усе яны былі гатовыя змагацца за беларускую культуру, аддаваць яе развіццю усе свае сілы, шукалі дзеля гэтага матэрыяльную і духоўную апору. Мінскія камуністычныя ўлады імкнуліся выкарыстаць гэтыя патрыятычныя імкненні беларускай інтэлігенцыі з-за межаў Савецкай Беларусі, маючы на мэце ператварэнне Мінска ў адзіны цэнтр беларускага нацыянальнага руху і падпрацаванне яму антыпольскай акупацыі ў Заходній Беларусі, дзе існавала масавая сацыяльная база для гэтага руху.

Адпаведная задача была пастаўлена адразу пасля Берлінскай канферэнцыі пад уплывам дасягнутага на ёй поспеху. У тэзісах ЦК КП(б), зацверджаных 16 кастрычніка 1925 г., перад ЦК ВКП(б) ставілася пытанне аб наданні Мінску статуса цэнтра, які па ўзгадненні з наркаматам замежных спраў СССР і ЦК ВКП(б) кіраваў бы беларускім нацыянальным рухам за мяжой. Мэтай гэтага кіраўніцтва было падпрацаванне нацыянальнага руху «і пераўтварэнне ў рэвалюцыйны рух пад лозунгам аб'яднання беларускага народа, стварэнне адзінай Беларусі і ўстанаўленне ў ёй рабоча-сляянскай Савецкай улады»³. Гэтыя тэзісы пад назвай «Аб беларускім руху

¹ Идеологическая деятельность Компартии Белоруссии. Минск, 1990. Ч. 1. С. 172.

² Гл.: Калеснік У. Пражскі эпістальярый // Калеснік У. Усё чалавечое. Мн., 1993. С. 267.

³ Идеологическая деятельность... С. 197.

за кардонам» быў падрыхтаваны для нарады, якая рыхтавалася ў Маскве — верагодна, з узелам кіраунікоў КПЗБ і БСР Грамады⁴. Навуковая канферэнцыя, прысвеченая праблемам рэфармавання беларускага права-пісу, як справа фармальна непалітычная, добра выдавалася ў якасці сродка, здольнага прыцягнуць да супрацоўніцтва з Мінскам дзеячаў з беларускага замежжа, якія стаялі на раздарожжы».

Мне пакуль не ўдалося знайсці матэрыялы маскоўскай нарады 1925 г., але калі меркаваць па логіцы наступных падзеяў, звязаных з гэтай справай, то складваецца ўражанне, што нарада не прынесла поўнага поспеху мінскім камуністам. Відавочна, Мінску была нададзена роля цэнтра, кіруючага беларускім рухам за мяжой, але яна абмажкоўвалася апекай з боку супрацоўнікаў наркамата замежных спраў СССР — у той час яго прадстаўніка пры ўрадзе БССР С. Л. Казюры і саветніка паўпредства СССР у Польшчы А. Ф. Ульянава. Гэтага абмежавання паўнамоцтваў мінскія камуністы, відаць, не спадзяваліся пазбегнуць, а вось невыдзяленне Масквой грошай на правядзенне першага беларускага навуковага кангрэса было сапраўднай прыкрасцю. Па гэтай прычыне Камісія па замежных спраўах пры ЦК КП(б) 1 лютага 1926 г. прыняла пастанову аб адтэрміноўцы кангрэса да мая, адначасова даручыўшы С. Казюру паклапаціца пра выдзяленне грошай⁵. Вясной тэрмін яго правядзення быў перанесены яшчэ раз. Акрамя грашовых праблем, якая стрымлівала лінгвістычны пошукуп мінскіх камуністаў, у іх з'явіўся яшчэ адзін клопат, які мог прынесці больш эфектныя, хуткія і больш відавочныя вынікі — узбуйненне Беларусі за кошт часткі расійскай у той час Гомельскай губерні. У маі 1926 г. ЦК КП(б) зварнуўся ў ЦК ВКП(б) з аргументаваннем неабходнасці далучэння Гомельскай губерні да БССР, умела выксарыстоўваючы ў гэтай справе зацікаўленасць Масквы ў пашырэнні рэвалюцыйных настроў у Польшчы⁶.

Пытанне пра акадэмічную канферэнцыю заставалася як бы на другім плане ў дзейнасці мінскіх камуністаў да жніўня 1926 г. К гэтаму часу выявіліся спробы Ю. Пілсудскага павесці пэўную палітычную гульню з тымі групамі беларускага насельніцтва, якія не далучыліся да «Грамады». На гэта звярталі ўвагу ў сваім лісце ў калегію НКЗС загадчык аддзела Прыбалтыкі і Польшчы гэтага наркамата Лагіноўскі і саветнік паўпредства СССР у Польшчы А. Ф. Ульянаў. Сакратар ЦК КП(б) А. Крыніцкі меў у сябе гэты ліст не пазней, чым яго асноўны адрасат, перад 14 жніўня 1926 г. Выявай такіх спрабаў Пілсудскага А. Крыніцкі, са свайго боку, называў стварэнне ў Вільні Інстытута беларускай гаспадаркі і культуры, абмеркаванне

⁴ Аб маскоўскай нарадзе па пытаннях дзейнасці «Грамады» піша А. Бергман // Слова пра Браніслава Тарашкевіча. Мн., 1996. С. 88.

⁵ Знешняя палітыка Беларусі. Т. 2. (1923–1927). Мн., 1999. С. 203.

⁶ Гл.: Лазыко Р., Мурашка М. На скрыжаванні вялікай палітыкі: аб вяртанні Гомельшчыны ў склад БССР // Беларускі гістарычны часопіс. 1996. № 1. С. 21–30.

ідэі аб утварэнні беларускай аўтаномнай адзінкі ў складзе польскай дзаржавы на базе трох паўночна-заходніх ваяводстваў і інш.⁷

Магчыма, перабольшваючы значэнне гэтай гульні Пілсудскага ў беларускім пытанні, кіраунікі КП(б)Б актывізавалі свае намаганні ў абодвух накірунках — як у справе далучэння Гомельшчыны да БССР, так і ў справе падрыхтоўкі акадэмічнай канферэнцыі. У другой палове жніўня праз паўпрада СССР у Літве С. Александроўскага былі наладжаны контакты з Ластоўскім. 23 жніўня Александроўскі паведаміў прадстаўніку НКЗС у Мінску, што «пасля некалькіх папярэджанняў праз Галавінскага да мяне, нарэшце, прыйшоў Ластоўскі»⁸. Пачаліся доўгія перамовы з мэтай схіліць Ластоўскага «да мінскай арыентацыі». Будучай акадэмічнай канферэнцыі надавалася рашаючае значэнне ў гэтай справе. С. Казюра тлумачыў Александроўскаму значэнне місіі, яую яму выпала ажыццяўіць: «Мінск... улічвае той палітычны ёфект, які будзе выкліканы гэтай канферэнцыяй сярод беларускіх калаў і арганізацый за мяжой, а таксама ў Польшчы»⁹. Падчас канферэнцыі планавалася вырашыць і пытанне аб магчымасці пакінуць Ластоўскага ў Мінску¹⁰, улічваючы, што ён паступова схіляўся да гэтага разшэння, спакушаючыся перспектывамі творчай працы ў Савецкай Беларусі. Так яно і адбылося — пасля канферэнцыі Вацлаў Ластоўскі вяртаўся ў Коўна, каб сабрацца для ад'езду ў Савецкую Беларусь назаўсёды. Нягледзячы на свой немалы жыщчэвы і палітычны вопыт, ён не здолеў падчас мінскіх сустрэч адчуць, як смяюцца за яго спіной прадстаўнікі Масквы ў прадчуванні, што задуманае ўдаецца. 17 лістапада С. Казюра паведаміў у НКЗС аб сваіх сустрэчах з гасцямі канферэнцыі: «Наогул знаходжанне ў Мінску ўсіх гэтых «беспошадных героеў» — закардонных беларусаў — я пастараўся выкарыстаць як найпаўней»¹¹.

Не засталіся абыякавымі да акадэмічнай канферэнцыі і варшаўскія інстанцыі. Аб гэтым сведчыць перапіска генконсульства Польшчы ў Мінску з польскім пасольствам у СССР і міністэрствам замежных спраў у Варшаве. Гэтыя крыніцы, у прыватнасці, дазваляюць праліць крыху святла на акалічнасці навыезду на канферэнцыю дзеячаў беларускай культуры з Захадняй Беларусі. Даведаўшыся аб гэтым з беларускіх савецкіх газет, генконсул Т. Пяркоўскі 16 лістапада паведаміў гэты факт варшаўскаму МЗС¹². Яно ж, у сваю чаргу, ацаніўшы яго «выдатнае прарапандысцкае значэнне», звярнулася за тлумачэннемі ў Міністэрства ўнутрэнных спраў (МУС). Адтоль прыйшоў адказ, што ў віленскасе ваяводскае ўпраўленне звярнуліся

⁷ НАРБ. Ф. 4, вол. 21, спр. 2546, арк. 5, 13; Голос Радзімы. 1994. 14 крас. С. 4.

⁸ Скарыніч: Літаратурна-навуковы гадавік. Вып. 3. М.; Мн.; Смаленск, 1997. С. 61.

⁹ Тамсама. С.57.

¹⁰ Знешняя палітыка Беларусі. Т. 2. С. 226.

¹¹ Скарыніч. Вып.3. С. 63.

¹² Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Wydział Wschodni. Sygn. 6703 A, 1. 48.

А. Луцкевіч, Р. Астроўскі і І. Дварчанін з просьбамі аб выдачы ільготных пашпартоў для выезду ў Мінск на канферэнцыю. Паразумеўшыся з МУС, ваяводскае ўпраўленне адмовіла ім у выдачы такіх пашпартоў на той падставе, што ўсе трое, як выдатныя дзеячы БСР Грамады, былі вядомыя сваёй «варожай для польскай дзяржавы дзейнасцю»¹³. Беларускія паслы польскага сейма, у прыватнасці, Б. Тарашкевіч, яшчэ мелі права на ільготныя пашпарты, атрымалі іх, аднак паехаць адмовіліся. Начальнік дэпартамента МУС пісаў, што адмовіліся «быццам бы ў знак салідарнасці», як бы дапускаючы гэтымі словамі іншую прычыну нявыезду. Магчыма, яна сапраўды існавала, калі ўлічыць, што дзейнасць «Грамады» ў гэты час набліжалася да сваёй кульмінацыі, урад рыхтаваўся да яе разгрому і якраз у адзін з дзён, калі ў Мінску працавала акадэмічная канферэнцыя — 16 лістапада Б. Тарашкевіч мусіў выступаць у сейме з вялікай прамовай у яе абарону.

Такім чынам, з Польшчы на канферэнцыю выехалі толькі два чалавекі: драматург Ф. Аляхновіч з Вільні¹⁴ і прафесар Варшаўскага юніверсітэта Ю. Галомбэк, вядомы спецыяліст па гісторыі беларускай і паўднёва-славянскіх літаратур. Высвятляеца, што паездка прафесара Галомбэка таксама мела палітычны антураж. Яна была здзейснена па ініцыятыве Міністэрства замежных спраў (МЗС) і пад яго апекай¹⁵. Професар выступіў у Мінску з дакладам «Даследаванне беларускай літаратуры XIX в. — да 1863 г.».

Вярнуўшыся з Мінска, ён зрабіў справаздачу Аддзелу друку МЗС, датаваную 2 снежня 1926 г.¹⁶. Натуральна, яго куратараў з МЗС цікавілі не навуковыя вынікі канферэнцыі, а яе грамадскі рэзананс і яшчэ шырэй — стан працэсу беларускай нацыятворчасці і дзяржаватворчасці на аснове БССР, а таксама ўплыў гэтых працэсаў на беларуское насельніцтва ў Польшчы. На гэтых пытаннях і засяродзіў увагу прафесар Ю. Галомбек. Ён адзначыў, што Савецкая Беларусь аб'ектыўна з'яўляеца метраполіяй беларушчыны і паспяхова падтрымлівае гэты свой статус. Тут «у кожнай сферы культурная праца развіваецца свабодна і энергічна». Паколькі камунізм «даў свабоду нацыянальнага развіцця», то ў краіне «растуць камуністычныя настроі». Аднак, на думку прафесара, камуністычная ідэалогія «з'яўляеца нечым штучным, накінутым, беларусы прасякнуты пэўным кансерватызмам». Цяжка не згадзіцца з такой ацэнкай.

Напэўна, міністэрства замежных спраў найбольш цікавілі заўвагі прафесара Галомбэка аб уплыве нацыянальна-культурных працэсаў у Савецкай Беларусі на Польшчу. Професар пісаў, што «савецкія беларусы» найбольшую ўвагу звяртаюць на становішча беларусаў у Польшчы і бачаць

¹³ AAN. Wydział Wschodni. Sygn. 6703 A, л. 43, 44.

¹⁴ С. Казюра сцвярджаў, што не дапусciў Ф. Аляхновіча да ўдзелу ў канферэнцыі // Скариніч. Вып. 3. С. 64.

¹⁵ AAN. Sygn. 6703 FA, л. 48.

¹⁶ Таксама, л. 19–20.

тут іх «найбóльшы ўціск» у параўнанні з іншымі краінамі. Польскі на-зіральнік не сказаў, што такія ацэнкі адпавядаюць рэальнаму становішчу беларускага насельніцтва ў Польшчы. Ён іх патлумачыў тым, што ў Польшчы знаходзіцца найбóльшая колькасць беларусаў па-за межамі БССР. Да-лей прафесар Галомбек звярнуў увагу на тыя каналы, праз якія праводзяцца ўплывы Савецкай Беларусі на Заходнюю Беларусь. Гэта, перш за ёсё, «багатая прэса», якая выдаецца за мяжой і даступная ў Польшчы. У якасці прыкладу былі названыя газеты «Голас беларуса» ў Рызе і пражская «За-межная Беларусь», якія фінансаваліся з Мінска.

Наступны фрагмент з даклада варшаўскага прафесара, напэўна, з'яўляецца ключавым у ім, яго квінтэсенцыяй. «Здаецца, — пісаў Ю. Галомбек, — што ў сувязі з існаваннем фармальна незалежнай Беларусі і ўзнікненiem нацыянальнага фактара, не прадвызначаючы трываласць гэтай з'явы, спрэчка аб беларускай нацыянальнасці ўяўляецца беспрадметнай. Барацьба можа весціся, хутчэй, за межы тэрыторыяльных прэтэнзій гэтай нацыянальнасці»¹⁷. Безумоўна, прафесар меў на ўвазе, перш за ёсё, барацьбу навуковую, але магчымы і палітычную. Аднак чытаты яго справа з задачы, ці тыя, каму паведамляліся выкладзеныя ў ёй ідэі, глядзелі на беларускую проблему перадусім, як на палітычную.

У гэтая дні ў асяроддзі Пілсудскага якраз высіпавала рашэнне аб не-абходнасці разгрому «Грамады», якая, як вядома, спрабавала весці барацьбу за тэрыторию беларускай нацыі на заходзе Беларусі. У канцы лістапада ў Вільні Пілсудскі правёў некалькі нарад па пытаннях дзейнасці Грамады, на якіх, відавочна, яна кваліфіковалася як накіраваная на раскол Польскай Рэспублікі¹⁸. У пачатку студзеня ён жа дамовіўся з маршалкам сейма Ратаем аб арышце лідэраў «Грамады», беларускіх паслоў сейма, нягледзячы на іх дэпутацкую недатыкальнасць. Безумоўна, нельга лічыць, што акадэмічная канферэнцыя ў Мінску прама паўплывала на прынятае Пілсудскім рашэнне. Аднак яе рэзананс у Польшчы, з'яўляючыся яшчэ адным сведчаннем выкарыстання Масквой усіх сродкаў для правядзення ў Польшчы прасавецкіх уплываў, садзейнічаў фарміраванню той палітычнай атмасфэры, у якой разгром «Грамады» аказаўся не толькі магчымым, але і непазбежным.

Падводзячы вынікі акадэмічнай канферэнцыі і ў Мінску, мінскім партыйным уладам давялося прызнаць, што не ёсё на ёй праішло гладка. А. Крыніцкі ў сваім дакладзе ЦК ВКП(б) каяўся ўтым, што зала пасяджэнняў канферэнцыі была дэкарыраваная ў беларускія нацыянальныя колеры, што спачатку адсутнічаў партрэт Леніна і герб СССР, занадта цёплы прыём у Мінску быў аказаны Аляхновічу і г. д. Аднак, на яго думку, канферэнцыя «садзейнічала ўмацаванню ў вачах замежных дэлегатаў значэння

¹⁷ AAN. Sygn. 6703 FA, f. 19.

¹⁸ Гл.: Лазько Р. Хто ж знішчыў «Грамаду»? // Беларуская мініўшчына. 1994. № 2. С. 46–49.

Мінска як адзінага палітычнага і культурнага цэнтра ўсёй Беларусі..., а таксама лепшаму разуменню таго, што толькі СССР стварае ўмовы і гарантыв правільнага вырашэння нацыянальнага пытання для раней прыгнечаных нацыянальнасцей»¹⁹. Якія гэта былі «гарантыві», стане ясна праз некалькі гадоў. Наступленне ў СССР сацыялізму «па ўсім фронце» і разгром рэшткаў «Грамады» ў Польшчы — пасольскага клуба «Змаганне» — пазбавілі савецкае кіраўніцтва цікавасці да беларуската нацыянальнага руху як сродку «расшывання» польской дзяржавы па нацыянальных швах. З гэтага часу скончылася і гульня ВКП(б) з беларускай нацыянальной інтэлігенцыяй.

¹⁹ НАРБ, ф. 4, воп. 21, спр. 2546, арк. 2.

НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ СУПОЛЬНАСЦІ БЕЛАРУСІ

Ігар Пушкін (Магілёў, Беларусь)

**АРГАНІЗАЦЫЯ І ДЗЕЙНАСЦЬ ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫХ
АБ’ЯДНАННЯ У НАЦЫЯНАЛЬНЫХ МЕНШАСЦЯЎ БССР
У 20-Я ГАДЫ XX СТ.**

Пры разглядзе пытання арганізацыі і дзейнасці грамадска-палітычных аб’яднання ў нацыянальных меншасцяў БССР у 20-я гады XX ст. варта ўлічваць тэрэгтарыяльныя змяненні межаў БССР. У тагачасны перыяд адбывалася паступовае ўзбуйненне БССР і аднаўленне Беларусі ў этнографічных межах у выніку змен ад 31.07.1920 г., 3.03.1924 г., снежня 1926 гадоў¹. Аказвала ўплыў і палітыка карэнізацыі (беларусізацыі), якая ў БССР садзейнічала росквіту нацменшасцяў, бо прадугледжвала іх прыярыйтэт у месцах кампактнага пражывання і забеспячэнне іх культурнай, асветнай і грамадска-палітычнай самарэалізацыі.

Грамадска-палітычнае жыццё Беларусі ў 20-я гады было даволі стракатым. На той час яшчэ назіраўся пэўны плюрализм думак і толькі завяршаўся працэс фарміравання асноў таталітарызму, які прывёў у 30-х гадах да ліквідацыі ўсялякага іншадумства. Прадстаўнікі нацыянальных меншасцяў прымалі ўдзел як у дзейнасці грамадска-палітычных аб’яднання ў Беларусі, так і ў стварэнні і дзейнасці грамадска-палітычных аб’яднання ў нацыянальных меншасцяў.

Тагачасны грамадска-палітычныя аб’яднанні (далей — аб’яднанні) нацыянальных меншасцяў можна ўмоўна падзяліць на дзве групы. Да першай адносіліся тыя, якія падтрымлівалі Савецкую ўладу і існуючы дзяржаўны лад, ці былі лаяльнымі да іх, альбо былі заснаваны і дзейнічалі пад кіраўніцтвам камуністычнай партыі. Да другой адносіліся тыя, чыя

¹ Административно-территориальное устройство БССР. Минск, 1985. Т. 1. 390 с.

дзейнасць знаходзілася як бы ў «апазіцыі» да існуючай улады. Абедзве групы падзяляліся на падгрупы аб'яднанняў у залежнасці ад накірунку дзейнасці². Першая складалася: а) з палітычных аб'яднанняў — Яўрэйская камуністычная партыя (ЯКП), партыя «Поалей Цыён», БУНД, яўкамол; б) з грамадскіх — прафесійныя саюзы, піянерскія арганізацыі; в) з гаспадарчых — таварыства па землеўпарадкаванию працоўных яўрэяў, таварыства саматужнікаў, сельскагаспадарчыя, кааператыўная і г. д.; г) з культурна-асветніцкіх — літаратурныя, краязнаўчыя таварысты, таварыства «Ваяўнічых бязбожнікаў» і г. д.; д) з рознага роду добраахвотных таварыстваў кшталту МОПР, Авіяхім, Чырвоны Крыж і г. д.

Другая група складалася: а) з палітычных — «Алгемейне-Сіяністы», «Яўрэйская працоўная партыя Цыарэй Цыён», ЦСП (Цыянісцка-Сацыялістычная партыя) з яе маладзёжнымі філіяламі: ЦС ЮФ (Цыянісцкі сацыялістычны Югенд Фербанд) і ЯССМ (Яўрэйская Сіянісцка-сацыялістычная моладзь), арганізацый моладзі — АСМ (Арганізацыя сіянісцкай моладзі), правы «Гехалут» і інш.; б) з грамадскіх — «Камітэт абароны палякаў» ; в) з культурна-спартыўных — польскія «скауты», латышскія спартыўныя гурткі, музычныя гурткі ў нямецкай калоніі Мазырскай акругі і інш.; г) з дабрачынных эканамічнага накірунку — «Бікур Хейлым», «Гімплас-Хасед»; д) з рэлігійных таварыстваў, брацтваў таварыства «тэрцыяраў» (амаль пры кожным касцёле), «таварыства ружанца», «таварыства Св. Вікенція з Паўля», «т-ва Св. Сэрца Ісуса і Марыі», «т-ва Непакалянага зачацця Св. Дзевы Марыі», між немцаў — гурткі «Божых дзяцей» і г. д.³.

Яны адназначна разглядаліся камуністычнымі ўладамі як «клерыкалістичныя, буржуазныя, контррэвалюцыйныя»⁴. Улады трymалі курс на

² Пушкін І. А. Удзел нацыянальных меншасці ў дзейнасці грамадска-палітычных аб'яднанняў БССР (20-я гг. XX ст.) // Магілёўская даўніна. Магілёў, 1998. С. 32–38.

³ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НА РБ). Ф. 4, вол. 10, спр. 6; вол. 7, спр. 237; вол. 11, спр. 81; вол. 8, спр. 27; вол. 21, спр. 23, ф. 63, вол. 2, спр. 12, 144, 275; ф. 701, вол. 1, спр. 6, 17, 67, 109; Дзяржаўны архіў грамадскіх аб'яднанняў Магілёўскай вобласці (ДАГАМВ). Ф. 6601, вол. 1, спр. 222, а. 15; Пушкін І. А. Удзел нацыянальных меншасці ў дзейнасці грамадска-палітычных аб'яднанняў БССР (20-я гг. XX ст.) // Магілёўская даўніна. Магілёў, 1998. С. 32–38.

⁴ Силиванчик П. П. Деятельность коммунистической партии Белоруссии по осуществлению культурной революции в республике (1919–1937). Минск, 1961; Залесский А. И., Кобринец П. Н. О национальных отношениях в Советской Белоруссии: Истор. очерки. Гродно, 1992;

Шоламаў Е. Работа ЛКСМБ па нацыянальна-культурным будаўніцтве: Даклад на студзенскім пленуме ЦК ЛКСМБ. Мн., 1930.

⁵ Шоламаў Е. Работа ЛКСМБ па нацыянальна-культурным будаўніцтве: Даклад на студзенскім пленуме ЦК ЛКСМБ. Мн., 1930; Рэзалюцыі IV Пленума Аршанскаага АК КП(б)Б (18–20.09.1929). Ворша, 1929; Рэзалюцыі і пастановы 3-га Акруговага з’езда Саветаў Менскай акругі 17–23.04.29 г. Мн., 1929.

непрымірныя змаганне з дзеянасцю ідэалагічна непадкантрольных ім грамадска-палітычных аб'яднанняў нацыянальных дыяспар⁵.

Пасля 1917 г. найбольш актыўныя прадстаўнікі нацменшасцяў імкнуліся выкарыстаць дэмакратычныя заваёвы для «пабудовы справядлівага грамадства» для ўсіх. Гэта не ўваходзіла ў планы бальшавіцкай улады. З самага пачатку яна знішчала іншадумства. У ліпені 1919 г. паводле пастановы ЦК па яўрэйскіх нацыянальных спраўах, зацверджанай НК па спраўах нацыянальнасцей, на тэрыторыі Віцебскай губерні закрываліся назаўсёды «ўсе сіяніцкія і клерыкальныя арганізацыі, у прыватнасці, «Гехалуц», «Маккабі», «Равінаты» і г. д.⁶.

Арганізацыі РКСМ (1920 г.) вялі «…змаганне супраць Югенд-Бунда і Поалей-Цыёна, нягледзячы, што ў камсамола і Югенд-Бунда аднолькавыя мэты, задачы, трэба з ім пакончыць…»⁷. Калі не маглі забараніць дзеянасць партый і арганізацый з-за аднолькавасці мэтаў, імкнуліся «выціснуць» іх з палітычнага жыцця. У пачатку сакавіка 1922 г. віцебскія ўлады не праінфармавалі своечасова мясцовыя арганізацыі РСДРП (меншавікоў) і Бунда аб вылучэнні сваіх прадстаўнікоў у гарадскі савет⁸. На іх скаргі адразагавалі тыпова: 23.03.1919 г. з'яўляеца ліст-прапанова Віцебскага губернскага аддзела ГПУ з прапановай «высланаць з Віцебска актыўных членуў Віцебскай арганізацыі РСДРП (меншавікоў)»⁹. У 1921 г. Гомельская губернская ЧК зрабіла падобнае: «…для ліквідацыі ў Магілёве мясцовай арганізацыі РСДРП (якая ў большасці складалася з яўрэяў) былі высланы ў канцэнтрацыйны лагер шэраг меншавікоў…»¹⁰.

Варта адзначыць, што ўсе сіяніцкія арганізацыі گрунтавалі сваю дзеянасць на асновах свайго рэлігійнага вучэння — іудаізму. Немагчыма было быць сіяністам любога накірунку і не быць веруючым іудзеем, альбо прыхільнікам іудаізму таго ці іншага накірунку. Таму, кажучы аб членах сіяніцкіх партый і арганізацый, неабходна сказаць пра высокую ступень арганізаванасці рэлігійных яўрэяў (іудзеяў).

У першай палове 20-х гадоў арганізаваны асяродак яўрэяў быў даволі стракаты. Існавала значная колькасць усялякіх сіяніцкіх партый і арганізацый, якія ўплывалі не толькі на заможных людзей, саматужнікаў, але і на частку моладзі, якую прываблівалі праграмамі з своеасаблівым сінтэзам рэлігійнасці і сацыялізму.

⁶ Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці (ДАВВ). Ф. 56, вол. 5, спр.1 , арк. 423.

⁷ Дзяржаўны архіў грамадскіх аб'яднанняў Гомельскай вобласці (ДАГАГВ). Ф. 7, вол. 1, спр. 21, арк. 40 адв.

⁸ ДАВВ. Ф. 56, вол. 6, спр. 78, арк. 2–3.

⁹ Там жа Ф. 10050, вол. 1, спр. 396, арк. 95.

¹⁰ ДАГАГВ. Ф. 1, вол. 2, спр. 609, арк. 9; Пушкін І. Узброены супраціў 20-х гадоў // Усталяванне савецкай улады і супраціў бальшавікам на Віцебшчыне: Гіст.-краязн.чытальні 29.11.98 г., Віцебск; Гарадок, 1999. С. 26–32.

У аснову сіянізму былі пакладзены два пастулаты: рэлігійныя палажэнні і «аб’яднанне яўрэяў усіх краін, пакутуючых у выгнанні, дзеля ўзнаўлення яўрэйскага нацыянальнага цэнтра ў Палестыне» (заклік да вяртання ў Палестыну). Адпаведна гэтаму ў першай палове 20-х гадоў у БССР можна вылучыць два накірункі іх дзейнасці: 1) буржуазна-клерыкальны; 2) «сацыялістычныя сіяніцкія арганізацыі». Да першага адносіліся рэшты арганізацыі «Алтеймене-Сіяністы», «Яўрэйская працоўная партыя Цыарэй-Цыён» і арганізацыя моладзі АСМ (Арганізацыя сіяніцкай моладзі), правы «Гехалуц» і інш. Яны змагаліся за буржуазную Палестыну, выказваліся за адсутнасць на яўрэйскай «вуліцы» класавых супяречнасцей (адсюль не можа быць класавай барацьбы); за наяўнасць толькі нацыянальнага пытання, зацвярджаючы пастулат: яўрэй — гэта іудзей і толькі; заяўлялі аб сваёй апалітычнасці ў тагачасных палітычных падзеях. Да другога адносіліся: ЦСП (Цыяніцка-сацыялістычная партыя) з яе маладзёжнымі філіяламі: ЦС ЮФ (Цыяніцкі сацыялістычны Югенд-Фербанд) і ЯССМ (Яўрэйская сіяніцка-сацыялістычная моладзь). Яны выказваліся за інтарэсы працоўных і беднатаў, удзельнічалі ў палітычнай барацьбе, з’яўляліся часткай «сусветнага сацыялістычнага руху», праводзілі ідэі ІІ Інтэрнацыянала і крытычна адносіліся да Савецкай улады і камуністычнай партыі. У БССР найбольш былі развіты: правая АСМ, правы «Гехалуц», левыя ЦС ЮФ, ЯССМ¹¹.

Камуністычныя ўлады не жадалі мірыца з такім становішчам. Разумеючы, што сіяністы найбольш арганізаваная група, супрацьпастаўляючая сябе ўладам, у другой палове 20-х гадоў было вырашана нанесці асноўны ўдар па рэлігійнасці, tym самым знішчаючы духоўны грунт. Закрываліся сінагогі, хедэры, ешыботы, адбыліся судовыя працэсы над равінамі, меламедамі і г. д. Часова, у 1925–26 гг., дзеянні камуністычных уладаў мелі поспех.

Але з 1927 г. назіраецца новая хвала актывізацыі яўрэяў. Па яўрэйскіх мястэчках і паселішчах сталі раз’язджаць равіны, кантары, рэлігійныя прапаведнікі (магіды), якія актывізавалі насельніцтва. Сінагога стала ў дробных мястэчках своеасаблівым клубам¹². Зноў павялічылася колькасць хедэраў і ешыботаў, прыхаджан у сінагогах, узрасла колькасць абшчын. Актывізавалася эканамічная дапамога бедным праз сінагогу: у Уле Полацкай акругі аднаму бедняку набылі каня; плацілі стыпендыі дзеяцям, якія вучыліся ў хедэрах і талмуд-школах, выдавалі ім вопратку і абутик (Гомельская акруга); там жа ўладкоўвалі дзяцей на вучобу ў саматужнікаў і плацілі плату за іх абучэнне; стваралі медыцынскія таварыствы (бікур-хейлым); давалі беспрацэнтныя крэдыты і г. д¹³. У выніку з’явілася інструктыўная

¹¹ НА РБ. Ф. 4, воп. 10, спр. 6; ф. 701, воп. 1, спр. 6; ф. 4, воп. 21, спр. 23.

¹² ДАГАМВ. Ф. 6601, воп. 1, спр. 401; НАРБ. Ф. 4, воп. 10, спр. 99.

¹³ НА РБ. Ф. 4, воп. 10, спр. 57.

інфармацыя ЦК КП(б) аб актывізацыі і стане сіяніцкіх арганізацый ў Беларусі. У ёй адзначана: «Назіраецца кансалідацыя сіл, калі раней была стракатасць і шматвообразнасць, дык зараз з'явіліся арганізацыі, прэтэндуючыя на цэнтралізацыю і кансалідацыю... ЦСП (Сіяніцка-сацыялістычная партыя) выпрацавала сваю праграму... ЯССМ зышоў са сцэны..., але зараз умацаваўся і ўзрос правы СССМ (Сіяніцка-сацыялістычны саюз моладзі), філіял ЦСП (па-яўрэйску ЦСЮФ-Югендаўцы)... часцей выступаюць супраць УКП(б)... моцны рост дзіцячых арганізацый. Склад «шамерскіх» арганізацый павялічыўся ў 3 разы, з 500 да 1546 чалавек... У шмат якіх мястэчках шамерскія арганізацыі больш шматлікія, чым піянерскія...»¹⁴.

Працягваючы гаворку пра яўрэяў, трэба адзначыць паспяховую і плённую дзейнасць шэрагу арганізацый і аўяднанняў, якія вырашалі эканамічныя пытанні яўрэйскага насельніцтва. У пачатку 20-х гг. актыўна дзеянічалі : Таварыства распаўсюджвання саматужніцкай і земляробчай працы між яўрэяў (OPT) і Беларуская камісія грамадскага камітэта па аказанию дапамогі пацярпелым ад пагромаў¹⁵. Лікідаваць бесправаўе, задаволіць жаданне яўрэяў заняцца земляробствам, накіраваць увагу і энергію яўрэйскай бедноты на земляробства — вось асноўныя задачы, якія спрабавалі вырашыць у 20-я гады актыўісты Таварыства па землеўпарацаванню працоўных яўрэяў «ОЗЕТА»¹⁶.

У чэрвені 1927 г. у Бабруйску на грамадскіх пачатках утварылася арганізацыя «БЕМСО». У 1928 г. у яе шэрагах аказвалі медыцынскую дапамогу хворым 713 яўрэям. На сродкі членоў арганізацыі былі адкрыты амбулаторыя, рэнтген-кабінет, лабараторыя і г. д. За некалькі месяцаў дзейнасці было выдадзена 15 425 бясплатных рэцептаў, аказана медыцынская дапамога «на даму» 5 610 чалавекам¹⁷.

У 20-я гады сярод нацыянальных меншасцяў стала распаўсюджвацца сектантства. На Беларусі ўтвараліся абышчыны (секты) евангелістаў—хрысціян, адвентыстаў сёмага дня, евангелістаў-баптыстаў і г. д. Пачатак сектантскага руху ўмоўна пачынаецца ў 1919–20 гг., росквіт прыпадае на 1922–23 гг., з 1924 г. рост абышчын замаруджваецца і іх колькасць застаецца стабільнай. Секты ўтваралі ў першую чаргу заможныя і сераднякі, якія пропаведавалі тэорыю класавага міру, арганізавана выступалі на выбарах, пропаноўваючы свае спісы кандыдатаў¹⁸.

Абышчыны наслілі характар унутранай еднасці, аказвалі ўзаемную дапамогу адзін аднаму. Кіравалі абышчынамі і ведалі гаспадарчымі справамі саветы. Узаемадносіны паміж абышчынамі былі добрыя, варожых упłyваў

¹⁴ НА РБ. Ф. 4, вол. 21, спр. 194; вол. 8, спр. 21.

¹⁵ НА РБ. Ф. 6, вол. 1, спр. 196; ф. 4, вол. 10, спр. 110.

¹⁶ Там жа. Ф. 4, вол. 10, спр. 98.

¹⁷ Там жа. Спр. 110.

¹⁸ Там жа. Ф. 4, вол. 12, спр. 27; ДАГАМВ. Ф. 6601, вол. 1, спр. 222.

на іншыя рэлігійныя рухі ў 20-я гады не заўважалася. Дрэнныя адносіны былі толькі з праваслаўнымі і стараабрадцамі. Дарэчы, большая частка веруючых асоб рускай нацыянальнасці на тэрыторыі БССР адносілася да абшчын стараабрадцаў, меншая — да праваслаўных. Да Савецкай улады стараабрадцы адносіліся добра.

Найбольш добра арганізаванымі былі абшчыны латышоў. Яны рэгулярна збіralі сходы актыву на рэлігійныя вечары, праводзіліся сходы вернікаў (Віцебская, Магілёўская акругі), стабільна праводзіліся зборы сродкаў — «дзесяціны» на ўтрыманне святараў і царкоўных будынкаў. Вернікі-латышы падтрымлівалі шчыльныя сувязі з Латвіяй, Англіяй, атрымоўваючы ад іх рэлігійную літаратуру, календары і г. д., запрашалі святаўроў (пастараў) з Ноўгарада, Ленінграда, Смаленска і іншых гарадоў Расіі.

Парторганы лічылі вынікам варожай рэлігійнай дзеянасці асобныя выказванні дзяцей — вучняў Латрошчанская латышская школы. Напрыклад, пры правядзенні размовы аб Леніне (1927 г.) дзеці гаварылі: «Ленін мне нічога не даў», «Если бы у меня был портрет Ленина, я бы его сжег», «Раньше были буржуи — теперь есть новые, ничего не делающие, а получающие жалование»¹⁹ і г. д. Улады стваралі ў калоніях гурткі асветы, драматычныя і харавыя гурткі, бібліятэкі, ячэйкі КСМ і г. д. Ішла барацьба за моладзь, якая працягвалася, як адзначалася ў Рэзалюцыі 3-й нарады латпартработнікаў, да 1929 года²⁰. Яна дала пэўны плён якраз пасля 1929 г., калі змаганне з рэлігіяй улады ўвязалі са змаганнем з кулацтвам.

На тэрыторыі БССР у 20-я гады было два месцы кампактнага праўывання асоб нямецкай нацыянальнасці. Там былі ўтвораны два нямецкія нацыянальныя сельсаветы: Бярозаўскі Нарадзянскага раёна і Анзельманаўскі Каралінскага раёна. Абодва ў Мазырскай акрузе. Немцы былі ў большасці евангелісты-лютеране. Кожную нядзелю ўсе яны наведвалі царкоўную службу, мелі свае царкоўныя будынкі. У 1927 г. немцы Анзельманаўскага савета пры падтрымцы сельсавета спрабавалі пабудаваць новую кірху. Мясцовай уладай была выдзелена зямля пад будынак і для асабістага карыстання пастара. Але камуністычныя ўлады забаранілі гэта і адміністратар пастанову сельсавета. Пры цэрквях меліся добрыя аркестры, канцэрты якіх аказвалі моцны ўплыў на насельніцтва; былі ўтвораны рэлігійныя гурткі «божых дзяцей». Немцы падтрымлівалі сувязь з рэлігійнымі ўстановамі Германіі і Амерыкі. Будучы набожнай, моладзь не ўступала ў 20-я гады ў камсамол. Наогул насельніцтва нямецкіх сельсаветаў, на думку партыйнага кіраўніцтва БССР, было пасіўным, на сходы добраахвотна амаль ніхто не хадзіў, ішлі альбо па загаду сельсавета, альбо іншых арганізацый. У Бярозаўскім сельсавете ў 1925 г. 25 чалавек аддзяліліся ад мясцовай абшчыны і ўтварылі сваю асобную групу — группу Шнайдэра, яны адмаўлялі

¹⁹ НА РБ. Ф. 4, вол.12, спр. 27; ДАГАМВ. Ф. 6577, вол. 1, спр. 87, 726.

²⁰ ДАГАМВ. Ф. 6577, вол. 1, спр. 726; НА РБ. Ф. 63, вол. 2, спр. 499.

ўрачыстасць падчас набажэнстваў. Падтрымлівалі сувязь з падобнымі групамі на Валыні²¹.

Польскае насељніцтва было пад падазрэннем у камуністычнага кіраўніцтва БССР. Лічылася, што большая частка палякаў з'яўлялася былой «шляхтай» і таму патрэбна было зліквідаваць як «варожы клас». Акрамя таго, улады баяліся, што палякі будуць арыентавацца на «буржуазную Польшчу». Былі прыклады, калі рымска-каталіцкія ксяндзы ў Магілёўскай і Слуцкай акрузе збіралі подпісы, што Беларусь не жадае быць Савецкай, а жадае быць польскай (снежань 1924 г.)²².

На тэрыторыі БССР у 20-я гады сярод вернікаў — палякаў і літоўцаў — існаваў шраг таварыстваў, брацтваў, гурткоў і г. д. Найбольш распаўсюджаным было таварыства «тэрцыяраў». Яно атрымала сваю назну ад трэцягага каталіцкага ордэна, заснаванага Св. Францыскам. Таварыства аб'ядноўвала католікаў (мужчын і жанчын), якія былі старэйшыя за 14 год з добрым мінулым. Для ўступлення ў яго патрэбны былі 2 рэкамендацыі члену-«тэрцыяра». Згодна статуту, яны «...ўмацоўвалі сям'ю, зацвярджалі парадак у дзяржаве і стваралі арганізаваную армію служак у царкве». У Мінску ў студзені 1927 г., па дадзеных ДПУ, было не менш 80 «тэрцыяраў». Збіраліся яны на свае пасяджэнні кожную пятніцу пры кафедральным касцёле²³.

Знаходзіла польская і літоўская моладзь выхад сваёй энергіі і ў працы таварыстваў «ружанца»—«Kółka Ružancowe». Як і «тэрцыяры», яны існавалі практычна пры кожным касцёле²⁴.

Невялікую частку насељніцтва аб'ядноўвалі наступныя арганізацыі: «Таварыства Св. Вікенція з Паўля» — дапамога хворым і нястачным; «Таварыства Св. Сэрца Ісуса і Марыі» (серцыянкі) — аб'ядноўвала жанчын;

«Таварыства Непакалянага зачацця Св. Дзевы» (непакалянкі) — выхаванне дзяўчат;

«Слугі Марыі» — аб'ядноўвала мужчын трох груп (сялян, рабочых, інтэлігенцыі). Апошніе было вельмі заканспіраванае і мела лозунг: «Усё

²¹ НА РБ. Ф. 701, воп. 1, спр. 31, 67, 109; ф. 4, воп. 3, спр. 32; воп. 10, спр. 45.

²² Там жа. Ф. 4, воп. 21, спр. 23; Пушкін І. Грамадска-палітычнай актыўнасць палякаў БССР у 20-я гады і адносіны да іх з боку дзяржаўнага кіраўніцтва // Край – Kraj: Дыялог на сумежжы культур / Рэд. А. Агееў, Я. Іваноў. Магілёў, 2000. С. 47–64.

²³ НА РБ. Ф. 4, воп. 11, спр. 81; Пушкін І. Грамадска-палітычнай актыўнасць палякаў БССР у 20-я гады і адносіны да іх з боку дзяржаўнага кіраўніцтва // Край – Kraj: Дыялог на сумежжы культур / Рэд. А. Агееў, Я. Іваноў. Магілёў, 2000. С. 47–64.

²⁴ НА РБ. Ф. 63, воп. 2, спр. 144; ф. 4, воп. 11, спр. 81; воп. 8, спр. 27; Пушкін І. Грамадска-палітычнай актыўнасць палякаў БССР у 20-я гады і адносіны да іх з боку дзяржаўнага кіраўніцтва // Край – Kraj: Дыялог на сумежжы культур / Рэд. А. Агееў, Я. Іваноў. Магілёў, 2000. С. 47–64.; Dzwonkowski Roman. Kościół Katolicki w ZSRR 1917–1939. Zarys historii. Lublin, 1997. S. 153.

для Хрыста, праз Марыю» і ўласную эмблему: «Непакалянае сэрца Дзевы Марыі, праткнутае мячом і пад ім ззяюочы келіх». Напрыклад, на пачатак 1927 г. пры Расіцкім касцёле ў Палацкай акрузе дзейнічалі: гуртк таварыства «Непакалянага зачацця Св. Дзевы» (каля 15 дзяўчат); «серцыянкі» (5 жанчын); «Алонзы Гонза» (9 хлопчыкаў); «тэрцыяраў» (9 чалавек); пры Палацкім касцёле — «непакаянкі» і «серцыянкі»²⁵.

Праз усе гэтыя таварыстывы вялася актыўная работа ў развіцці як польскай, так і беларускай культуры. Большая частка з іх, адчуваючы на сабе варожасць камуністычных уладаў БССР, дзейнічалі ў строгай канспірацыі. Безумоўна, яны не імкнуліся да звязрэжэння савецкай улады, а пераважна змагаліся за маральнасць грамадства, актыўна ўдзельнічалі ў штодзённым жыцці.

Уладам вельмі не падабалася, што ва ўсіх без выключэння таварыствах і гуртках прапагандавалася ідэя «нацыянальнага адзінства». Таму любыя несанкцыянаваныя камуністычнымі ўладамі арганізацыі, што аб'ядноўвалі палякаў (культурна-асветныя, рэлігійныя, палітычныя) катэгарычна забраняліся і знішчаліся. Падставай для ліквідацыі лічылася сувязь з Польшчай, шпіёнская дзейнасць і падрыхтоўка нападу на СССР.

У 1925 г. у Бабруйскай акрузе сяляне-палякі вылучылі патрабаванне стварыць «Камітэт абароны палякаў»²⁶. Стварэнне падобных камітэтаў было выкліканы, магчыма, і тым, што ўлады падчас выбараў складалі «чорныя спісы» выбаршчыкаў, якіх не дапускалі да выбараў²⁷. Безумоўна, у першую чаргу, у чорныя спісы «траплялі члены розных арганізацый і брацтваў, сябры касцёльных рад». У сакрэтным лісце сакратарыята ЦК КП(б)Б (красавік 1929 г.) гаворыцца аб раскрыцці органамі ГПУ ў шэрагу месц Мінскай і Палацкай акруг «контррэвалюцыйных арганізацый» палякаў, існаваўшых працяглы тэрмін у вёсках. Прапаноўваліся масавыя рэпрэсіі супраць усіх палякаў.

Сярод творчай інтэлігенцыі палякаў, рускіх, яўрэяў актыўнасцю вызначаліся члены літаратурных груп, якія прытрымліваліся поглядаў Аб'яднання пралетарскіх пісьменнікаў (АППа) і пісалі на нацыянальных мовах.

Найбольш ідэалагічна вытрыманай, на думку камуністычнай улады Беларусі, была дзейнасць Польскецкай БелАППа. Яна распачала працу з 1 студзеня 1928 г., аб'ядноўвала 63 аўтараў (1929 г.). За першы год выдала два зборнікі, у якіх пытанням класавай барацьбы было прысвечана 6 твораў, лірычных — 18 твораў, прыгодніцкі — адзін, на антырэлігійную тэматыку — 11, прысвечаных гадавіне рэвалюцыі — больш за 20. У секцыі

²⁵ НА РБ. Ф. 4, вол. 11, спр. 81.

²⁶ НА РБ. Ф. 4, вол. 7, спр. 273; Пушкін І. Грамадска-палітычная актыўнасць палякаў БССР у 20-я гады і адносіны да іх з боку дзяржаўнага кіраўніцтва // Край – Краі: Дыялог на сужежкі культур. С. 47–64.

²⁷ Палеская правда. 1925. 18 нояб.; ДАГАГВ. Ф. 1, вол. 1, спр. 1890.

аб'яднайсіа пераважна пачынаючыя паэты і пісьменнікі польскай нацыянальнасці. Утварылі 12 літгурткоў (280 сяброў) пры польскіх школах і падтэхнікуме, літгурткі для рабочай моладзі пры клубе Р. Люксембург (Мінск) і ў Барысаве; для сялянскай моладзі ў Татаршчызне (Койданаўскі раён). Члены секцыі за год пабывалі з выступамі ў Бабруйску, Магілёве, Шклове, Віцебску, Барысаве, Слуцку²⁸.

Рускія пісьменнікі ў канцы 20-х гадоў стварылі групу «Звен'я» з 14 чалавек. Мелі філіялы ў Віцебску і Бабруйску. Друкавалі свае творы на літаратурнай старонцы газеты «Звязда» і іншых газет, якія выдаваліся на рускай мове. Выдалі некалькі невялічкіх зборнікаў. З іх выдзелілася 7 чалавек, у большасці сялянскіх пісьменнікаў, і ўтварылася аддзяленне маскоўскага Перавала²⁹.

З 1924 г. існавала яўрэйская секцыя ВАППа ў Беларусі, з 1928 г. яўрэйская секцыя БелАППа. У 1928 г. налічвала 15 чалавек, у наступным — 50, з іх 20 — у Мінску, астатнія — у літгрупах Віцебска, Бабруйска, Барысава, Магілёва, Палацка, Гомеля, Орши, Мазыра. Большаясць складалі паэты. Свае творы яны друкавалі на старонках газеты «Юнгер Арбэйтэр», часопісе «Штэрн», газеты «Октобэр»; выпускі зборнікі — «КЭП» і піянерскіх спеваў. Арганізавалі некалькі дзесяткаў выступленняў пісьменнікаў у Мінску, Гомелі, Бабруйску, Мазыры, Рэчыцы, Чэрвені, Койданаве, Калінкавічах, Тураве, Горках, Нароўлі. Вельмі часта выступалі разам з беларускімі пісьменнікамі. Ідэалагічныя органы Беларусі адзначалі, што частка яўрэйскіх пісьменнікаў праяўляла літаратурную ганарлівасць, маўляў, яўрэйская літаратура далёка абагнала беларускую, між беларусаў няма здольных аўтараў і г. д., яны пісалі ў асноўным на тэмы жыцця дробнабуржуазных пластоў горада і мястэчак, былі выпадкі падтрымкі шавінізму яўрэйскіх рабочых на заводзе «Акцябр», праводзілі рэлігійныя абраады абразання і інш. Іх паводзіны і творчасць асуджалі на сходах секцыі. Наогул, у паэзіі пераважала бесправдметная лірыка. Толькі маладыя члены секцыі з канца 20-х гадоў сталі знаёміць чытачоў з жыццём рабочых і сялян (Гарэлік, Ізраэліт, Даўгапольскі, Каган). У 1929 г. друкаваліся зборнікі Харыка, Даўгапольскага, Аршанскаага, Майзэля, Гардона³⁰.

Такім чынам, нацыянальныя меншасці Беларусі ў 20-я гады мелі магчымасць рэалізаваць свой патэнцыял і самасвядомасць праз удзел у працы грамадска-палітычных і нацыянальна-палітычных аб'яднанняў БССР. Існавала толькі адна акалічнасць. Камуністычныя ўлады Беларусі стваралі і спрыялі дзеянасці рознага роду арганізацый, аб'яднанняў і таварыстваў

²⁸ НА РБ. Ф. 4, вол. 7, спр. 281.; Пушкін І. Грамадска-палітычная актыўнасць палякаў БССР у 20-я гады і адносіны да іх з боку дзяржаўнага кіраўніцтва // Край – Kraj: Дыялог на суперечкі культур. С. 47–64.

²⁹ НА РБ. Ф. 4, вол. 3, спр. 22.

³⁰ НА РБ. Ф. 4, вол. 7, спр. 281; вол. 3, спр. 22.

толькі з мэтай ахопу праз іх дзейнасць найбольшай колькасці насельніцтва сваім ідэалагічнымі ўстаноўкамі, скіраванымі на ўмацаванне існуючай улады. Уся дзейнасць іншых арганізацый, не падначаленых КП(б)Б, лічылася адназначна шкоднай і варожай, іх удзельнікаў аб'яўлялі нацыяналістамі і шавіністамі рознага кшталту, насельніцтва заклікалі да бязлітаснай ба-рацьбы з імі. Але нягледзячы на гэта, літоўцы і латышы, немцы і палякі, эстонцы і яўрэі Беларусі ў 20-я гады праяўлялі вялікую актыўнасць у сама-арганізацыі і рэалізацыі сябе ў грамадска-палітычным жыцці тагачаснай дзяржавы.

З канчатковымі зменамі ў правядзенні эканамічнай палітыкі (ліквідацыя НЭПа) адбываліся змены і ў нацыянальнай працы. Стаўка рабілася на інтэрнацыяналізм шляхам адміністратыўных загадаў³¹. Усе падкантрольныя саветам і кампартыі грамадска-палітычныя аб'яднанні павінны былі весці інтэрнацыянальную работу і непрымрымае змаганне з «рознымі нацыяналізмамі». Напрыклад, у рэзалюцыі па дакладу сакратара ЦК КП(б) «Аб стане Беларускай арганізацыі ЛКСМ» (1930 г.) падкрэслівалася: «...кам-самол павінен усемагчыма развіваць інтэрнацыянальную працу, узмадня-ючы работу сярод нацыянальных меншасцяў, асабліва між польскай, яў-рэйскай, латышскай моладзі, яшчэ болей умацоўваючы міжнацыянальнае адзінства ў шэрагах арганізацыі..., змагацца з шавінізмам...»³².

Усе гэтыя змены і патрабаванні былі якасна новым этапам у нацыя-нальнай працы. У КП(б)Б цалкам і канчаткова быў узяты курс на поўную інтэрнацыяналізацыю (нават поўную асіміляцыю), пакідаючы, часова, асаблівасці ў работе па нацыянальных прыкметах за саветамі ў галіне ас-веты і культуры — з перспектывай інтэрнацыяналізацыі іх працы, што і адбылося ў пазнейшы час.

³¹ Шоламаў Е. Работа ЛКСМБ па нацыянальна-культурным будаўніцтве: Даклад на студзенскім пленуме ЦК ЛКСМБ. Мн., 1930; Рэзалюцыі і пастановы 3-га Акруговага з’езда Саветаў Менскай акругі 17–23.04.29 г. Мн., 1929.

³² НА РБ. Ф. 4, воп. 14, спр. 3.

Татьяна Горбач (Минск)

К ВОПРОСУ О СУДЬБАХ НЕМЦЕВ БЕЛАРУСИ: Возрождение немецкой культуры (90-е годы XX в.)

Результаты правления фашизма в Германии нанесли немецкому народу по обе стороны границы генетическую травму, от которой он не может оправиться и через 55 лет после разгрома Третьего Рейха: ощущение своей национальной неполноценности преследовало основную массу немцев уже с пелёнок. Неоднозначно звучит слово «немцы» в Беларуси. И это всем понятно. А в Германии нашего немца называют «русским». Тем не менее, здесь, в Беларуси, мы, как общественное объединение, не чувствуем себя обделёнными, а даже наоборот, в последнее время чаще встречаем доброжелательное отношение к себе.

Конечно, существующие на сегодня объёмы государственного финансирования на поддержку культурной жизни национальных меньшинств оставляют желать лучшего. Но факт остаётся фактом: до 90-х годов у нас вообще ничего не говорилось о культурах репрессированных народов.

Однако, часть немцев с семьями покинула за последние годы Беларусь и выехала в Германию (располагаю только следующими цифрами: в 1999 г. — 138 чел., по октябрь 2000 г. — 163 чел.). Причинами этого стали, на мой взгляд, в основном, сложная экономическая ситуация и, в немалой степени, тяжкие воспоминания о прошлом.

Я постоянно сталкиваюсь с таким фактом, когда пожилой глава семьи немецкой национальности (он или она) не хотят никуда уезжать, считая, что стыдно сидеть на шее у государства, в котором ты не работал. И если после долгих сомнений и уговоров решение о переезде всё же принято, то тут начинаются первые мытарства — сбор всех необходимых документов. Побегать придётся много, так же как и выложить круглую сумму денег. Особенно трудно даются справки о местонахождении во время войны 1941–45 гг. Во всех ведомствах один ответ: такими сведениями не располагаем, обратитесь туда-то. В результате, после длительной переписки удаётся получить только справку о реабилитации, в которой значится, что основанием применения репрессий по политическим мотивам в административном порядке было то, что ваш близкий родственник был признан лицом социально опасным по национальному признаку. Получить же справку о том, что гораздо дольше, чем длилась война (6–7 лет), человек трудился в таких условиях, где погиб каждый третий, удаётся не каждому. У меня тоже не получилось. Я бы хотела, чтобы потомки моей семьи не забывали и без справок, что их предки прошли все круги ада и выстояли, борясь с холodom, голодом и непреодолимой тоской.

Те наши переселенцы, которые всё же подали на отъезд документы, вынуждены ещё как минимум 5 лет ожидать. В течение этого времени им необходимо сдать тест по немецкому языку, причём надо говорить на диалекте, языке дедушек и бабушек, а они, в свою очередь, свой диалект десятки лет назад унесли в мир иной. Всё чаще сталкиваюсь в немецкой печати, когда учителя немецкого языка, немцы по происхождению, не могут пройти тест по причине незнания диалекта. В нашем Центре таких людей 10 лет назад было пару человек, теперь не осталось. Можем только все вместе вспомнить несколько слов. Нет компактного проживания — нет и языка предков.

Условия приёма переселенцев с каждым годом становятся всё суро-
вей. Если же и языковый барьер преодолён, и семья достигла своей исто-
рической родины, здесь, как считают многие, несчастный переселенец спол-
на вкусит все прелести немецкой бюрократической машины.

Когда, наконец, получено социальное жильё и пособие для минималь-
ного жизненного уровня, кажется, можно начать жить. Но, увы, не каждого
человека устраивает такая жизнь — только ешь и телевизор смотри. Из
писем с бывшей родины переселенцы узнают о трудной, но полноценной
жизни своих друзей. Здесь же, в Германии, остаются невостребованными
и образование, полученное раньше, и опыт, и даже талант. Хотя у молодё-
жи есть перспектива получить образование и благополучно интегрироваться
в новую среду. А после определённого возраста об этом не стоит и мечтать.
Часто переселенцы сталкиваются с непониманием или даже откровенной
неприязнью со стороны местного населения.

Нередко бывает, что семья разъединена, дети и родители оказываются
по разную сторону границ. Это почти трагическая ситуация, т. к. практи-
чески воссоединение почти невозможно. А отсюда и одиночество. В стране,
где, чувствуя себя до конца своих дней русским гостем, без друзей и
близких, люди ломаются... И некого в этом винить.

Некоторые возвращаются назад сами, некоторых возвращают, и, не-
редко, за незнание языка — в Германии надо пройти ещё один тест. К со-
жалению, уезжая, почти никто не думает, что не так-то просто обрести но-
вую родину. Точнее, почти невозможно. Впрочем, бывает по-разному.

А как обстоят дела у немцев, остающихся здесь, в Беларусь?

Движение возрождения немецкой культуры в Беларусь в конце 1980-х гг.
начал Александр Майнер. Он же и основал в ноябре 1990 г. в Минске первое
Белорусское общество немцев. Сделал он это, как говорит сам Александ-
р Давыдович, из светлых побуждений, но, в то же время и из чувства
протеста против той тирании, которая долгие годы держала наш народ в изо-
ляции друг от друга, от истоков культуры и быта нашего народа.

Официально Центр немецкой культуры (ЦНК) «Видергебург» (в пе-
реводе «Возрождение») был зарегистрирован 27 мая 1992 г. Как и у первых
родственных объединений в странах СНГ, нашим символом стала

эмблема, изображающая волшебную птицу Феникс, олицетворяющую в античной мифологии символ вечного обновления и возрождения. Основное направление деятельности ЦНК — культурно-просветительное.

Не всё было безоблачно на пути наших первопроходцев. Чтобы помочь немцам сохраниться как этносу, им пришлось столкнуться с неожиданными болезнями роста. Ведь многие приходили к нам, возлагая надежды на материальную помощь, а культурное возрождение их мало интересовало. Кроме того, нам пришлось сделать шаг назад, и из республиканской организации стать городской. Для перерегистрации необходимо было иметь свои организации в большинстве областей. А мы имели немецкие объединения только в Гомеле, Витебске, Бобруйске и Минске. Сейчас наметилась тенденция роста численности немцев, проживающих в Беларуси. Если по переписи 1989 г. их было 3,5 тыс. чел., то 10 лет спустя — 4,8 тыс. чел. По нашим наблюдениям, это происходит за счёт миграции немцев из Казахстана и Средней Азии. Большинству из них приходится бросать дома, квартиры, дачи. Здесь они подыскивают себе дешевое жильё в деревнях, а у кого есть деньги — в городах. Оседая в Беларуси, многое из своей культуры они теряют, но что-то и привносят в культуру своих белорусских соседей. В немалой степени численность немцев в республике растёт благодаря демократическим переменам — многие перестали бояться называть себя немцами. Соответственно, скоро будут появляться объединения немцев и в других регионах республики.

Вот и наш небольшой «островок» немецкой культуры укрепляется с каждым годом, конечно, не без ощутимой помощи властей Беларуси и Германии. Налажены связи с родственными организациями. Существующие немецкие издательства в России давно присыпают нам свои газеты и журналы. Из Москвы — из Международного союза немецкой культуры — мы всегда получали издаваемую им литературу об истории и традициях немцев бывшего СССР, в т. ч. и художественную, календари и Московскую немецкую газету, музыкальные пособия — всё крайне необходимое, чтобы помочь нам понять, кто мы есть. По молодёжной линии мы контактируем с организациями немецких меньшинств Молдавии, Венгрии, Польши, Румынии, Дании.

Острейшей проблемой немцев Беларуси является сфера познания родного языка. Поэтому на первое место мы поставили изучение языка — *Mutterssprache*, хотя трудности нашего быта не всем оставляют времени для серьёзных занятий языком. Почти с первых дней работы, кроме курсов немецкого языка, в ЦНК создан хор немецкой песни, неоднократно принимавший участие в городских и республиканских мероприятиях. Радостно на душе, с каким задором поют увлеченные люди в национальных костюмах — и стар и млад, постоянно пополняющие свой творческий багаж. Вот и сейчас, оставив позади юбилейный вечер «Нам 10 лет», они уже приступили к репетициям рождественских песен. У вокального ансамбля

«Sonnenstrahl» («Солнечный луч») в репертуаре больше классических произведений. Не случайно он был отмечен грамотами лауреата и дипломанта Минского городского и Всебелорусского фестивалей национальных культур. Набирает силу ансамбль нашей молодёжной группы — дети возле нас подросли и жаждут признания. Конечно же, мы их поддерживаем, как можем. Так что, когда народ собирается на очередной традиционный немецкий праздник, скучать не приходится.

Гордостью «Видергебурта» является наше родное издание — альманах «Wie geht's?» («Как дела?»), который увидел свет благодаря поддержке Государственного комитета Республики Беларусь по делам религий и национальностей. Приятно было прочитать рецензию на наше издание в газете «Літаратура і мастацтва». Сейчас мы приступаем к работе над 3-м номером. Редакционная коллегия стремится, чтобы каждый последующий номер был интересней предыдущего и надеется, что временные материальные трудности не станут помехой.

Каждый год к нам в гости приезжает посланник российских немцев — оркестр камерной музыки «Франц Лефорт-Ансамбль». А недавно мы познакомились с творчеством ансамбля народной немецкой песни из Тольятти «Wolgadeutschen» («Поволжские немцы»).

Являясь сегодня городским объединением, благодаря нашему месту нахождения (г. Минск), мы порой по-прежнему выполняем роль республиканского объединения в таких грандиозных мероприятиях, как Всебелорусский фестиваль национальных культур в г. Гродно. Объединяя творческие силы всех немцев Беларуси, стараемся достойно представить культуру своей нации.

Основные усилия творческого и материального потенциалов направлены на организацию немецкого подворья. Так, в этом году появились и Бременские музыканты, и Барон Мюнхгаузен, и Купцы ганзейские, и Дамы в платьях XIV–XV вв. На фоне характерного вида Германии посетители подворья могли даже сфотографироваться, просто просунув голову в прорези огромного цветного панно. Ещё одной новинкой на нашем подворье на 3-м фестивале стало весёлое кукольное представление, иллюстрирующее тексты народных песен. Среди призов в играх и викторинах победители получили самодельные памятные открытки с портретами Гёте, Баха, Дюрера и видами Германии. Завершением в немецком колорите стало традиционное пиво и блюда немецкой кухни, мастерски приготовленные гродненскими кулинарами.

Значительное место в работе нашего Центра занимает развитие интереса к истории своего народа. Перед памятью предков, прошедших через все жизненные испытания и покинувших этот мир, перед нашими детьми мы в ответе за то, чтобы связь времён — эта тоненькая нить, не оборвалась. Активных людей у нас немало. Правда, не все еще сумели себя проявить. Хотим, чтобы каждый член ЦНК нашел здесь себе дело по душе.

Вероятно, на рубеже тысячелетий активно формируется принцип взаимоотношений между белорусами и немцами в Европе. И мы подчас ощущаем себя катализатором и чувствуем ответственность за то, чтобы наши взаимоотношения были плодотворными и дружескими. И белорусы, и немцы — люди слова и дела, и в серьёзных вопросах они не подводят. В этом мы убедились, сотрудничая с Центром им. Ф. Скорины, Академией искусств, Государственным комитетом по делам религий и национальностей. А почему? Да потому, что там мы встречаемся с лучшими представителями белорусской интеллигенции.

1 декабря мы отметили свою первую годовщину, и это была проверка, кто мы здесь. Чужеродное тело, занесённое ветром истории, или интегральная часть демократизации культурного процесса? Скорее всего, мы склонны видеть себя органичной частью этого процесса. Потому что первые наши проявления вызвали благожелательный отклик. В белорусской прессе появилось словосочетание «наши немцы». От нас ждут много-го. И, я думаю, нам удаётся в какой-то степени стимулировать отношения белорусской и немецкой культур. Долгое замалчивание этих отношений наносило ущерб. Ведь не случайно, когда Ф. Скорина создал свою Библию, то в одной из иллюстраций, в сцене строительства, на переднем плане изобразил как бы инженера в современной тогда немецкой одежде. Почти всегда немцы поддерживали новые начинания, делились опытом с теми, кто в этом нуждался.

Мы и дальше собираемся продолжать белорусско-немецкие встречи, наполнять их неординарным содержанием, чтобы все германофилы почувствовали, что мы можем их объединить. В процессе длительной совместной деятельности все заинтересованные люди знакомятся и дружат.

Для общения земляков и друзей немецкой культуры нам нужен кров, как и всем другим национальным объединениям. Сегодня нас приютила Белорусская государственная политехническая академия, за что мы ей безмерно благодарны. Но как дома мы себя чувствуем только два вечера в неделю. В Минске в центре города должен быть Дом национальностей. И решение этого вопроса в ближайшее время должно стать приоритетным. А вчера в Центре национальных культур я узнала ответ горисполко-ма на просьбу о «крыше» для нас всех: нет помещения. То есть, на наш взгляд, несложная задача, уже 10-летнего возраста, опять отодвигается на задний план.

А у нас, я имею ввиду моих коллег и активистов национальных меньшинств, энтузиазма не убавляется. Мы надеемся, что доверие и поддержка с белорусской и немецкой стороны, по мере нашей активности, будет возрастать.

Михаил Ткачев (Минск)

ОСОБЕННОСТИ ВОЗРОЖДЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ В РУССКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ОБЩНОСТИ БЕЛАРУСИ

Нет народа, живущего вне своего национального, таковыми могут быть лишь отдельные люди, потерявшие и растерявшие его. Народ же, теряющий свое национальное и самобытное, превращается в «население», а Родина, Отечество — в «место проживания», в «место прописки», как очень точно заметил русский писатель Валентин Распутин.

Для народа, ставшего «населением», Отечество теряет свою духовную значимость.

Два чувства дивно близки нам,
В них обретает сердце пищу:
Любовь к родному пепелищу,
Любовь к отеческим гробам.

Животворящая святыня!
Земля была б без них мертвa,
Как бездыханная пустыня
И как алтарь без божества.

На них основано от века
По воле Бога самого;
Самостоянье человека,
Залог величия его.

Так сказал А. С. Пушкин, просто, мудро, лаконично и выразительно!

Национальное самосознание — это способность этноса, нации, народа чувствовать, знать, помнить, сохранять и беречь в себе свою неповторимую самобытность, свою национальную культуру. А возрождение национального самосознания — не только восстановление своей национальной духовной памяти, но и определение своего места и своей значимости в окружающем мире.

Каковы особенности возрождения русского национального самосознания, и какая в этом необходимость?

Во все времена наиболее мирными и духовно гармоничными отношениями между народами в мире были отношения в сфере их национальных культур, а потому есть одно очень важное обстоятельство, характерное для современного мира, и особенно для нас, славян бывшего СССР.

В XX в., особенно в последние десятилетия, в мире заметно обозначилась тенденция к всеобщей «глобализации», к созданию уже в обозримом будущем так называемой «безнациональной цивилизации», в национальном

определении — «ничейной», «безликой» общности народов, преследующей вполне конкретные цели, далеко не национальные, и тем более, не духовные.

В подобной «цивилизации» духовным ценностям места не найдется вовсе по причине их полной ненадобности, поскольку духовные ценности имеют всегда только национальные корни и истоки. В том числе и так называемые «общечеловеческие ценности», зарождающиеся только в высоком и национальном, но не наоборот.

Заметна ли сегодня эта тенденция и в чем она проявляется? Заметна и очень! Уже сегодня с помощью почти всех российских телеканалов, газет, журналов, книг сомнительного содержания нас ежедневно «окунают» в изнанку жизни, в бытовую мерзость, в примитивную развлекательность. Все прошлое, убогое, серое, а порой и низменное, превращается в некие «норму» и «естество». Человек с его великим духовным потенциалом настойчиво превращается в «цивилизованное животное».

Причем, все это осуществляется методически настойчиво и весьма целеустремленно, под видом «свободы слова», «прав человека» и т. д. и т. п. И на все это находятся деньги, а на национальное духовное и высокое, увы, денег — нет! Это и есть путь к духовному распаду человека, к его духовной гибели, которая намного страшнее его физической смерти. Понятия нравственность, мораль, честь, совесть превратились в некий анахронизм.

Даже после самых опустошительных войн народы и государства возрождались, если они имели свой национальный духовный стержень, и распадались, уходили в небытие, если не имели такового. Для Древней Руси, а позже России, таковыми было православие, великая книжная рукописная культура (в домонгольский период) и великая русская литература во главе с Пушкиным.

Сейчас очень много разговоров об экономике, финансах, производстве, инвестициях и т. д. Неужто это самое главное и сложное в жизни общества и государства?

А вот современник и друг А. Пушкина А. Мицкевич думал иначе: «Обществу достаточно привести в движение одну из своих сил, разум, чтобы создать научные труды и основывать промышленные предприятия; но для того, чтобы создать литературу, оно должно развернуть все свои силы — и интеллектуальные, и моральные. Литература рождается из глубины народной души». И далее: «Так лишний раз подтверждается та истина, что литература является верным отражением общества».

Бот вам и ответ — что сегодня является важнее и сложнее в обществе, и в государстве!

Выходит, что сегодня и общество, и государство — недееспособны? Иначе как объяснить тот факт, что общество вместе с государством не могут уже в течение десяти лет создать ни экономику, ни финансы, ни литературу

(хотя бы значительное произведение)? Кроме окончательного разрушения того, что было создано ранее, — это и в России, и в Беларуси. Но, возможно, Мицкевич не разбирался в экономике? Однако природу человека он знал, как поэт, блестящее. В своем замечательном стихотворении «Архи-Мастер» он написал так (перевод мой):

Проникнув в сердце, в душу, взор,
Вобрал он дух в единый хор.
Ветрами струны натянул,
По ним грозою громыхнул;
С тех пор он песней всех тревожит,
Мир слышит, а ронять не может.

Творит тот Мастер в небесах,
Он пишет кистью на волнах,
Ваяет колоссов с вершин,
Что в недрах — он создал один.
Весь мир — творение его,
Сам мир — не понял, ничего!

А Мастер здесь? Что Бог творил,
Искусства чудом объяснил,
Дух божий в книге изложил,
А книгу — людям предложил...
Бог оценил его до века,
Мир — нет! Признав в нем человека.

Зачем толпе твои картины?
Она в плену земной рутины!
Коль не понятна мысль Творца,
Не будешь признан до конца:
Толпа — глупа, толпа — убога,
Учись терпению — у Бога!

Не надо быть большим провидцем, глубоким исследователем, чтобы понять очевидную истину: сегодня главный удар наносится, в первую очередь, по русской культуре. Это главное препятствие, сломав которое, можно торжествовать победу над самым непокорным, как говорил Гитлер, русским народом, имеющим свою более чем тысячелетнюю историю и культуру.

Любую культуру, тем более великую, какой является русская, уничтожить нельзя: она бессмертна и существует объективно, как Святое писание. Но она живет и «субъективно», в духовном сознании людей, в поколениях народа, нации, государства, общества и т. д. Ее можно умертвить в душах и в сознании, вытравить из духовного мировоззрения. К глубокому сожалению, это вполне реально, если это позволит сам народ.

Какие же особенности возрождения русского национального самосознания в Республике Беларусь?

Интерес к русской культуре в Беларуси достаточно высок и устойчив. В подавляющем большинстве белорусы считают русскую культуру своей, как и свою белорусскую, никоим образом не противопоставляя их друг другу. И русская литература, и песенное творчество, и музыка, и искусство являются частью их мировоззрения.

В своей массе белорусы духовно богаче русских, проживающих в Республике Беларусь, поскольку находятся в поле двух культур. Что касается русских, проживающих в Беларуси, то они белорусскую культуру, особенно литературу, знают слабее, чем белорусы русскую, и литературу в частности, по причине плохого знания белорусского языка.

Обобщая вышеизложенное, нужно отметить: в целом условия для возрождения и развития русской культуры — литературы, музыки, песенного творчества, искусства и других ее форм, направлений, жанров в Беларуси благоприятные, а в отдельных случаях, более благоприятны, чем в России.

В течение 1997–2000 годов мы активно занимались разработкой всего того, что связано с именем А. С. Пушкина. Эти 4 года были для нас необычайно плодотворными. Это десятки литературных праздников, вечеров, фестивалей, семинаров, конференций в крупнейших библиотеках, концертных залах, в школах, училищах, гимназиях и т. д., не только в Беларуси, но и в Российской Федерации.

В былые времена всем этим руководили из единого центра, а теперь:льному воля, никто никого не обязывает, а это серьезное испытание и на смелость, и на духовную зрелость. Я стал свидетелем и смелости, и зрелости.

В течение второй половины 1997 – начала 1999 г. 14 средних школ Партизанского района города Минска занимались творчеством А. Мицкевича и А. Пушкина в связи с их 200-летием со дня рождения. Учащиеся от 1-го до 11-го класса занимались жизнью и творчеством двух великих поэтов под руководством опытных педагогов начальных классов, учителей русского языка и литературы всех 14 школ района. Вместе со своими руководителями дети выбирали себе темы, над которыми работали полтора (целых полтора!) года. Здесь было все: изложения, сочинения, стихи, песни, иллюстрации к произведениям Мицкевича и Пушкина, исследования, научные работы (кому это было по силам) и т. д.

В конце 1998 года наиболее интересные работы были отобраны на выставку в школе-гимназии № 7 этого же района.

Мне предложили быть членом жюри, на что я с удовольствием согласился. В феврале 1999 года состоялось подведение итогов. Это было очень интересно. В зале, где было выставлено более сотни работ, собрались директора, завучи, педагоги-руководители своих подопечных всех 14-ти школ.

Для меня это было целое открытие, многие работы подкупали своей искренностью и непосредственностью. Одна работа касалась трагической

гибели А. С. Пушкина, в ней было свое видение, свое понимание случившегося. Очень многим большим «дядям» и «тетям» — авторам великого множества статей о Пушкине и Мицкевиче — было полезно почитать работы детей, и поучиться у них мыслить самостоятельно, а не списывать друг у друга.

Учащиеся школ и гимназий издали свой поэтический сборник тиражом в 400 экземпляров с чудесным названием: «Про ночь, ветер, утро и горсточку снега...» В нем я нашел чудесные, искренне-поэтические строки.

Все, что было нами организовано в связи с 200-летием со дня рождения А. Пушкина (в том числе и А. Мицкевича), получило великую поддержку, помощь и понимание на нашей белорусской земле.

Мы открыли для себя и для всей России деревню Телуша, где покоятся прах внучки А. С. Пушкина, Натальи Александровны Пушкиной (по мужу Воронцовой-Вельяминовой) — это один из корней генеалогического древа пушкинских потомков. Мы побывали там 15 мая 1999 года, возложили цветы на могилу внучки поэта, выступили с чудесным концертом в Телушской школе.

А после участия в Международном форуме «А. С. Пушкин и русская культура за рубежом», который состоялся в России, в Пушкиногорье, мы снова возвратились в деревню под Бобруйском, чтобы рассыпать землю, привезенную из Святогорского монастыря, где покоятся прах А. С. Пушкина.

Невидимая духовная нить связала две точки, два духовных места на земле России и Беларуси, без которых нет «любви к родному пепелищу, любви к отеческим гробам».

Вместе со своим коллективом, Русским хором им. А. Никитиной мне пришлось объехать с концертами десятки сел, поселков, районных центров, областные города и глухие деревеньки Беларуси. У нас были встречи со студентами и школьниками, с учителями и сельскими жителями, с людьми военными и гражданскими, с дошкольниками и пенсионерами, со всеми слоями общества. И везде нас встречали тепло и искренне, слушая русские, белорусские и украинские песни. Везде нас старались угостить, напоить чаем, ответить чем-то добрым за ту духовную радость, которой мы делились с ними в своих песнях, чудесных наигрышах, хороводах, частушках, стихах.

Все это вместе взятое позволяет мне сказать следующее: к великому счастью, Беларусь является неким особенным островком духовности, которой сегодня не сыскать с огнем, островком доброты и нравственности.

Белорусский народ сохранил в себе многие прекрасные человеческие качества: он не подвержен экстремизму, «реформаторскому авантюризму». Он консервативен, как сама «земля-матушка»: одень ее в бетон, она взломает его, одень в асфальт, она пронижет его зеленою травой, а иначе бы земля погибла, и погибло бы все на ней...

Мой великий земляк, поэт Иван Бунин, побывав в Беларуси, сказал много справедливых и верных слов о белорусах. Он посетил Беларусь дважды: в 1888 году, когда ему было всего 18 лет, и в 1912 году, уже будучи известным писателем, академиком, автором великого произведения «Деревня». После он отмечал, что в белорусах воплотились лучшие черты славянства.

Иван Бунин жил в Беларуси полтора месяца и за это время, как великий художник, очень точно отметил главные характерные черты белорусов. Я живу в Беларуси уже 32 года, и могу только подтвердить то, о чем сказал мой земляк и мой любимый поэт Иван Бунин.

Возможность обретения своего национального суверенитета оказалась приобретением не только независимости, но и новых проблем, связанных с этим. Как показали дальнейшие события, все мы, находясь во времена СССР в определенных отношениях, психологически, нравственно и духовно оказались не готовыми к этому.

Вначале каждый стремился доказать, насколько это хорошо, что будучи независимыми, мы достигнем Бог знает каких результатов. Но эйфория свободы прошла, как некая болезнь, наступило «выздоровление», поскольку нужно было решать пришедшие со «свободой» проблемы.

Каждая нация, как правило, что-то приобрела, мы — русские — приобрели духовную опору более надежную, чем в России. Разве могли появиться десять лет назад национальные общественные объединения: крейцев, греков, немцев, цыган и т. д.? Или Республиканские фестивали национальных культур? Белорусы обрели государственность и в то же время стали «собирателями» наций вокруг себя. Это уже новое качество.

Обретя независимость и государственность, нужно определить свое местонахождение в мире, нужно найти свою составляющую в сообществе культур. Сегодня это беспокоит не только белорусов, но и нас, поскольку культура белорусская стала и нашей культурой, не только русских, но и всех наций, так как мы живем в едином государстве.

Это я понял, когда стал переводить Адама Мицкевича: мне стали близки и польская, и белорусская культуры. А недавно я закончил переводить его «Крымские сонеты», где есть такие слова:

Здесь грек талантлив и умен
Ваял классические формы,
Здесь для клинков пылали горны.

Звучал намаз, как дивный сон...
Сейчас — лишь ворона крыло;
Все, как от мора, умерло.

(«Руины замка в Балаклаве»)

После этого мне стали ближе греки и татары, и даже не те, что в сонете, а живые, с которыми мы вместе проводим фестивали национальных культур...

Я пришел к глубокому убеждению: нельзя добиться возрождения культуры и своего национального самосознания, живя в одном государстве изолированно, не заимствуя у народов близких по культуре или более отдаленных их черт и качеств, характеризующих их яркую и неповторимую самобытность.

Именно тогда все мы, такие разные по культуре, будем единой нацией Республики Беларусь.

Возрождение русского национального самосознания в русской национальной общности — задача необычайно сложная, требующая не только глубокого знания русской культуры, но и большого духовного трудолюбия, терпения и терпимости, целеустремленности и глубокой веры в это великое и благородное дело.

Но есть другие проблемы: каким образом все это доносить до русских людей, до своих соотечественников? Печатного органа нет и вряд ли предвидится в обозримом будущем. Самым массовым и доступным средством является радио.

К счастью, у нас сложились очень хорошие отношения с Белорусским радио. С помощью прекрасных радиожурналистов Лилии Коршун и Ивана Рыбицкого у нас за 6 лет вышло в эфир около 60 радиопередач. Это передачи о поэтах: Пушкине, Мицкевиче, Баратынском, Кольцове, Никитине, Бунине, Есенине, Рубцове, Прасолове, Жигулине, а также передачи: «Россия: прошлое, настоящее, будущее», «История русской поэзии», «Русская философская лирика. Истоки, преемственность», о встречах с писателями России, о поэтических литературных, музыкальных праздниках и фестивалях и т.д.

Иногда выходили целые циклы передач, например: о Пушкине — 15 передач, о Мицкевиче — 5 передач, о Рубцове — 5 передач, о Прасолове — 5. С помощью Белорусского радио нам удалось в 1999—2000 гг. выйти трижды в эфир «Радио России» через передачу «Две Руси». На нашу передачу о Пушкине на Белорусское радио пришло более 50 писем. Я назову географию этих писем: Архангельск и Архангельская область, Москва, Новокузнецк Кемеровской области, Ростов-на-Дону, и даже Южно-Курильск.

Приятно осознавать, что из Беларуси мы несем русского больше, чем его осталось в духовной памяти у самих русских в России.

Пред Родиной, как перед Богом,
Ты осени себя крестом.
Перед иконой в Храме строгом,
Перед былиной и кустом.

Пред тихой речкой за проселком,
Перед погостом за селом.
И пред жнивом, в детстве колком,
Что навсегда уже в былом.

Пред памятью и пред мечтою,
Пред всем хорошим, что ушло...
Пред рошай милой — за горою
И перед солнцем, что взошло!

Алесь Смалянчук (Гродна, Беларусь)

ПАЛЯКІ МІНШЧЫНЫ І БЕЛАРУСКІ НАЦЫЯНАЛЬНЫ РУХ (1916–1918 гг.)

Пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. польскі рух ва ўсходняй і цэнтральнай Беларусі актывізаваўся. Не апошнюю ролю ў гэтым адыгралі палітычныя дзеячы Каралеўства Польскага, якія ў выніку нямецкага наступлення разам з тысячамі бежанцаў апынуліся ў Мінску. Адзін з іх, кіраўнік Мінскага аддзела Польскага таварыства дапамогі ахвярам вайны, сябра Партыі нацыянальных дэмакратаў¹, Уладыслаў Крынъскі ўзначаліў Часовы арганізацыйны камітэт па правядзенню з’езду палякаў Мінскай губерні.

21–23 мая 1917 г. у Мінску праходзілі пасяджэнні польскага з’езду. У яго працы ўдзельнічала 89 дэлегатаў. Падчас выбараў была відавочнай высокая ступень палітычнай актыўнасці сярэдніх слоёў польскай грамадскасці Міншчыны. Землеўласнікі сярод дэлегатаў з’езду складалі толькі каля 16%². Аднак, як паказалі выборы кіраўніцтва, яны захавалі за сабой дамінуючу пазіцыю ў польскім руху.

Беларуская тэматыка даволі выразна была прадстаўлена на з’езде. На прыклад, Эдмунд Іашкевіч заявіў пра салідарнасць палякаў з намаганнямі беларускага руху, пра гатоўнасць разам змагацца супраць тых, хто хоча знішчыць нацыянальна-гістарычныя асаблівасці краю. Вядомы мінскі адвакат казаў пра неабходнасць прызнання роўнасці ў правах за кожнай нацыянальнай супольнасцю пры ўмове, што яна будзе падпірадкоўваць свае

¹ Kieniewicz A. Nad Prypięcią, dawno temu... Wspomnienia zamierzchłej przeszłości. Wrocław, 1989. S. 446–447.

² Biblioteka Narodowa Polski. Dział mikroform. Akc. 6797. Osmołowski J. Wspomnienia z lat 1914–1921. T. 1. S. 190.

вузканациональныя памкненні інтэрэсам дабрабыту ўсёй Беларускай зямлі. Ён прапанаваў прыняць сістэму працпарцыянальнага прадстаўніцтва ўсіх нацый у органах самакіравання, у будучым аўтаномным сейме, у цэнтральных органах кіравання Расіі.

Галоўным вынікам працы стала стварэнне Польскай рады Мінскай зямлі (ПРМЗ). Асноўнай яе задачай абвяшчалася прадстаўніцтва і абарона інтэрэсаў польскай грамадскасці Міншчыны. Для гэтага прадугледжвалася аб'яднанне ўсёй польскай грамадскасці і абуджэнне ў ёй пачуцця нацыянальнага адзінства шляхам актыўнай палітычнай, грамадской, культурнай і гаспадарчай дзеянасці. Адзін з пунктаў выніковай пастановы адназначна сцвярджаў: кожны паляк, які жыве на Мінскай зямлі, павінен належаць да арганізацыі, што аб'ядноўвае ўсю польскую грамадскасць [...] прызнаваць першынства гэтай арганізацыі і выконваць яе рашэнні»³. Рада складалася з дэлегатаў акругаў або паветаў, выбранных на падставе ўсеагульнага галасавання. Пастаянным рабочым органам Рады з'яўляўся Выканаўчы камітэт, які выбіраўся з ліку яе сяброў. Было заяўлена пра неабходнасць стварэння аналагічнай Рады для ўсёй Беларусі, а пазней і для ўсіх т. зв. «крэсаў». Створаная арганізацыя адыграла даволі значную ролю ў польскім руху. У польскай гісторыяграфіі Рада Мінскай зямлі харектарызуецца як «неафіцыйны польскі парламент»⁴.

Дэлегаты з'езду абрали Раду і Выканаўчы камітэт. Старшынёй гэтых двух органаў стаў Еранім Княневіч, землеўласнік з Мазырскага пав. У склад Камітэта таксама ўвайшлі Эдмунд Івашкевіч, Вітольд Ваньковіч, Канстанцін Дэмідэцкі-Дэмідовіч, ксёндз Міхал Маеўскі, Уладыслаў Крыніцкі і інш. У складзе Рады і Камітэта пераважалі прадстаўнікі «беларускіх палякаў»*. Хаця многія вядомыя дзеячы, як, напрыклад, старшыня Мінскага сельскагаспадарчага таварыства Эдвард Вайніловіч, аказаліся паза межамі арганізацыі.

³ Nowy Kurier Litewski. 1917. Nr. 126.

⁴ Zieniewicz T. Polskie życie literackie w Mińsku w XIX i na początku XX w. (do roku 1921). Olsztyn, 1997. S. 111; Chwalba A. Historia Polski. 1795–1918. Kraków, 2000. S. 584.

* Выкарыстанне гэтага паняння патрабуе тлумачэння. Пры харектарыстыцы этнакультурнага феномену палякаў Беларусі і Літвы даследчыкі (Ю. Бардах, Р. Мікніс і інш.) ужо адзначалі, што ў свядомасці гэтых палякаў іх прыналежнасць да польскай культуры спалучалася з выразным успрыяньцем Беларуска-літоўскага краю як свайгі Радзімы. Некаторыя прадстаўнікі інтэлектуальнай эліты мясцовых палякаў, як, напрыклад, Міхал Ромэр, называлі сябе «літоўскімі палякамі». Вось як харектарызаваў гэты феномен у 1915 г. карэспандэнт газеты «Myśl Polska»: «Польскасць у Літве (маецца на ўвазе «гісторычная Літва». — A. C.) абсалютна незалежная ад лозунгаў, што ідуць з Варшавы. Гэта асобная, лакальная польскасць. Толькі ад мясцовых фактараў залежыць, ці поўніцца справамі яе жыццё, ці яна гіне ў бяздзеянасці. Пра «вяртанне» літоўскіх палякаў у этнаграфічную Польшу не можа быць і размовы, бо яны і не прыходзілі ў Літву з Польшчы. Літва — гэта адзіны край, з якім яны этнаграфічна звязаныя». Літоўскі даследчык Рымантас Мікніс, які прывёў гэту цытату ў адным з артыкулаў (Miknys R. Problem kształtowania się nowoczesnego narodu >

Ежы Асмалоўскі сцвярджаў, што Рада і Камітэт знаходзіліся ў цэнтры польскага руху паміж нацыянальнымі дэмакратамі і Мінскім сельскагаспадарчым таварыствам. Першыя («эндэкі») не бачылі адметнасці ні Беларусі, ні беларускіх палякаў і выступалі за пабудову польскай нацыянальнай дзяржавы, у тым ліку і на беларускіх землях. Другія (сябры Таварыства) прыхільна ставіліся да краёвай ідэалогіі і не прымалі польскага нацыяналізму. ПРМЗ падтрымлівала права самавызначэння народаў, выступала за паразуменне з беларусамі дзеля дасягнення калі не суверэннасці, то хаця б аўтаноміі Беларусі. Яна адваргала канцепцыю інкарпарацыі беларускіх земель у склад Польшчы⁵.

Аднак непасрэдных контактаў паміж ПРМЗ і БНК не было. Паводле ацэнкі Е. Асмалоўскага, Рада дэманстравала «платанічную прыхільнасць» да беларускай арганізацыі, што ў рэальнай палітыцы абарочвалася ігнараваннем БНК. Са свайго боку Беларускі камітэт таксама не прапаноўваў Радзе супрацоўніцтва, аддаючы перавагу контактам з асобнымі польскімі арганізацыямі дзеля вырашэння канкрэтных проблемаў⁶. Відавочна, што кіраўніку БНК Раману Скірмунту значна бліжэй была пазіцыя Эдварда Вайніловіча і той краёвай групоўкі, цэнтрам якой з'яўлялася Сельскагаспадарчае таварыства ў Мінску.

З 1 ліпеня 1917 г. ПРМЗ пачала выдаваць «Дзеннік Мінскі». Ягонымі першымі рэдактарамі сталі сябры Рады Фелікс Хільхэн і Мар’ян Масоніус. «Новы Кур’ер Літэвскі», польская газета, якая выдавалася ў Менску са жніўня 1915 г., спыніў свае існаванне. Некаторыя даследчыкі з упадкам газеты звязваюць кризіс «эндэцыі» ў Беларусі ў гэты перыяд⁷. «Новы

> Polaków litewskich w pierwszej połowie XX w. // Biuletyn Historii Pogranicza. Nr.1. Białystok, 2000. S. 23), лічыць, што ў пачатку XX ст. існавалі пэўныя ўмовы фарміравання нацыі літоўскіх палякаў (Тамсама, с. 27–28). Яе асноўную масу маглі скласці носьбіты т. зв. «тутгішасці». Узнікненне польскай і літоўскай нацыянальных дзяржаў перашкодзіла гэтаму пракцэсу.

Развіццё літоўскага нацыянальнага руху выклікала пэўную трансфармацыю паніцца «літоўскія палякі». Нацыянальная памінені літоўскага этнасу спрыялі таму, што частка эліты «літоўскіх палякаў» пачала актыўна звязтацца да элементаў этнічнай літоўскай культуры. Слова «літоўскія» ў слоўказлучэнні «літоўскія палякі» звязвалася ўжо не толькі з «гістарычнай», але і з «этнаграфічнай» Літвой. У той жа час па меры развіцця беларускага руху «літоўскія палякі», якія жылі на этнічных беларускіх землях, падпадалі пад пэўныя ўплывы беларускасці. Можна назваць імёны Эдварда Вайніловіча, Аляксандра Ельскага, Марыі Магдалены Радзівіл і Рамана Скірмунта. Аўтарытэт, якім карысталіся названыя прадстаўнікі эліты «беларускіх палякаў» (за выключэннем М.-М. Радзівіл), сведчыць пра тое, што беларускасць у той ці іншай форме прысутнічала ў свядомасці значнай часткі польскай грамадскасці на этнічных беларускіх землях.

Усё гэта дае падставы для ўжывання паніцца «беларускія палякі».

⁵ Biblioteka Narodowa Polski. Dział mikroform. Akc. 6797. Osmołowski J. Wspomnienia z lat 1914–1921. T. 1. S. 197.

⁶ Тамсама. S. 221.

⁷ Zienkiewicz T. Polskie życie literackie w Mińsku w XIX i na początku XX w. (do roku 1921). Olsztyń, 1997. S. 47–48.

Кур’ер» і сапраўды вельмі прыхільна ставіўся да ідэалогіі Партыі нацыянальных дэмакратаў, што, дарэчы, знаходзіла пзунае адлюстраванне ў падыходах да беларускага пытання. Для публікацый газеты таксама было характэрна традыцыйна варожая для эндаціі стаўленне да той часткі польскай грамадскасці, якая на самым пачатку стагоддзя спрычынілася да фарміравання краёвай плыні ў грамадска-палітычным жыцці Беларуска-літоўскага краю. Аўтар артыкула «Пра польскасць на крэсах», адзначыўшы мімаходзь, што беларускі рух быў створаны чыноўнікамі канцылярыі Віленскага генерал-губернатара і польскімі сацыялістамі, заявіў пра традыцыйны польскі абавязак падтрымкі імкнення да свабоды і культурнага развіцця ўсіх народаў. Пры гэтым аўтар катэгарычна заявіў, што «мы, палякі, павінны заставацца палякамі. Як толькі мы пачнем апранацца ў маскі, выдаваць сябе за беларусаў польскай культуры, мы страцім давер сярод сваіх і не знайдзем яго ў беларусаў». Падвоенасць свядомасці, характэрную для многіх беларускіх палякаў, ён лічыў або двудушнасцю або адхіленнем ад нормы, якое моцна шкодзіць польскай справе⁸. Галоўным аб’ектам крытыкі была беларуская дзеянасць Рамана Скірунта, з якім польская эндація мела даўнія рахункі. Імя Скірунта не называлася, але ягоная постаць лёгка адгадвалася.

У пачатку 1917 г. Р. Скірунту з’яўляўся адным з кіраўнікоў беларускага нацыянальнага руху. У сакавіку 1917 г. ён узначаліў Беларускі нацыянальны камітэт. А ў наступным месяцы на чале дэлегацыі БНК спрабаваў весці перамовы з прадстаўнікамі Часовага ўрада пра аўтаномію Беларусі. Адначасова ён заставаўся віцэ-старшынёю Мінскага сельскагаспадарчага таварыства і падтрымліваў сувязі з дзеячамі польскага руху на Міншчыне. Казімір Акуліч акрэсліў дзеянасць Р. Скірунта як «апошні акт польска-беларускага сімбёзу»⁹. З гэтай ацэнкай у пэўным сэнсе можна пагадзіцца. Р. Скірунту сваёй дзеянасцю, быццам, працягваў традыцыі як польска-беларускіх літаратаў XIX ст. (Ян Чачот, Людвік Кандратовіч, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч і інш.), у творчасці якіх у пэўным сэнсе спалучаліся польскасць і беларускасць, так і тых палітыкаў-змагароў, якія ў часы антырасійскіх паўстанняў спрабавалі абаверціся на карэннае насельніцтва беларускіх і літоўскіх земель (Кастусь Каліноўскі). У гэты перыяд Раман Скірунту быў постаццю польска-беларускага дыялогу, амаль што ідэальнай асобай для контактаў двух нацыянальных рухаў. Ён адыграў не апошнюю ролю ў tym, што на працягу амаль усяго паслядзяўскага 1917 г. адносіны польскай грамадскасці да беларускага руху заставаліся даволі прыязнымі.

«Дзенік Мінскі» выразна адмежаваўся ад ідэалогіі эндаціі. У рэдакцыйным артыкуле № 1 «Дзеніка» адзначалася: «Мы признаем права

⁸ Nowy Kurier Litewski. 1917. Nr 104.

⁹ Okulicz K. Podział ziem W. Księstwa Litewskiego 1915–1923–1940 // Alma Mater Vilnensis + Prace Społeczności Akademickiej USB na obczyźnie. Londyn, 1953. S. 122.

кожнага народа на развіццё і будзем імкнуцца да добрауседскіх адносінаў з тымі, хто лічаць сябе грамадзянамі краю і жадаюць працаўцаў дзеля яго росквіту. У адносінах з беларусамі, адвечнымі жыхарамі і гаспадарамі краю, з якімі нас яднаюць не толькі стагоддзі сумеснай гісторыі, але і агульнасць крыўі, мы будзем імкнуцца [...] спрыяць іх дабрабыту і развіццю культуры, будзем разам змагацца за шырокую аўтаномію Белай Русі». Як відаць, дэкларараваныя мэты палітычнай дзейнасці польскай грамадскасці Міншчыны не разыходзіліся з мэтамі беларускага нацыянальнага руху.

На працягу лета 1917 г. працягвалася стварэнне польскіх арганізацый, якія аб'ядноўвалі бежанцаў з Каралеўства Польскага і беларускіх палякаў. У ліпені 1917 г. у Магілёве была створана Польская рада Магілёўскай зямлі. На арганізацыйным з'ездзе прысутнічай прадстаўнікі ужо створанай Віцебскай рады¹⁰. У прынятай рэзоляцыі удзельнікі з'езда выказалі намер дамагацца аўтаноміі Беларусі з прызнаннем правоў нацыянальных меншасцяў¹¹. Пасля гэтага Мінская, Магілёўская і Віцебская рады аб'ядналіся ў Польскую раду Беларускай зямлі, прадстаўнікі якой прынялі ўдзел у працы маскоўскай Дзяржаўнай нарады ў жніўні 1917 г.

У канцы гэтага месяца кіраўнікі ПРМЗ удзельнічалі ў сходзе Крэсовай Польскай рады ў Кіеве. Было вырашана распрацаўваць «Статут польскага насельніцтва на Русі» як падставу сістэмы польскага самакіравання на тэрыторыях Беларусі, Літвы і Украіны¹². Відавочна, што яшчэ летам 1917 г. польская грамадскасць Беларусі не звязвала свой лёс з польскай дзяржавай, якая існавала пры падтрымцы Германіі і Аўстра-Венгрыі.

Аднак паступова настроі польскай грамадскасці змяняліся. Польскі даследчык Т. Зянкевіч лічыць, што беларускія сімпатыі зніклі ўвосень 1917 г. Ён звярнуў увагу на артыкул «Палітыка крэсаў», які быў надрукаваны 9 кастрычніка 1917 г. на старонках «Дзенінка Мінськага». У публікацыі падкрэслівалася, што «польскія інтарэсы патрабуюць, каб мы (палякі. — A. C.) былі перш за ўсё польскімі грамадзянамі ў Беларусі». (Варта нагадаць, што раней звычайна гаворка ішла пра грамадзянаў краю.) Упершыню ў польскім мінскім друку як мяжа польскага расселення згадвалася мяжа 1772 г.¹³ Артыкул «Важны момант», надрукаваны ў канцы кастрычніка 1917 г. за подпісам «Т. Я.» (магчыма, гэта Тадэвуш Яворскі, палітычны дзеяч з КП, які ў лютым 1918 г. зойме пасаду рэдактара «Дзенінка Мінськага»), заканчваўся лозунгам: «Нашая Айчына — гэта Польшча!» Галоўнай ідэяй публікацыі быў заклік да сумеснай працы ўсіх палякаў дзеля Польшчы¹⁴. Магчыма, што ўвосень 1917 г. «групоўка бежанцаў» пачала адигryваць больш

¹⁰ Dziennik Miński. 1917. Nr 4.

¹¹ Тамсама. Nr 5.

¹² Тамсама. Nr 52.

¹³ Zienkiewicz T. Polskie życie.... S. 49.

¹⁴ Dziennik Miński. 1917. Nr 99.

прыкметную ролю ў польскім руху. Чакаць ад іх прыхільнасці да краёвай ідэалогіі не прыходзілася, тым больш, што ў Варшаве ўмацоўваліся пазіцыі Рэгенцыйнай Рады. Зрэшты, у гэты час і адносіны мясцовай польскай грамадскасці да беларускага руху не маглі не змяніцца.

Летам 1917 г. стала відавочным дамінаванне ў беларускім руху Беларускай Сацыялістычнай Грамады (БСГ) з яе досьць радыкальнымі падыходамі да вырашэння аграрнай праблемы ў Беларусі. Спроба Рамана Скірмунта стварыць, па словах Вінцэнта Гадлеўскага, «беларускую абшарніцкую партыю»¹⁵ была няўдалай. Нічога не дала таксама яго прапанова пра кааптацию ў склад БНК прадстаўнікоў патомнай шляхты і арыстакраты Беларусі¹⁶. У ліпені 1917 г. БНК фактычна быў зліквідаваны, і Раман Скірмунт сышоў з першых пазіцый у беларускім руху.

На польска-беларускія адносіны не магло не паўплываць абвастрэнне сацыяльных адносін у вёсцы. Хуткая радыкалізацыя настрояў сацыяльных нізоў, асабліва прыкметная пасля захопу ўлады бальшавікамі, рэзка актуалізала аграрную праблему. Позній восенню 1917 г., зімой 1917–18 гг. па Беларусі пракацілася хвалья нападаў на памешчыцкія маёнткі. Іх завадатарамі часта былі салдаты-дэзерціры. Але і мясцове насельніцтва, якое раней звычайна знаходзілася ў даволі прыязных адносінах з мясцовымі землеўласнікамі*, цяпер прыняло актыўны ўдзел у рабаваннях і забойствах. Так, у лістападзе 1917 г. быў разгромлены маёнтак Дзерашэвічы (Мазырскі пав.) старшыні ПРМЗ Е. Княневіча, у лютым 1918 г. быў знішчаны маёнтак Савічы (Слуцкі пав.) старшыні Мінскага сельскагаспадарчага таварыства Э. Вайніловіча, які адрозніваўся патрыярхальна-патэрналісткімі адносінамі да сялянства¹⁷. Такі самы лёс спасціг і шмат іншых памешчыцкіх сядзіб. «Дзеннік Мінскі» быў перапоўнены паведамленнямі пра напады і падрабязнымі апісаннямі таго дзікунства, якое дэманстраваў на тоўп дэзерціраў і сялянаў.

Тым не менш сцвярджэнне Т. Зянкевіча падаецца занадта катэгарычным. Магчыма, польская грамадскасць стала больш крытычна ацэніваць намаганні беларускага руху, але, як здаецца, яна па-ранейшаму бачыла ў ім свайго верагоднага саюзніка. Так, «Дзеннік Мінскі», як і наогул польская грамадскасць Міншчыны, прывітаў Усебеларускі з’езд. Пры гэтым была выказана надзея, што карэнныя жыхары краю пры акрэсленні месца палякаў будуць кіравацца прынцыпамі права, справядлівасці і савамызначэння народаў¹⁸.

¹⁵ Гадлеўскі В. З беларускага палітычнага жыцця ў 1917–18 гг. // Спадчына. 1997. № 5. С. 23.

¹⁶ Тамсама. С. 22–23.

* Э. Вайніловіч у сваіх успамінах характарызуваў беларусаў як «спакойны, здаровы ў сваіх паняціях народ» (Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. Ф. 1135, вол. 20, адз. зах. 752, арк. 161).

¹⁷ Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. Ф. 1135, вол. 20, адз. зах. 752, арк. 79.

¹⁸ Dziennik Miński. 1917. Nr 135.

Аднак у канцы 1917 г. адносіны паміж ПРМЗ і беларускімі арганізацыямі пагоршыліся. Напрыклад, Рада Усебеларускага з'езда не мела непасрэдных контактаў з Польскай радай. Затое, як сцвярджаў Е. Асмалоўскі, добрыя адносіны склаліся з «Беларускім камітэтам»¹⁹. (Хутчэй за ўсё «Беларускім камітэтам» ён называў тую арганізацыю, якая пазней ператварылася ў Міnsкае Беларускае прадстаўніцтва.). Аўтар успамінаў адзначыў, што прадстаўнік гэтай беларускай арганізацыі Аляксандар Прыстар пастаніна прысутнічаў на пасяджэннях Выканкама Рады, а ў працы «Камітета» ўдзельнічаў Чэслаў Крупскі.

Істотным фактам польска-беларускіх адносін было стварэнне і дзейнасць у Беларусі Польскага корпуса генерала Юзафа Доўбар-Мусніцкага. Праўда, відавочным гэта стала не адразу. Трэба прызнаць, што пытанню ўтварэння польскіх узброеных сілаў ПРМЗ шмат увагі пачала надаваць пасля бальшавіцкага перавароту. Міхал Касакоўскі ў сваім дзённіку апісаў польскую нараду ў Міnsку 13 лістапада 1917 г., на якой між іншым абмяркоўвалася «войсковае пытанне». Як сенсацыю, ён ахарактарызаваў выступленне Р. Скірунта, які ўпершыню выказаў сімпаты да Польшчы. (Раней М. Касакоўскі адзначаў ягонае дэманстратыўнае адмежаванне ад інтэрсаў Польшчы). Паводле запісаў у дзённіку, Р. Скіруннт заклікаў ствараць у Беларусі польскае войска з мэтаю «выкананняя вялікага запавету Рэчы Паспалітай»²⁰.

Той жа дзённік паведамляе пра сакрэтную нараду на кватэры князя Святаполк-Мірскага 15 лістапада 1917 г., на якой прысутнічалі Е. Княневіч, Р. Скіруннт, Ч. Крупскі, Э. Івашкевіч і аўтар успамінаў. Было прынятае расшэнне аб падтрымцы дзеянасці Вярхоўнага польскага вайсковага камітета (Начполя). На падставе паведамлення М. Касакоўскага можна сцвярджаць, што Р. Скірунта і элітную групоўку беларускіх палякаў аб'ядноўвала жаданне як мага хутчэй стварыць свайго роду «абарончы мур», які б аддзяліў Беларусь ад бальшавіцкай Расіі. На гэтым жа сходзе Р. Скіруннт пратэставаў супраць ужывання тэрміну «крэсы» ў дачыненні да Беларусі і настойваў на панянці «край». У выніку нарады яе ўдзельнікі ўтварылі тайную пазапартыйную групу, адзінай мэтай якой абвяшчалася падтрымка стварэння польскага войска ў Беларусі²¹. Апроч удзельнікаў нарады ў групу ўваішоў Ігнацы Віткевіч.

Гісторыя I Польскага корпуса пачалася на з'ездзе вайскоўцаў, які адбыўся ў Петраградзе ў чэрвені 1917 г. Ініцыятарамі з'езда былі Саюзы палякаў-вайскоўцаў, якія пасля звяржэння царызму ўзніклі амаль на ўсіх франтах. З'езд прыняў рашэнне пра аб'яднанне ўсіх ваеннаслужачых палякаў

¹⁹ Biblioteka Narodowa Polski. Dział mikroform. Akc. 6797. Osmołowski J. Wspomnienia z lat 1914–1921. T. 1. S. 214.

²⁰ Archiwum PAN. T. 4. Diariusz M. Kossakowskiego. S. 396.

²¹ Тамсама. С. 402.

у адным падраздзяленні пад камандай польскіх афіцэраў. Дэлегаты абрали Галоўны Польскі вайсковы камітэт («Начполь») на чале з харунжым Уладзіславам Рачкевічам. Начполь здолеў дабіцца згоды Вярхоўнага Галоўнага камандуючага на фармаванне трох польскіх корпусаў. І ПК фармаваўся на Заходнім фронце пад камандай генерала Ю. Доўбар-Мусніцкага ў складзе трох пяхотных дывізій, двух артылерыйскіх брыгадаў і батарэі цяжкай артылерыі. Штаб корпуса знаходзіўся ў Мінску.

Начполь, які ажыццяўляў палітычнае кіраўніцтва І ПК, разгарнуў актыўную дзейнасць па яго фармаванню, заклікі і звараты да запісу ці пераводу ў польскі корпус друкаваліся ў «Дзенніку Мінскім» і на старонках ўласнай газеты Начполя «Жолнеж Польскі». Было створана Таварыства сяброў польскага салдата, на чале якога стаў Міхал Касакоўскі²². Увесень у корпусе налічвалася ўжо каля 25 тыс. чал., з якіх каля 3 тыс. былі афіцэрамі. Апошняя лічба звязртае на сябе ўвагу. Шмат хто з афіцэраў шукаў у польскім корпусе паратунку ад бальшавізацыі войска. І сапраўды, у корпусе адсутнічалі салдацкія камітэты, замененыя камісарамі Начполя. Магчыма, менавіта гэта спрычынілася да абвінавачвання камандавання ў рэакцыйнасці. Што датычыць Начполя, то ён пастаянна падкрэсліваў палітычны нейтралітэт і беспартыйнасць польскага корпуса.

Упершыню корпус паказаў сябе падчас святкавання 100-годдзя смерці Тадэвуша Касцюшкі 5 лістапада 1917 г. Кульмінацыяй свята стаў ваенны парад на Кафедральнай плошчы Мінска, які сярод прысутнай польскай грамадскасці выклікаў велізарны патрыятычны ўздым.

Часткі корпуса былі раскіданыя на тэрыторыі Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губ. Толькі пасля падзення Часовага Урада Галоўнае камандаванне згадзілася на канцэнтрацыю падраздзяленняў корпуса ў раёне Бабруйск-Слуцк. Бальшавікі, а менавіта Галаўкам М. Крыленка, паспрабавалі не дапусціць гэтай канцэнтрацыі. Аднак камандаванне корпуса працягвала сцягаць войскі ў Бабруйск. Пунктам сутыкнення стала таксама адмова выкананца загад пра стварэнне салдацкіх камітэтаў.

Бальшавіцкая спробы разбрэання польскіх частак прывялі да ўзброенных сутыкненняў. 19 студзеня 1918 г. Крыленка загадаў распушціць Польскі корпус. У адказ генерал Ю. Доўбар-Мусніцкі заняў Бабруйск. Фактычна, паміж бальшавіцкай расійскай арміяй і ПК пачаліся ваенныя дзеянні. Увесну 1918 г. «Дзеннік Мінскі» надрукаваў імёны загінуўшых польскіх салдатай і афіцэраў. Нават у няпоўных спісах значылася больш 250 чал.

У беларускай гісторыяграфіі адносна дзеянняў І Польскага корпуса маюцца ацэнкі савецкіх гісторыкаў. У прыватнасці, сцвярджаецца, што выступленне Ю. Доўбар-Мусніцкага прадугледжвала «далучэнне Беларусі да Польшчы»²³. Аднак аналіз успамінаў Е. Асмалоўскага і М. Касакоўскага,

²² Dziennik Miński. 1917. Nr 37.

²³ Нарысы гісторыі Беларусі ў 2 частках. Пад рэд. М. Касцюка і інш. Мн., 1995. Ч. 2. С. 37.

публікацый «Дзенінка Мінськага» сведчыць, што галоўнай мэтай т. зв. «мяцежа» польскага корпуса было імкненне пазбегнуць бальшавізациі, адста-яць яго самастойнасць і баяздольнасць дзеля змагання за незалежную Польшчу. Ідэя далучэння часткі Беларусі, якую кантраліваў корпус, да Польшчы з'явілася пазней, увесну 1918 г.²⁴

Менавіта ў час гэтай першай польска-бальшавіцкай вайны мясцовыя ўлады (напрыклад, камісар Ігуменскага пав.) началі абвінавачваць Польскі корпус у гвалтах і наслілі над беларускім насельніцтвам²⁵. Такія выпадкі разыходзіліся з палітычнай пазіцыяй практычна ўсіх польскіх арганізацый Міншчыны, у т. л. і Наччполя, якія падтрымлівалі імкненне беларускіх палітыкаў да аўтаноміі і згаджаліся, што палітычныя межы Беларусі будуть вызначацца этнографічнымі межамі расселення беларускай нацыі. Вельмі адмоўна рэагавала на паводзіны польскіх вайскоўцаў і частка эліты беларускіх палякаў (гл. Дадатак).

У канцы студзеня польскі корпус аказаўся ў вельмі цяжкай сітуацыі. 2 лютага 1918 г. на пасяджэнні ПРМЗ абмяркоўвалася становішча корпуса. Удзельнікі абмеркавання, сярод якіх быў і Раман Скірмунт як прадстаўнік «Беларускага камітэта» (верагодна, Е. Асмалоўскі, які паведаміў пра гэтае пасяджэнне, пад «Беларускім камітэтам» разумеў Мінскае беларускае прадстаўніцтва. — A. C.) прыйшлі да высновы, што выратаваць корпус ад разгрома можа толькі ўмышальніцтва Германіі. Было прынята рашэнне звярнуцца да германскага ваеннага камандавання з просьбай праpusciць корпус на тэрыторыю Польшчы. Наступным крокам супрацоўніцтва павінна была стаць сумесная (нямецка-польская) акупацыя Беларусі з мэтай адарвання яе ад Расіі, што ў далейшым павінна было прывесці да выпрацоўкі пэўнай формы самастойнага існавання Беларусі. Гэтая пазіцыя знайшла падтрымку на сумеснай нарадзе з прадстаўнікамі Наччполя²⁶. Дарэчы, пры вызначэнні персанальнага складу дэлегацыі ўдзельнікі нарады, і асабіста Еранім Княневіч, настойвалі на кандыдатуры Рамана Скірмунта. Аднак апошні знайшоў прэтэкст, каб адмовіцца ад гэтай прапановы²⁷.

Рашэнне пра пасылку дэлегацыі супярэчыла ранейшай антантадарильскай пазіцыі Наччполя. Гэтая пераарыентация адбылася ў той момант, калі старшыня Наччполя знаходзіўся ў Кіеве, дзе вёў перамовы з Польскай Радай міжпартийнага аб'яднання пра дапамогу польскому корпусу. Перамовы ў Кіеве закончыліся паспяхова. Пасля гэтага У. Рачкевіч распушціў Наччполь і ўтварыў Вярхоўную вайсковую Раду. Генерал Ю. Доўбар-Мусніцкі атрымаў магчымасць самастойных палітычных дзеянняў. Першым ягоным крокам стала

²⁴ Biblioteka Narodowa Polski. Dział mikroform. Akc. 6797. Osmołowski J. Wspomnienia z lat 1914–1921. T. 2. S. 329.

²⁵ Тамсама. С. 207.

²⁶ Тамсама. С. 227–228.

²⁷ Тамсама. С. 229.

тэлеграма да генерала Хофмана, прадстаўніка германскага камандавання ў Брэсце, у якой ён прасіў прыняць дэлегацыю корпуса. Усё гэта адбылося амаль адначасова з рашэннем, якое было прынята на згаданай нарадзе ў Мінску. Няўзгодненасць у дзеяннях у далейшым прывяла да непаразумення паміж камандаваннем корпуса, з аднаго боку, Начполем і Радай, з другога.

Перамовы пачаліся ў Брэсце 12 лютага 1918 г. і праходзілі для польскай дэлегацыі досыць цяжка. Дзеянні польскага корпуса немцы трактавалі як спробу польскай акупацыі Беларусі, што Берлін лічыў недапушчальным. Толькі пасля ўмяшальніцтва прадстаўніка Рэгенцыйнай Рады, якая падтрымала пазіцыю дэлегацыі і пераканала немцаў, што Польшча не мае анексійных намераў адносна Беларусі, сітуацыя змянілася.

Аднак у ход перамоваў умяшаліся ваенныя падзеі. 18 лютага 1918 г. пасля адмовы Льва Троцкага прыняць германскія ўмовы міру, пачалося наступленне нямецкіх войскаў. Вечарам 19 лютага бальшавікі пакінулі Мінск. У ноч з 19 на 20 лютага 1918 г. сітуацыю ў горадзе кантролівалі ўжо польскія і беларускія арганізацыі. Была створана Польска-беларуская камендатура, якая ўзяла на сябе абарону жыцця і маёmacці жыхароў горада, а таксама падтрыманне ў ім парадку²⁸.

З аналагічнай заявой ад імя Польскай грамадзянскай аховы выступіў у гарадской Думе былы гарадскі галава Станіслаў Хшанстоўскі. На гэтым самым пасяджэнні таксама выступілі прадстаўнікі беларускай і польскай вайсковых арганізацый (ад беларусаў Язэп Варонка), якія заяўлі, што вайсковая ўлада ў горадзе знаходзіцца ў руках Польска-беларускай камендатуры. Цывільная ўлада засталася ў Думы. Павел Аляксюк патрабаваў, каб у гарадской Думе прадстаўніцтва беларусаў было павялічана з двух да шасці чалавек. Патрабаванне не прынялі, але ўялі беларуса (А. Смоліч) у склад Камітэта грамадскай бяспекі²⁹. На пасяджэнні наступнага дня А. Смоліч паведаміў, што ўнаучы быў арганізаваны Беларускі Народны Сакратарыят, які прыняў Устаўную грамату. Ён пазнаёміў прысутных з тэкстам Граматы і закончыў сваё выступленне сцвярджэннем, што «распачынаеца дзяржаўнае існаванне Беларускага краю»³⁰. Польскія сацыялісты віталі з'яўленне Народнага сакратарыята. А вось сябра ПРМЗ К. Дэмідэцкі-Дэмідовіч выказаў занепакоенасць, заявіўшы, што «палітычны твар сяброў сакратарыята невядомы»³¹. Польская грамадскасць таксама спрабавала ўзмацніць свае пазіцыі. 21 лютага 1918 г. Выканкам ПРМЗ прыняў рашэнне пра пашырэнне свайго складу за кошт прадстаўнікоў мінскіх польскіх арганізацый³².

²⁸ Goniec Miński. 1918. Nr 12.

²⁹ НГАБ у Мінску. Пратаколы паседжанняў Мінскай гарадской думы. 1918 г. Ф. 24, воп.1, адз. зах. 3672, арк. 94 адв. – 95 адв.

³⁰ Таксама, арк. 106 адв.

³¹ Таксама, арк. 107.

³² Dziennik Miński. 1918. Nr 33.

Сітуацыя ў Мінску была напружанай. Жыхары ведалі, што да горада набліжающа нямецкія войскі і часткі I Польскага корпуса. Але хто ўвойдзе першым? Якім будзе далейшы лёс Мінска? Яшчэ ўвечары 20 лютага адказу на гэтае пытанне не было. Дарэчы, па сцвярджэнню Е. Асмалоўскага, 20 лютага генерал Ю. Доўбар-Мусніцкі накіраваў генералу Хофману тэлеграму, у якой паведамляў, што Мінск заняты польскім войскам і прасіў не ўводзіць у горад нямецкія часткі³³.

21 лютага ў Мінск уступілі немцы. На чыгуначным вакзале камандуючага экспедыцыйным корпусам графа Ёрка вітала польска-беларуская дэлегацыя ў складзе Ігнацыя Віткевіча, Эдмунда Іашкевіча, Чэслава Крупскага, З. Нагорскага, Рамана Скірмунта і Паўла Алексюка. Р. Скірмунт ад імя польскага і беларускага насельніцтва выказаў надзею, што нямецкія ўлады да цывільнага насельніцтва будуць ставіцца з лагоднасцю і памяркоўнасцю. Граф Ёрк у адказ ахарактарызаваў намеры нямецкіх уладаў у адносінах да мясцовага насельніцтва як прыхільныя і сяброўскія³⁴.

Падобна на тое, што 21 і 22 лютага ў Мінск уступілі і польскія часці. Па меншай меры 23 лютага 1918 г. ваенна камендатура горада была ператворана загадам палкоўніка Бялінськага ў камендатуру I Польскага корпуса. Пратакол пасяджэння Мінскай гарадской думы ад 25 лютага 1918 г. данёс да нас водгукі канфлікта паміж Думай і польскай камендатурай. Камендатура распачала рэквізіцыю маёмасці земства, якая знаходзілася на складах Мінска і кантролівалася Камітэтам грамадскай бяспекі. Дума заявіла пратэст. На гэтым жа пасяджэнні быў выказаны чарговы пратэст супраць гвалтаў, якія чынілі ў адносінах да мясцовага насельніцтва вайскоўцы ПК³⁵.

Паводзіны камандавання корпусу выразна адразніваліся ад пазіцыі мясцовых польскіх палітыкаў. «Дзенік Мінскі», орган ПРМЗ, артыкулам «Беларуская дзяржаўнасць» адгукнуўся на Першую Устаўную грамату. Ён цалкам падтрымаў ідэю дзяржаўнай самастойнасці Беларусі. Прычым сцвярджалася, што галоўную ролю ў яе дасягненні павінны адыграць аўтактоны краю, а менавіта беларусы і палякі. Сучасная сітуацыя ацэньвалася як найболей адпавядаючая фармаванню краёвага ўрада, у якім «колькасная моц адных (беларусаў. — A. C.) будзе спалучаная з культурай і вопытам другіх» (палякаў. — A. C.). Развіццё беларускай дзяржаўнасці звязвалася з далучэннем да «цывілізацыі Захаду», у працэсе якога асаблівая роля нележала польскай грамадскасці³⁶.

³³ Biblioteka Narodowa Polski. Dział mikroform. Akc. 6797. Osmołowski J. Wspomnienia z lat 1914–1921. T. 2. S. 288.

³⁴ Dziennik Miński. 1918. Nr 31

³⁵ НГАБ у Мінску. Пратаколы паседжанняў Мінскай гарадской думы. 1918 г. Ф. 24, вол.1, адз. зах. 3672, арк. 107.

³⁶ Dziennik Miński. 1918. Nr 34.

Між тым, немцы не збіраліся ні з кім дзяліць уладу. Народны сакратарыят Беларусі быў выгнаны з губернаторскага будынка. 26 лютага 1918 г. Ю.Доўбар-Мусніцкі і прадстаўнік германскага камандавання маёр фон Вульфен падпісалі дамову, у адпаведнасці з якой ужо 27 лютага ўсе часці корпуса павінны былі пакінуць Мінск. Корпус набыў статус «нейтральнага войска». Месцам яго дыслакацыі становілася тэрыторыя паміж Дняпром (ад Магілёва да вусця Беразіны) і чыгункай Слуцк–Асіповічы–Лапічы–Гродзенец³⁷. Гэта дамова была поспехам польскіх палітыкаў, якія здолелі захаваць ПК. Аднак далейшыя падзеі паказалі, што гэтае войска сталася фактарам, які толькі ўскладніў становішча палякаў на Міншчыне.

Справа ў тым, што I Польскі корпус прыняў актыўны ўдзел у вяртанні землеўласнікам маёmacці, стражанай імі ў канцы 1917 – пачатку 1918 г. Вяртанне суправаджалася актамі наслідка супраць сялянства і габрэйскага насельніцтва, якое падазрэвалася ў прабальшавіцкіх настроях. Усё гэта спрыяла росту антыпольскіх настроў³⁸. ПРМЗ спрабавала паўплываць на пазіцыю кірауніцтва корпусам, але без поспеху. У сярэдзіне сакавіка 1918 г. Польская Рада палічыла патрэбным выдаць спецыяльнае паведамленне пра адносіны паміж Радай і камандаваннем корпуса. У камунікаце выказвалася надзея, што «рашэнні кірауніцтва корпусам будуць прымата з улікам усіх складаных умоваў мясцовага жыцця». Выказвалася гатоўнасць дапамагчы ў знаёмстве з гэтymі ўмовамі³⁹. Камандаванне корпуса праігнаравала гэты зварот. Фактычна, з канца лютага 1918 г. корпус падпарадкоўваўся непасрэдна Рэгенцыйнай Радзе, у якой досьць моцнымі былі ўплывы «эндэцыі». У спецыяльным дакуменце варшаўскага ўрада адносна I ПК сцвярджалася, што «на беларускіх крэсах адраджаецца былая магутнасць Польшчы», што «крэсы з'яўляюцца яе неад'емнай часткай»⁴⁰.

Увесну 1918 г. стала відавочным разыходжанне пазіцый Рэгенцыйнай Рады і Польскай Рады Мінскай зямлі адносна будучыні Беларусі. Варшава ўсё частае глядзела на Беларусь як на частку польскай тэрыторыі. А вось Польская Рада па-ранейшаму падтрымлівала імкненне беларускіх арганізацый да незалежнасці. Праўда, будучыня незалежнай Беларусі бачылася ў цесным кантакце з Польшчай. Прыхільнасць да намаганняў беларускіх палітыкаў адлюстравалася на старонках «Дзенніка Мінскага». Аўтары публікацый падтрымалі пастулат незалежнасці Беларусі, адначасова падкрэсліўшы, што гарантыйяй поспеху гэтай справы з'яўляецца беларуска-польскае паразуменне⁴¹.

³⁷ Dziennik Miński. Dodatek nadzwyczajny. 1918. 1 marca.

³⁸ Biblioteka Narodowa Polski. Dział mikroform. Akc. 6797. Osmołowski J. Wspomnienia z lat 1914–1921. T. 2. S. 355.

³⁹ Dziennik Miński. 1918. Nr 51.

⁴⁰ Biblioteka Narodowa Polski. Dział mikroform. Akc. 6797. Osmołowski J. Wspomnienia z lat 1914–1921. T. 2. S. 340

⁴¹ Dziennik Miński. 1918. Nr 51, 56, 57, 61.

Польская грамадскасць Міншчыны прывітала II Устаўную грамату. На пасяджэнні Гарадской Думы 18 сакавіка тэкст Граматы прачытаў Аляксандр Цвікевіч. Сябра Польскай Рады і прадстаўнік польскай фракцыі ў Думе К. Дэмідэцкі-Дэмідовіч прывітаў Устаўную грамату і заявіў, што палякі заўсёды лічылі беларусаў гаспадарамі краю. Ён жа выказаў спадзяванне, што беларусы признаюць права нацыянальных меншасцяў. Большасць абавешчаных Граматай сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў, на думку выступоўцы, павінна быць абмеркавана на Устаноўчым сходзе Беларусі. Скліканне такога сходу К. Дэмідэцкі-Дэміadowіч лічыў галоўнай задачай дзейнасці Рады Усебеларускага з'езда⁴².

Аднак паступова пазіцыя Польскай Рады пачынала разыходзіцца з настроемі пераважнай часткі польскай грамадскасці Міншчыны. Абурэнне часткі палякаў Міншчыны выклікаў артыкул Э. Іашкевіча «З нагоды беларускага звароту». Віцэ-старшыня ПРМЗ з разуменнем паставіўся да беларускіх прэтэнзій на тэрыторыю Віленшчыны і Гродзеншчыны. У прыватнасці, ён заявіў, што «сапраўдны інтарэс Беларусі, а значыць і кожнага з нас — мясцовых палякаў, патрабуе далучэння да Беларусі як найболей дзяржаватворчых элементаў, якімі воляй лёсу з'яўляюцца палякі або стагоддзі таму спаланізаваныя беларусы»⁴³.

Увесну 1918 г. стала відавочнай немагчымасць рэалізацыі палітычнай канцепцыі ПРМЗ. Е. Асмалоўскі, аналізуучы сітуацыю, заўважыў, што шматлікія прыхільнікі незалежнай або аўтаномнай Беларусі ў саюзе з Польшчай ператварыліся ў абаронцаў ідэі інкарпацыі «крэсаў». Дэмагратычныя і сацыялістычныя колы, групоўка Э. Вайніловіча выступалі за аўтаномнную Беларусь у саюзе з Польшчай. Польскія камуністы арыентаваліся на Расію. І толькі некалькі, па словах Е. Асмалоўскага, «палякаў-беларусаў» выказваліся за суверэнітэт Беларусі⁴⁴. Тым не менш Польская Рада Мінскай зямлі па-ранейшаму прыхільна ставілася да дзеянняў Рады БНР. Яна прывітала III Устаўную грамату, заўважыўшы, што «перед Радай БНР доўгі і цяжкі шлях да беларускай дзяржаўнасці. Аднак першыя крокі сведчаць, што абранны большасцю Рады накірунак добра прадуманы і палітычна рацыянальны»⁴⁵.

Прыхільнасць да намаганняў беларускіх палітыкаў па-ранейшаму дэманстравала групоўка Э. Вайніловіча. У сакавіку 1918 г. адбыўся пашыраны сход Мінскага сельскагаспадарчага таварыства. Апроч сябrou Таварыства на сходзе прысутнічалі прадстаўнікі гарадскіх уладаў, габрэйскай

⁴² НГАБ у Мінску. Пратаколы паседжанняў Мінскай гарадской думы. 1918 г. Ф. 24, воп.1, адз. зах. 3672, арк. 185 адв.

⁴³ Dziennik Miński. 1918. Nr 57.

⁴⁴ Biblioteka Narodowa Polski. Dział mikroform. Akc. 6797. Osmołowski J. Wspomnienia z lat 1914–1921. T. 2. S. 340.

⁴⁵ Dziennik Miński. 1918. Nr 66.

гміны, праваслаўнага брацтва і інш. Перад сабраўшыміся выступіць Язэп Лёсік, які паведаміў пра Устаўныя граматы Рады БНР, пра барацьбу за дзяржаўную незалежнасць Беларусі. Аднак падтрымкі сярод сабраўшыхся ягонае выступленне, як і дзейнасць Рады, не атрымала⁴⁶. Выканкам ПРМЗ не падтрымаў⁴⁷ таксама ініцыятыву той жа самай групоўкі землеўласнікаў, якая пасля паразумення з Мінскім Беларускім прадстаўніцтвам звярнулася да немецкіх уладаў з прапановай адраджэння «ў адпаведнасці з гісторычнымі традыцыямі» Вялікага Княства Літоўскага пад нямецкай апекай⁴⁸. Немцы адмовіліся разглядзець гэтую прапанову. Генерал Фалькенгаўэн, спаслаўшыся на ўмовы Брэсцкага міру, заявіў пра невыканальнасць пастулатаў мемарандума.

У палітычнай дзейнасці польскіх арганізацый Міншчыны ў 1916–18 гг. спалучыліся намаганні як беларускіх палякаў, так і дзеячоў Карабеўства Польскага, якія па волі ваеннага лёсу апынуліся ў Мінску. На працягу амаль усяго 1917 г. у гэтым саюзе дамінавалі беларускія палякі. ПРМЗ досьціц прыхільна ставілася да намаганняў беларускіх палітыкаў і звязвала лёс мясцовай польскай грамадскасці з будучай аўтаномнай або суверэннай Беларуссю. Палітычныя мэты ПРМЗ амаль не разыходзіліся з мэтамі беларускага нацыянальнага руху. Ідэі інкарпарацыі не прымаліся. Яшчэ больш актыўна падтрымлівала беларусаў групоўка мінскіх краёўцаў на чале з Э. Вайніловічам. Прыкметную ролю ў гэтым польска-беларускім паразуменні адыграў Р. Скірмунт, які быў амаль што ідэальнай фігурай для дыялогу абодвух нацыянальных рухаў.

Відавочная розніца пазіцый беларускіх і літоўскіх палякаў у гэты перыяд тлумачылася станам польска-беларускіх і польска-літоўскіх адносінай. Апошнія яшчэ на самым пачатку XX ст. набылі характар нацыянальнага канфлікту, які толькі паглыбіўся ва ўмовах германскай акупацыі Віленшчыны.

У канцы 1917 – пачатку 1918 г. польска-беларускія адносіны пагоршыліся. Сваю ролю адыграла авбастрэнне сацыяльных адносін у беларускай вёсцы і дзейнасць Польскага корпуса генерала Ю. Доўбар-Мусніцкага, які з лютага 1918 г. падпарадкоўваўся Рэгенцыйнай Радзе. Узмацненне ў Варшаве анексіяніцкіх настроў адносна беларускіх зямель моцна ўплывала на палітычную пазіцыю камандавання корпуса. Беларускія палітыкі пачалі ацэньваць ягоную дзейнасць як спробу польскай акупацыі Беларусі. Кіруючы орган польскага руху на Міншчыне — ПРМЗ — адпавядаў анексіяніцкім намерам Варшавы, але пазіцыі яго ўвесну 1918 г. выразна

⁴⁶ Porowski M. Wspomnienia. 1904–1918 (аддзел рукапісаў Бібліятэкі імя Асалінскіх, sygn.13542/II. S. 127.

⁴⁷ Biblioteka Narodowa Polski. Dział mikroform. Akc. 6797. Osmołowski J. Wspomnienia z lat 1914–1921. T. 2. S. 487.

⁴⁸ Таксама. S. 329.

аслабелі. Па меры ўмацавання польскай дзяржаўнасці ўсё больш мясцовых беларускіх палякаў пачынала звязваць свой лёс і лёс беларускай зямлі з Польшчай.

ДАДАТАК

Ліст Марыі Магдалены Радзівіл генералу Юзафу Доўбар-Мусніцкаму ад 13.12.1917 г.

Кухціцы,
Узда,
Негарэлае,
Gouv-t de Mińsk

Шаноўны спадар генерал!

Усе палякі пераконваюць мяне, што польскія войскі размяркоўваюцца толькі там, куды іх запрашаюць, і толькі з мэтаю абароны сядзібаў ад рабунку.

Дык вось, у май маёнтку Жарноўкі панаваў абсалютны спакой, адносіны з сялянамі і са службай былі вельмі добрымі, у чым я асабіста пераканалася, калі наведала маёнтак. Ніякіх намаганняў, каб мець у сябе палякаў, я не рабіла. Нават наадварот, калі ў мяне з'явіліся два афіцэры, паведаміла, што яны мне непатрэбныя. Фальварачнай службe я абвясціла, што не жадаю бачыць чужаземцаў як абаронцаў ад сваіх. Пасля гэтага абодва афіцэры адразу выехалі. Я бачыла іх дакументы, у якіх адзначалася, што яны прызначаны ў Бабруйскі пав. А Жарноўкі знаходзяцца ў Ігуменскім пав. Праз некалькі дзён саранча напала на маёнтак. Пра іх спосаб захавання адносна спадарыні Завадскай, якая гасціла ў мяне, спадару генералу распавёў ужо яе муж; як яны абыходзіліся з бухгалтаркай і настаўніцай, я чула ад іх саміх. Не буду на tym доўга спыняцца. Але адносна сцвярдження, што Вы там толькі знаходзіцесь, куды Вас запрашаюць, прыйшла мне думка, што магчыма без маёй згоды адміністратор маёнтка, вялікі баязлівец, прадпрыняў пэўныя крокі, tym бóльш, што яго паводзіны ад момантu катастрофы выклікаюць падазрэнне. Калі гэта і сапраўды мела месца, то хачу заявіць, каб зніклі ўсе непаразуменні, што я не жадаю мець у сябе польскія войска, што знаходжанне яго ў мяне расцэнываю як гвалт, і прашу не марудзячы адклікаць яго. Гавораць, што ёсьць шмат грамадзянаў, якія ліцаць сябе палякамі і імкнущыя мець у сябе польскія войска дзеля абароны т.зв. польскай маймасці. Я беларуска, і мая ўласнасць, таксама як і мая асоба, не польская, так што няма падставы для непатрэбнай і непажаданай мне апекі.

Хачу дадаць, што паводзіны размеркаванага войска з'яўляюцца ў найвышэйшай ступені нетактоўнымі і грубіянскімі і могуць прывесці да вялікай бяды.

Далучаю выразы павагі.

Мікалаева Радзівіл
Д.13.XII. (1917)

(Пераклад Алеся Смаленчука)

Dowbor-Muśnicki J. Moje wspomnienia. Warszawa, 1935. S. 171.

Dariusz Tarasiuk (Lublin, Polska)

KWESTIA BIAŁORUSKA W POGLĄDACH MIŃSKICH POLAKÓW (1917–1918) *

Przemiany społeczno-polityczne zachodzące w Rosji po rewolucji lutowej rokowały nadzieję na uzyskanie praw politycznych przez narody uciskane przez carat. Wtedy to aspiracje narodowe zaczęły coraz śmielej zgłaszać działacze białoruskiego ruchu narodowego¹. W tej sytuacji, jak i rodzących się nadziejęch na wskrzeszenie niepodległej Rzeczypospolitej, polskie ugrupowania polityczne powstające w Mińsku musiały określić swój stosunek nie tylko do samych Białorusinów, ale i do rozwijających się wśród nich prądów politycznych. Coraz trudniej było nadal twierdzić, że kwestia białoruska jest całkowicie sztucznie podnoszona, chociaż oczywiście takie głosy pojawiały się nadal².

Co można powiedzieć o stosunku Polaków w Mińsku do ruchu białoruskiego?

W 1917 r. największy wpływ na kreowanie opinii polskiej w Mińsku na sprawę białoruską posiadała Rada Polska Ziemi Mińskiej (RPZMiń.), aspirująca do roli organu samorządowego społeczności polskiej. W jej skład wchodzili politycy uznający demokratyczne i patriotyczne priorytety, zarówno prawicowych jak i początkowo lewicowych poglądów. Stąd też w Radzie często ścierały się odmienne poglądy polityczne w tym i te dotyczące stosunku do ruchu białoruskiego. Komitet Wykonawczy RPZMiń. stanął na stanowisku, iż nie można dalej nie zauważać rozwoju ruchu białoruskiego. Należy dążyć do jak najściszej współpracy z jego przywódcami. Rada opowiedziała się za wypracowaniem solidarnego stanowiska z Białorusinami³. W tym czasie wśród wielu Polaków istniało przekonanie o możliwości objęcia swoistego typu patronatu nad ruchem białoruskim i wyzwolenia w nim czynników antyrosyjskich. Mogą o tym świadczyć słowa Włodzimierza Kryńskiego, który w czasie zjazdu założycielskiego Rady zwrócił uwagę, iż «dziś nie sposób jest najczęściej powiedzieć, co tu jest polskie, co białoruskie»⁴. Początkowo większość członków RPZMiń. odrzucała plany przyłączenia tych terenów do mającej się odrodzić Rzeczypospolitej Polskiej. Rada mówiła o potrzebie autonomii Białorusi, oczywiście miano nadzieję na jej sojusz z państwem polskim.

* Pracę wykonano w ramach projektu badawczego nr 1 H01G 047 18 pt. «Działalność społeczno-kulturalna i polityczna Polaków na wschodniej Białorusi w latach 1905–1918» (kierownik dr hab. Marek Mądzik), finansowanego przez Komitet Badań Naukowych.

¹ Niniejszy referat poświęcony jest stosunkowi Polaków z Mińskiem i jego okolic do Białorusinów dążących do rozwoju odrębnego ruchu narodowego.

² Od redakcji, «Nad Świsłoczą», 12/25 X 1914, nr 1, s. 2.

³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej AAN), Centralna Agencja Prasowa w Lozannie, tecznka 60, k. 20, Życie polskie na Litwie nieokupowanej.

⁴ J. Hłasko, *Rada Polska Ziemi Mińskiej*, «Gazeta Polska», 6/19 VI 1917, nr 135.

O podejmowaniu działań w kierunku nawiązania przyjaznych kontaktów z białoruskimi politykami świadczy wystąpienie przedstawiciela Rady 8(21) lipca 1917 r. na zjeździe delegatów organizacji białoruskich w Mińsku. Wygłoszone przez niego słowa o oczekiwaniu przez miejscowych Polaków «życia w dobrym sąsiedztwie z Białorusinami i pracowaniu razem z nimi na korzyść wspólnej ojczyzny» zostały przyjęte przez delegatów oklaskami⁵. W czasie dyskusji nad szkolnictwem w radzie miejskiej Mińska w imieniu Polaków Mieczysław Porowski wystąpił w obronie prawa Białorusinów do szkolnictwa w języku narodowym. Wyraził on przekonanie, że mają oni pełne prawo odrodzić swój stary język, którym mówili w XVI w.⁶

Oceniając postawę polskich sfer ziemiańskich, ich reprezentant Michał Kryspin Pawlikowski pisał, że ich ideą było zgodne współżycie z Białorusinami. Podkreślał, że «dwory, które pod wpływem zaniesionej z zachodu zarazy endekiej próbowali polonizować Białorusinów, były bardzo nieliczne»⁷. Grupa zwolenników współpracy z Białorusinami silnie związana z Mińskim Towarzystwem Rolniczym, kierowana przez Woyniłłowicza cały czas szukała możliwości porozumienia. W znacznym stopniu wynikało to prawdopodobnie również z chęci obrony swego stanu posiadania. Naturalnymi sojusznikami tej grupy byli ziemianie Białorusini ze Skirmuntem na czele.

Pozytywny stosunek do żądań ruchu białoruskiego cechował Polski Związek Demokratyczny (PZD). Komunikat Komitetu Organizacyjnego PZD głosił m. in.: «W swej działalności na Białej Rusi — dążenie do zgodnej współpracy z innymi narodowościami w myśl zasad wolności i demokratyzmu, uznając odrębny charakter tego kraju i w szczególności narodowego ruchu białoruskiego»⁸. Na jego wiecu w marcu 1917 r. poruszano sprawę stosunku do Białorusinów. Adamowicz witał ruch białoruski i rokował mu «świetne widoki na przyszłość»⁹. W grudniu 1917 r. przedstawiciel PZD przywitał I Zjazd Wszechbiałoruski. W styczniu 1918 r. w czasie dyskusji nad zjednoczeniem PZD z Polskim Związkiem Ludowym doszło do wypracowania programu, który mówił o potrzebie całkowitej niepodległości Białorusi z uwzględnieniem autonomii narodowo-kulturalnej dla mniejszości polskiej¹⁰.

Przychylne Białorusinom głosy, chociaż w ograniczonym zakresie, widoczne były w polskiej prasie wydawanej w Mińsku. W «Nowym Kurierze Litewskim»

⁵ З'езд дэлегатаў ад беларускіх партыйных і грамадскіх арганізацый у Мінску // Вольная Беларусь. 1917. 3 жн.

⁶ Nacyjanalny Histaryczny Archiu Respubliki Bielaruś u Minsku, f. 24 — Minskaja Haradskaja Duma, op. 1, d. 3659, k. 55 v., Protokoł zasiedania Minskoy Gorodskoj Dumy... 11 IX 1917.

⁷ M. K. Pawlikowski, *Mińska*, «Pamiętnik Wileński», z. 2, Londyn 1972, s. 298, 301.

⁸ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej CAW), Formacje Wschodnie, sygn. 122.100.13, k. 6, Z komunikatu Komitetu Organizacyjnego PZD... 17/30 III 1917.

⁹ Wiec Związku Demokratycznego, «Nowy Kurier Litewski», 21 III/3 IV 1917, nr 77, s. 3.

¹⁰ AAN, Polska Komisja Historii Partii przy CK WKP(b), sygn. 60/VI, k. 413, Wycinek z «Echa Polskiego» z 26 I 1918.

ukazały się artykuły dotyczące marcowego zjazdu białoruskiego. Nie podpisany z imienia i nazwiska autor pisał: «Uczestnicy zjazdu białoruskiego mogą być pewni, że znajdą w dążeniu do wyodrębnienia Litwy i Białej Rusi w samodzielną jednostkę administracyjną, sprzymierzeńców najwierniejszych, poparcia najniezawodniejsze właśnie wśród Polaków, kraj ten zamieszkujących»¹¹. W tej samej gazecie w rubryce «Kronika» wielokrotnie zamieszczano informacje o wiecach i zebraniach białoruskich, w szczególności gdy brali w nich udział aktywiści prawicowej prowieniacji. W organie prasowym RPZMiń. «Dzienniku Mińskim» ukazał się artykuł odnoszący do I Wszechbiałoruskiego Zjazdu, w którym z widoczną sympatią witano ruch narodowy Białorusinów, podkreślając przy tym z ubolewaniem dominowanie wśród delegatów rewolucjonistów, którzy myśleli przede wszystkim o tym, jak zagarnąć majątki ziemian. Anonimowy autor tego artykułu wyrażał nadzieję, iż grupa ta w końcu przegra¹². Kryjący się po kryptonimem K. P. autor, pisząc o tym samym zjeździe, zwracał uwagę na wielokrotne wystąpienia antypolskie¹³. Jeszcze 26 lutego 1918 r. w «Dzienniku Mińskim» ukazał się nie podpisany artykuł mówiący o potrzebie współpracy dwóch autochtonicznych narodów zamieszkujących ziemie białoruskie, Białorusinów i Polaków¹⁴.

Z upływem czasu stosunek RPZMiń., jak i większość tamtejszych Polaków do ruchu białoruskiego stawał się coraz chłodniejszy. Już w grudniu 1917 r. jej przedstawiciele nie witali uczestników Wszechbiałoruskiego Zjazdu¹⁵. Do zerwania kontaktów pomiędzy obydwoma grupami jednak nie doszło. Do Komitetu Wykonawczego I Wszechbiałoruskiego Zjazdu, z inicjatywy jego przewodniczącego Józefa Waronki, weszli przedstawiciele: Żydów, Rosjan i Polaków. Reprezentantem społeczności polskiej został pełnomocnik oddziału Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny, członek Polskiej Partii Socjalistycznej, niezwiązany jednak ze środowiskiem mińskim, Aleksander Prysttor. On też faktycznie był głównymogniwem łączącym wspomniany Komitet z RPZMiń.¹⁶.

Narastanie wśród mińskich Polaków nastrojów antybiałoruskich wynikało z coraz bardziej antypolskiego stanowiska polityków białoruskich. Jednym z głównych punktów rodzących konflikty pomiędzy przedstawicielami obydwu wymienionych narodów była kwestia przynależności narodowej zamieszkujących te ziemie katolików. W myśl rozpowszechnionego stereotypu powszechnego było

¹¹ *Ku wolności*, «Nowy Kurier Litewski», 29 III/11 IV 1917, nr 83, s. 2.

¹² *Zjazd białoruski*, «Dziennik Miński», 12/25 XII 1917, nr 136, s. 3.

¹³ K. P., *Zjazd białoruski w Mińsku*, «Dziennik Miński», 24 XII 1917/6 I 1918, nr 147, s. 2.

¹⁴ *Państwoowość białoruska*, «Dziennik Miński», 26 II 1918, nr 34, s. 1.

¹⁵ З. Б. Каля ўсебеларускага з’езду // Вольная Беларусь. 1917. 15 снеж.

¹⁶ Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (dalej BUJ), sygn. 9818 III, J. Osmołowski, *Wspomnienia z lat 1914–1921*, t. 2, s. 487; *Krótki zarys zagadnienia białoruskiego*, oprac. przez Oddział II Sztabu Generalnego, Warszawa 1928, s. 53.

utożsamianie wszystkich katolików z Polakami. Przeciwko temu ostro protestowali Białorusini. Przykładowo na zjeździe Białoruskiej Socjalistycznej Hromady w lipcu 1917 r. z inicjatywy Arkadiusza Smolicza postanowiono wystosować na ręce polskich organizacji protest w sprawie uznawania za Polaków białoruskich katolików¹⁷. Złożoność tego problemu bardzo trafnie ujął uchodźca z Królestwa Polskiego, Stefan Żardecki. Pewną grupę mieszkańców ziem białoruskich scharakteryzował on, na przykładzie jednego z mińskich urzędników, w ten sposób: «Przekonaniami swoimi i narodowością nie zdradzał się, mówił biegłe i poprawnie po rosyjsku i po polsku, wyznania katolickiego, prawdopodobnie więc «miejscowy» czyli ni to Polak, ni Białorusin»¹⁸.

Niewielka liczba katolików, szczególnie ziemian, uważała się za Białorusinów, włączając się do prac białoruskiego ruchu narodowego. Najbardziej znanymi przedstawicielami tej grupy byli Roman Skirmunt i Magdalena Radziwiłłowa. Po rewolucji lutowej oprócz Skirmunta za białoruskością opowiedziało się jeszcze kilku wielkich ziemian wychowanych w polskiej kulturze. Byli to m. in. Edward Woyniłłowicz i Hieronim Drucki-Lubecki¹⁹. Pierwszy z nich wspominał, że popieranie ruchu białoruskiego po rewolucji lutowej przez ziemian wynikało z chęci wyodrębnienia u Białorusinów poczucia odmiенноści od Rosjan, ogarniętych rewolucyjnymi nastrojami²⁰. Później jednak ziemianie ci przestraszyły się radykalizmu ruchu białoruskiego i odsunęły się od niego²¹. W miarę upływu czasu wśród ziemian ukształtował się, bardzo niemilny im, obraz Białorusina — socjalisty, z którym trudno było mieć coś wspólnego²². O wiele większa była liczba tych, którzy nawet jeśli mówili, iż są Białorusinami, to działały w ramach ruchu polskiego. Pojęcie Białorusin w tym ujęciu było raczej określeniem związanym z zamieszkiwaniem na określonym obszarze, a nie wyznaczającym przynależność narodową. W liście zamieszczonym w polskiej gazecie wychodzącej w Mińsku «Nowym Kurierze Litewskim» Cywiński pisał, że chociaż z pochodzenia i kultury jest Polakiem to jego obowiązkiem jest «pracować przede wszystkim w tym kraju, w którym się urodził». Na rozdrożach świadomości narodowej stał przyszły profesor Uniwersytetu Wileńskiego Marian Massonius. W czasie jednego ze swoich wykładów mówił:

¹⁷ Семянчук М. І. Беларускія палітычныя арганізацыі краю і их дзеянасць у ліпені-каstryчніку 1917 года // Культурна-нацыянальны працэ на Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XIX ст. Mn., 1998. С.36.

¹⁸ Biblioteka Narodowa w Warszawie, akc. 8037, S. Żardecki, *Mijają lata — mijają i ludzie. Wspomnienia. Tom III. Pierwsze lata po studiach — Wojna światowa. Rewolucja w Rosji. Okres 1912–1918 r.*, s. 155.

¹⁹ *Zjazd białoruski*, «Nowy Kurier Litewski», 30 III/12 IV 1917, nr 84, s. 3.

²⁰ E. Woyniłłowicz, *Wspomnienia (1847–1928)*, Wilno 1931, s. 211.

²¹ Гадлеўскі В. З беларускага палітычнага жыцця ў Мінску у 1917–1918 гг. // Спадчына. 1998. № 5. С. 22–23.

²² J. Jurkiewicz, *Nasze widzenie Białorusinów w XX w. (do 1939 r.)*, «Dzieje Najnowsze», 1995, R. 27, nr 2, s. 70.

«My Białorusini z krwi i kości, przez polskość zawojowani z dumą się do tego przyznajemy»²³.

Białoruski Komitet Narodowy wybrany 25 marca 1917 r. w swojej deklaracji «Ad Biełaruskaha Nacyjanalnaha Kamitetu» opowiedział się za autonomią Białorusi w składzie demokratycznej federacji rosyjskiej i ostro skrytykował osoby opowiadające się za przyłączeniem do Polski²⁴. Z czasem wystąpienia antypolskie stawały się coraz agresywniejsze. W końcu 1917 r. z inicjatywy zarządu Związku Wojskowych Polaków Frontu Zachodniego zwołano w Mińsku zebranie przedstawicieli wojskowych Polaków, Ukraińców, Białorusinów i Tatarów w celu uzgodnienia wspólnego stanowiska wobec bolszewików. Jak zwracali przy tej okazji uwagę polscy wojskowi porozumienie z Białorusinami było bardzo trudne, gdyż za warunek wstępny wszczęcia pertraktacji stawiali oni «zobowiązanie się wojskowych polskich o uznaniu niepodległości Białorusi i zrzeczenia się w imieniu Polski wszelkich pretensji do Ziemi Białej Rusi»²⁵. Jedynie nieliczna grupa polityków białoruskich widziała swoją przyszłość w związku z Polakami. Do tej grupy należał np. Paweł Aleksiu.

Antypolskie nastawienie większości działaczy białoruskich tylko podsycalo i tak popularną w wielu polskich kregach wrogosć wobec Białorusinów. Zagadnienia białoruskiego nie rozumieli zwykle uchodźcy z Królestwa Polskiego. Ostro przeciwko uznawaniu praw Białorusinów do samostanowienia występowali uchodźcy ziemianie. Nie rozumieli oni, dlaczego ziemianie z guberni białoruskich dobrowolnie zrzekali się dominującej pozycji politycznej na rzecz Białorusinów. Władysław Glinka w swoich wspomnieniach pisał m.in.: «Czyż ten nieszczęsny, dziki lud białoruski (...) można uważać za duchowego pana tej ziemi? (...) Jest to «tabula rasa», czysta tablica, na której pisać nikt jeszcze nie zaczął. (...) W jednej Polsce, w jej wpływie i kulturze znaleźć może zbawienie kraj ten i barbarzyńska ludność jego»²⁶. Michał Kossakowski pisząc w grudniu 1917 r. o ruchu białoruskim podkreślał jego słabość i antypolskość. Odpowiadając na pytanie, dlaczego lista białoruska do Konstytuanty zdobyła tak mało głosów, stwierdzał: «Białorusini teraz dopiero organizują się, prowadzą ruch chcąc doprowadzić w przyspieszonym tempie proces dojrzewania narodu do samodzielności. Odbywają się zjazdy za zjazdem, na których delegaci obradują po rosyjsku»²⁷.

Na pozycji negowania znaczenia i siły rozwijającego się ruchu białoruskiego stała narodowa demokracja. Endecy ostro zwalczały twierdzenia, że białoruscy

²³ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (dalej APAN), sygn. III–4, *Diariusz Michała Stanisława Kossakowskiego*, t. 2, s. 222.

²⁴ Турук Ф. Белорусское движение. М., 1921. С. 90–98.

²⁵ CAW, Relacje, sygn. 400.2189.10, Sprawozdanie z działalności Związku Wojskowych Polaków Frontu Zachodniego, s. 7–8.

²⁶ W. Glinka, *Pamiętnik z wielkiej wojny*, t. II, cz. I, Warszawa 1937, s. 68.

²⁷ APAN, sygn. III–4, *Diariusz...Kossakowskiego*, t. 2, s. 482.

Polacy to spolonizowani Białorusini. Twierdzili, że jeśli nawet tak było, to straciło to już znaczenie, gdyż najważniejsza jest obecna wola człowieka²⁸. Endecka gazeta «Placówka» w grudniu 1917 r. komunikowała z oburzeniem fakt «niebywały». Było nim prowadzenie przez księżnę Magdalenę Radziwiłłową agitacji przeciwko polskim wojskom wśród chłopów białoruskich²⁹. Wcześniej w «Nowym Kurierze Litewskim» ukazał się artykuł ostro atakujący Polaków, którzy uznają się jednocześnie za Białorusinów. Jego autorzy twierdzili, że Polacy mogą popierać ruch białoruski, ale tylko jako Polacy³⁰. Jak trafnie zauważała białoruska gazeta «Wolnaja Biełaruś», wielu Polaków nie mogło zrozumieć, że demokraci z Białorusi mogli nie chcieć przyłączenia swojego kraju do odrodzonego państwa polskiego³¹. Adolf Zaleski w liście zamieszczonym w «Dzienniku Mińskim» oskarżał działaczy białoruskich o ułatwianie rusyfikacji ludności katolickiej przez wprowadzenie do kościołów języka białoruskiego³².

Wydarzeniem, które miało olbrzymi wpływ na rozwój stosunków polsko-białoruskich, było zajęcie Mińska w lutym 1918 r. przez oddziały polskie i białoruskie. Władysław Glinka w swoim pamiętniku stwierdził, iż po powstaniu I Korpusu Polacy rzeczywiście nosili się z zamiarem objęcia władzy na Białorusi i przyłączenia jej do Królestwa Polskiego³³. Planów tych, jak zauważa Wiktor Sukiennicki, szybko zaniechano. Wiele krytycznych uwag zgłaszała część polskiej społeczności Mińska wobec I Korpusu Polskiego, gdyż jego dowódca gen. Józef Dowbór-Muśnicki nie chciał sprowadzić polskiego wojska do roli policji pilnującej polskich majątków. Często też podkreślał, że Korpus przebywa na tych ziemiach czasowo, a jego celem nadzorującym jest powrót do Polski³⁴.

19 lutego 1918 r. wojska radzieckie zaczęły opuszczać Mińsk. W zaistniałej sytuacji zarówno Polacy, jak i Białorusini postanowili pokusić się o opanowanie miasta głównie w celach propagandowych. Obie strony przystąpiły do akcji niezależnie od siebie, a wręcz konkurując z sobą, zgłaszając aspiracje do podporządkowania sobie drugiej strony. Okazało się, że Białorusini posiadają słabsze siły i są wypierani przez oddziały polskie z zajętych wcześniej stanowisk, być może doszło nawet do starć pomiędzy obydwoma stronami³⁵. Już 20 lutego 1918 r. wypracowano przynajmniej formalne porozumienie. Tego dnia ukazał się wspólny rozkaz zjednoczonych komendatur, polskiej i białoruskiej, w którym

²⁸ Co stanowi o narodowości człowieka, «Na Straży», IV 1918, s. 11–12.

²⁹ Niebywałe!, «Placówka», 16/29 XII 1917, nr 2, s. 1.

³⁰ O polskość na kresach, «Nowy Kurier Litewski», 26 IV/9 V 1917, nr 104, s. 2.

³¹ Анціпольская агітацыя «Гоману» // Вольная Беларусь. 1917. № 8. 21 жн.

³² A. Zaleski, Język białoruski w kościołach katolickich, «Dziennik Miński», 19 X/1 XI 1917, nr 92, s. 2.

³³ W. Glinka, *op.cit.*, t. 3, s. 179–180.

³⁴ Нацыянальны архіў Беларусі ў Мінску. ф. 60, воп. 3, с. 759, арк. 1.

³⁵ O. Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*, Białystok 1995, s. 71–72.

zapowiadały one pilnowanie porządku w Mińsku³⁶. Polacy nie liczyli się jednak ze stroną białoruską, o czym świadczą chociażby słowa Kossakowskiego. Według niego Białorusini nie stanowili żadnej liczącej się siły. Rada Białoruska natomiast wydawała broń rozbijającą przez Polaków bolszewikom³⁷. Nieuznanie przez Polaków prawa do sprawowania władzy na Białorusi powstałego 21 lutego 1918 r. Sekretariatu Ludowego znacznie ochłodziło i tak nienajlepsze stosunki z przedstawicielstwem białoruskim³⁸. W lutym 1918 r. w «Dzienniku Mińskim» ukazał się artykuł prostujący pogłoski o połączeniu się RPZMiń. z Sekretariatem Ludowym. Wyrażono w nim następującą opinię: «Uznając Białorusinów za gospodarzy kraju Polacy przy pełnym zastrzeżeniu swych praw narodowych i kulturalnych, wejdą w porozumienie z właściwą i kompetentną ich reprezentacją. Dzisiejsza rada białoruska nią nie jest»³⁹.

Przedstawicielom RPZMiń. udało się osiągnąć wstępne porozumienie tylko z prawicą białoruską w sprawie powołania wspólnego organu administracji, w którego skład miało wejść: 4 Białorusinów, 3 Polaków i 2 Żydów. Ze strony polskiej mieli to być: Edmund Iwaszkiewicz, Zygmunt Nagórski i Czesław Krupski. Każdy z nich był reprezentantem innego kierunku politycznego obecnego w RPZMiń. Utworzenie w oparciu o te porozumienie sprawnego rządu polsko-białoruskiego było mało prawdopodobne, gdyż Aleksiuk, jak i inni zwolennicy orientacji propolskiej nie cieszyli się szerszym poparciem wśród ludności białoruskiej⁴⁰. Po wkroczeniu do Mińska Niemców doszło do zerwania kontaktów RPZMiń. z białoruskim Sekretariatem Ludowym. Strona polska nie chciała pogodzić się z szukaniem przez Białorusinów protektoratu Niemiec, a nie Polaków oraz uznaniem za białoruskie Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny. Porozumienia z białoruską grupą, kierowaną przez Pawła Aleksiuka i Romana Skirmunta, szukała nadal jedynie część polskich ziemian z Woyniłłowiczem na czele⁴¹. W marcu porozumiały się one i złożyły na ręce niemieckiego gen. Falkenhayna memoriał w sprawie utworzenia pod niemieckim protektoratem buforowego państwa białoruskiego. Falkenhayn odrzucił go jednak jako nierealny⁴².

Ogłoszenie 25 marca 1918 r. niepodległości Białoruskiej Republiki Ludowej wzburzyło wielu Polaków, nawet tych wcześniej szukających porozumienia między obydwoma narodami. Białorusini niby odrzucali oto ostatecznie ideę federacji z Polską.

³⁶ *Rozkaz*, «Goniec Miński», 21 II 1918, nr 12, s. 1.

³⁷ APAN, sygn. III–4, *Diariusz... Kossakowskiego*, t. 3, s. 186.

³⁸ W. Sukienicki, *Oddźwięk w sercu*, «Zeszyty Historyczne», 1976, nr 38, s. 97–98.

³⁹ *Fałszywe pogłoski*, «Dziennik Miński», 26 II 1918, nr 34, s. 3.

⁴⁰ APAN, sygn. III–4, *Diariusz... Kossakowskiego*, t. 3, s. 187.

⁴¹ *Ibid.*, s. 186; Рудовіч С.С.Аляксюк Павел // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1993. Т. 1. С. 112–113.

⁴² BUJ, sygn. 9818 III, J. Osmołowski, *Wspomnienia...,* s. 329–330.

Chociaż później Feliks Hilchen w artykule «Polska i Białoruś», przedstawiając słabość idei narodowej wśród Białorusinów, twierdził, że «mówić o państwowości białoruskiej zda się problematycznem», mimo to zauważał, że miejscowi Polacy muszą pracować nad jej powstaniem⁴³. Coraz częściej jednak pojawiały się głosy mówiące, że pomysły wspierania budowy państwa białoruskiego były błędne. W czerwcu 1918 r. dały się one słyszeć na II zjeździe RPZMiń., a więc organizacji, która na początku 1917 r. zajęła przychylne stanowisko wobec Białorusinów. Na wspomnianym zjeździe ks. Herget wzywał do rozwoju polskiego szkolnictwa w celu zapobieżenia dalszej białoruteneracji szlachty zaściankowej, mówiącej na co dzień w języku białoruskim⁴⁴. Celem większości Polaków stała się polonizacja tych ziem.

Zarówno Polacy, jak i Białorusini zdawali sobie sprawę, że współpracując z sobą mogą osiągnąć większe korzyści polityczne. Nawiązanie współpraca stwarzało jednak wiele trudności, które wynikały z postawy tak jednej, jak i drugiej strony. Często brakowało chęci do poszukiwania porozumienia i zrozumienia poglądów drugiej strony. Większość polityków białoruskich za warunek rozpoczęcia współpracy z Polakami stawała zobowiązanie się ich do uznania dążenia do niepodległości państwa białoruskiego⁴⁵. Tymczasem wielu Polaków ze swojej strony uważało, iż jest to nie do przyjęcia i marzyło o włączeniu ziem białoruskich w skład mającego odrodzić się państwa polskiego. Z tego powodu często istniejące organizacje białoruskie wrogie tym planom uznawali za nie mające prawa do występowania w imieniu ogółu Białorusinów.

⁴³ F. Hilchen, *Polska i Białoruś*, «Tygodnik Ilustrowany», 1918, nr 21 i 22, s. 246.

⁴⁴ BUJ, sygn. 9818 III, J. Osmołowski, *Wspomnienia...*, s. 358.

⁴⁵ CAW, Relacje, sygn. 400.2189.10, *Sprawozdanie z działalności Związku Wojskowych Polaków Frontu Zachodniego*, s. 8.

Аркадий Лейзеров (Минск)

УЧАСТИЕ ПОЛЯКОВ В ГОСУДАРСТВЕННОЙ, ЭКОНОМИЧЕСКОЙ, КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ БЕЛАРУСИ (1920–30-е годы)

В населении Белорусской ССР после её образования абсолютное большинство составляли белорусы (80,6%). Кроме них, в Беларуси проживали различные национальные меньшинства — поляки, евреи, русские, латыши, литовцы, украинцы, немцы, татары, цыгане, эстонцы и др. Наиболее многочисленные группы составляли евреи (8,9%). затем — русские (7,4%), поляки (1,96%). Это обстоятельство нашло отражение

в Конституции БССР, принятой в 1919 г. Она установила, что Республика, «признавая равные права граждан, независимо от их расовой и национальной принадлежности, объявляет, что установление или допущение каких-либо привилегий или преимуществ на этой основе, а также какое бы то ни было угнетение национальных меньшинств или ограничение их равноправия противоречит основным законам республики». Сформулированная таким образом национальная политика вскоре получила одно из своих проявлений в сфере государственного строительства. Был создан республиканский орган — Национальная комиссия Центрального Исполнительного Комитета БССР, на которую среди прочих функций было возложено решение всех вопросов, связанных с национальными Советами. Комиссия имела своих уполномоченных при окружных исполкомах. Началось образование польских национальных Советов.

Провозглашенное Основным Законом (Конституцией) равноправие всех национальностей самым благоприятным образом сказалось на жизни народа Беларуси. Весьма высокой стала вовлечённость национальных меньшинств во все сферы жизни республики, особенно в политическую.

Активным было участие поляков в работе органов государственной власти и управления. Причем это участие, при некоторых колебаниях, было весьма значительным на всех уровнях представительной системы — от высших до местных органов власти и управления. Среди делегатов VI Всебелорусского съезда Советов поляки составляли 3,4%, среди делегатов VIII Всебелорусского съезда Советов — 4,5%¹. В составе делегатов уездных съездов Советов (1923–24) поляков было 2,5%². На окружных съездах Советов (1925 г.) доля поляков среди делегатов была равна 2,6³. В Центральном Исполнительном Комитете БССР — одном из высших органов государственной власти VI-го созыва поляками было 8,0% членов, VIII-го созыва — 4,4%⁴. Доля поляков в составе уездных исполнительных комитетов (1923–24), осуществлявших государственную власть в период между созывами уездных съездов Советов, была равна 3,4%⁵, в составе окружных исполнительных комитетов (1927 г.) — 3,5%⁶, среди членов районных исполнительных комитетов поляков в 1925 г. было 1,5%, в 1926 г. — 2,5%, в 1927 г. — 3,1%, а в составе членов окружных исполнительных комитетов: в 1925 г. — 2,6%, в 1927 г. — 3,8%⁷.

¹ Белорусская ССР в цифрах. К 10-летию существования БССР. 1919–1929. Мин., 1929. С. 30.

² Статыстычны штогоднік. Статистический ежегодник. 1923–1924. Мин., 1925. С. 416–421.

³ Статыстычны штогоднік. Статистический ежегодник. 1924–1925. Вып. 1. Мин., 1926. С. 148–151, 162–163.

⁴ Асноўныя вынікі работы Ураду БССР. Да перавыбараў Саветаў. 1928–1929. Мин., 1928. С. 11.

⁵ Статыстычны штогоднік. Статистический ежегодник. 1923–1924. Мин., 1925. С. 418–421.

⁶ Статыстычны штогоднік. Статистический ежегодник. 1925–1926. Мин., 1927. С. 166–167.

⁷ Асноўныя вынікі работы Ураду БССР. Да перавыбараў Саветаў. 1928–1929 гг. Мин., 1928. С. 10.

Хорошо были представлены поляки и в городских Советах: в 1925 г. — 3,2%, в 1926 г. — 2,2%, в 1927 г. — 2,5%⁸. При этом отмечались колебания между составом отдельных городских Советов. Например, в Борисовском — 4,7%, в Витебском — 3,4%, в Гомельском — 0,8%⁹. Последнее обстоятельство отражало небольшую долю поляков в составе населения Гомельщины.

В составе органов государственной власти отдельных округов доля поляков была намного больше средней, для примера остановимся на Борисовском округе (1926–27 гг.). Среди членов исполнительных комитетов сельских Советов поляков было 4,0%, членов районных исполнительных комитетов — 7,2%, членов президиумов городских Советов — 15,5%, членов городских Советов окружных городов — 5,8%, председателей сельских Советов — 1,9%, делегатов районных съездов Советов — 4,5%¹⁰.

Таким образом, повсеместно доля поляков в органах власти была больше их доли в составе населения. Привлекает внимание тот факт, что среди поляков — делегатов Всебелорусских съездов Советов, членов Центрального Исполнительного Комитета БССР, членов исполнительных комитетов было немало рабочих.

Следует отметить, что в центральном, окружном советском, административном аппарате доля поляков была существенно меньше.

Яркой страницей в участии поляков в государственном строительстве Беларуси были польские национальные Советы. Эти Советы, как и Советы других нацменьшинств, стали образовываться после решения об этом в 1924 г. II-й сессии ЦИК БССР VI-го созыва. В 1925 г. были созданы два польских сельских Совета¹¹. Количество этих Советов быстро возрастало. В 1926 г. их было уже 13, в 1927 г. — 23¹², в 1935 г. — 37¹³. В 1932 г. был образован Койдановский польский район. Нацсоветы создавались в районах компактного проживания поляков. Их задачей, как и задачей других нацсоветов, была защита интересов нацменьшинств, содействие ликвидации хозяйственной, политической, культурной отсталости, оставшейся в наследство от прошлого.

Часть нацсоветов была сначала образована исключительно по национальному признаку. Избирателями таких Советов были только граждане

⁸ Практычнае вырашэнне нацыянальнага пытання ў Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспубліцы. Да Х гадавіны Каstryчніцкай рэвалюцыі. Ч. I. Мн., 1928. С. 32.

⁹ Тамсама.

¹⁰ Статыстычны штогоднік. Статистический ежегодник. 1927 г. Мн., 1928. С. 170–171.

¹¹ Практическое разрешение национального вопроса в Белорусской Советской Социалистической Республике. Часть 2. На основе данных Национальной Комиссии ЦИК БССР. Минск, 1928. С. 105–106.

¹² Сташэўскі. Дзейнасць Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў // Савецкае будаўніцтва. Советское строительство. 1927. № 5. С. 132.

¹³ Асноўныя вынікі работы Ураду БССР. Да перавыбараў Саветаў 1928–29 гг. Мн., 1928. С. 17.

определенной национальности. Остальные же граждане причислялись к соседним сельским Советам. Естественно, это вызывало неудобства, и поэтому вскоре в основу образования нацсоветов был положен исключительно национально-территориальный принцип. При этом граждане других национальностей пользовались активным и пассивным правом при выборах нацсовета. Это обеспечивало весьма полное представительство в нацсоветах граждан всех национальностей. Так, поляки в 1928 г. составляли в соответствующих нацсоветах 84,2% состава депутатов.

Практика показала, что политическая, хозяйственная и культурная жизнь на территории, охваченной нацсоветами, развивалась быстрее, чем на остальной территории Беларуси. Работа национальных Советов постоянно находилась в поле зрения высших органов государственной власти республики — Всебелорусских съездов Советов, Центрального Исполнительного Комитета и его Президиума.

Нельзя не отметить и такой факт. В циркуляре Народного комиссариата внутренних дел (как известно, на этот комиссариат было возложено руководство организационной работой местных Советов) в 1925 г. было указано на недопустимость того, что в отдельных нацсоветах не принимают, а если и принимают, то не рассматривают заявления граждан, поданные на польском и еврейском языках. В документе подчеркивалось, что эти языки являются в республике равноправными и поэтому требование работников аппарата, чтобы заявления подавались на русском языке, является недопустимым. Кроме того, предлагалось ввести в аппарат работников, владеющих соответствующими языками¹⁴. О значительных успехах социально-экономического строительства на территориях национальных Советов говорилось в докладе Председателя Совета Народных Комиссаров БССР Н. М. Голодеда на XI-м Всебелорусском съезде Советов¹⁵. Еще ранее это отмечалось в материалах о массовой работе Советов, подготовленных к докладу на III-й сессии ЦИК БССР в 1928 г. Там же указывалось на необходимость проведения дополнительных мер с целью обеспечения интересов нацменьшинств¹⁶.

III-й съезд Советов СССР на основе тщательного изучения практики обосновал вывод о том, что политика в национальном вопросе целиком оправдала себя и оказала огромное влияние на укрепление страны, а также тезис о необходимости дальнейшего развития национальной политики. Обращает на себя внимание пункт IIг постановления съезда, предусматривающий обязательное доступное изложение нормативных актов органов

¹⁴ Практическое разрешение... С. 127–129.

¹⁵ Дзевяты Усебеларускі з’езд рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў. Мн., 1929. С. 70.

¹⁶ Масавая работа Саветаў Беларускай ССР. Матэрыялы да дакладу на XII сесіі ЦВК БССР VII склікання. Мн., 1928. С. 97.

государств, для чего они должны были публиковаться на языках национальностей¹⁷. Президиум Центрального Исполнительного Комитета республики в своем постановлении от 10 ноября 1927 г. «О работе национальных Советов» с полным основанием отметил, что «организация национальных Советов со стороны политической и практической вполне себя оправдала». Президиум пришел к выводу, что нацсоветы являются организационными центрами в работе среди национальностей и той базой, где в наиболее благоприятных условиях развивается хозяйственное и культурное строительство при активном участии населения национальностей. Президиум отметил хозяйственные успехи, преодоление национальной розни, перевод большой части школ на языки соответствующей национальности, расширение сети национальных клубов, изб-читален.

Во всех без исключения нацсоветах в центре их внимания были вопросы хозяйственного и культурного строительства: посевные кампании, ремонт мостов и дорог, распределение лесоматериалов, вопросы просвещения и др. На весьма высоком уровне была и организационно-массовая работа. Так, в большинстве нацсоветов пленумы созывались каждые 1,5–2 месяца, а в некоторых нацсоветах — ежемесячно. Заседания же президиумов созывались один-два раза в месяц. Во всех нацсоветах были образованы постоянные комиссии (секции), действовавшие весьма эффективно. Высокой была явка членов Совета на пленумы — от 70 до 80%. Явка на заседания президиумов была обычно стопроцентной. Систематически проводились отчеты нацсоветов перед населением.

Интересно отметить, что уже упомянутым постановлением от 10 ноября 1927 г. Президиум ЦИК БССР обязал Национальную комиссию и Организационный отдел Президиума ЦИКа до начала перевыборов Советов и не позднее 15 января 1928 г. основательно изучить вопрос о дальнейшей организации нацсоветов, причем при организации исходить из национально-территориального принципа, обеспечив в этих Советах представительство и других национальностей, живущих на территории Советов¹⁸.

С целью вовлечения национальностей в активную политическую жизнь Президиум ЦИК БССР постоянно уделял большое внимание их участию в избирательных кампаниях. Например, в ноябре 1927 г. он направил всем окружным, районным исполнкомам циркуляр «О вовлечении широких масс трудящихся национальностей в перевыборную кампанию». Циркуляр, в частности, обязывал исполнкомы создавать национальные избирательные и отчетные участки в местах с большинством населения, принадлежащего к национальностям. При этом особо подчеркивалось, что отчетные доклады и выборы следует проводить на языке соответствующей национальности.

¹⁷ Масавая работа Саветаў Беларускай ССР... С. 97.

¹⁸ Тамсама.

Привлекает внимание положение циркуляра, обязавшее местные власти при проведении предвыборной кампании изучать нужды трудящихся нацменьшинств и проблемы межнациональных отношений.

Исключительно важное значение для дальнейшего образования нацсоветов и улучшения их работы имела Конституция БССР 1927 г. Она развила общие положения Конституции республики 1919 г. о равенстве национальностей. Наряду с этим она содержала ряд норм прямого действия. В ст. 15 Основного Закона было признано за всеми гражданами право пользования родным языком на съездах, в суде, управлении и общественной жизни. Нацменьшинствам обеспечивалось реальное право обучения в школе на родном языке. В государственных и общественных учреждениях, организациях устанавливалось полное равноправие белорусского, польского, еврейского и русского языков. Было определено, что важнейшие законодательные акты публикуются на белорусском, польском, еврейском и русском языках.

Высшие органы государственной власти республики рассматривали образование нацсоветов как начало динамического процесса. На это, в частности, было указано в докладе Президиума ЦИК БССР на III-й сессии ЦИК БССР IX-го созыва 18 сентября 1928 г. Намерения государственного руководства республики ярко иллюстрирует факт образования в 1931 г. республиканских курсов на 55 чел. по подготовке председателей нацсоветов¹⁹.

Количество нацсоветов систематически увеличивалось. Из ряда документов государственных органов видно, что процесс образования нацсоветов был рассчитан на длительное время. Однако уже в октябре 1934 г., т. е. через 13 месяцев после образования последнего нацсовета, началась ликвидация нацсоветов, которая быстро набирала силу. Последний акт о ликвидации последнего нацсовета относится к 20 апреля 1939 г.

Абсолютное большинство актов, которыми упразднялись, реорганизовывались нацсоветы, не было мотивировано. Лишь отдельные из них содержали такой мотив, как «большинство крестьян говорит на белорусском языке», «крестьяне читают только белорусские газеты». Некоторые акты содержали утверждения, написанные на уровне участкового уполномоченного милиции. Так, в постановлении Президиума Верховного Совета БССР 1938 г. (№ 1) говорится: «О ликвидации Погашинского национально-польского сельского Совета Хойникского района как вредительски организованного» (ст. 31). Аналогичные «изыски» содержались и в ряде других актов.

Нельзя не отметить, что начало ликвидации нацсоветов совпадало по времени с началом нового витка сталинского террора. Именно к этому времени относится подготовка к убийству С. М. Кирова, повлекшего за собой, как известно, далеко идущие последствия.

¹⁹ Матэрыялы справаздачы Ураду з’ездзу Саветаў БССР. Мн., 1931. С.10.

Национальные Советы — заметное явление в государственном строительстве Белорусской ССР. К глубокому сожалению, их возникновение, деятельность и упразднение не стали предметом научного исследования как в предвоенные, так и в послевоенные годы. Вопрос о нацсоветах на протяжении долгих лет упорно обходился стороной в исследованиях по истории советского периода, в историко-правовых работах. Лишь в отдельных публикациях нацсоветам уделялось несколько строк.

Сравнительно больше внимания уделил нацсоветам А. А. Головко в брошюре «Конституция подлинного народовластия» (Минск, 1979). К сожалению, брошюра выполнена на невысоком профессиональном уровне. В ней автор утверждает, что нацсоветы в Беларуси создавались с конца 1924 г. и до начала 1930-х гг. В действительности же они образовывались с середины 1924 г. по август 1933 г. По мнению А. Головко, национальные Советы «просуществовали недолго, так как не оправдали себя». С этим никак нельзя согласиться. Национальные Советы работали в течение 16 лет межвоенного периода. Такой период назвать недолгим никак нельзя. И невозможно согласиться с автором популярной брошюры, что нацсоветы якобы «не оправдали себя». Показательно, что он не приводит ни одного доказательства в обоснование своего мнения. Ни в одном из руководящих документов государственных органов того времени не содержится даже малейшего основания для подобного вывода. Собственных же исследований уважаемый А. А. Головко не проводил. Нельзя согласиться с ним и в том, что образование нацсоветов представляло собой «поиск в решении вопросов национально-государственного строительства». Из приведенных нами данных видно, что речь шла не о кратковременном поиске, а об устойчивой тенденции в национальной политике республики.

Весьма значительным было участие поляков в экономической жизни республики. Их доля среди работников наиболее развитых в то время отраслей промышленности была, как правило, больше их доли в составе населения. Например, на 1 мая 1924 г. поляки составляли среди бумажников — 8,8%, деревообделочников — 8,3%, кожевенников — 3,2%, металллистов — 7,1%, печатников — 1,7%, пищевиков — 28,6%, строителей — 2,7%, текстильщиков — 5,6%, химиков — 2,3%, швейников — 0,3%²⁰.

На 1 мая 1924 г. среди членов десяти крупнейших профессиональных союзов Беларуси поляков было 7,3%. Естественно, что и среди членов выборных органов профсоюзов поляки были представлены весьма достойно. Так, в 1925 г. в составе Центрального совета профессиональных союзов Беларуси их было 2,9%; в 1926 г. в составе его Президиума — 5,9%, в окружных советах профессиональных союзов — 6,0%, в райпрофбюро — 4,4%, в центральных правлениях профсоюзов — 5,2%,

²⁰ Практычнае вырашэнне нацыянальнага пытання ў Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспубліцы. Да X гадавіны Каstryчніцкай рэвалюцыі. Ч. I. Mn., 1928. С. 21.

в окружных отделениях профсоюзов — 3,7%, в фабрично-заводских комитетах — 3,1%²¹.

Поляки участвовали в работе съездов профсоюзов. Для примера ограничимся республиканскими съездами, состоявшимися в 1925 г. Поляков среди делегатов съезда союза деревообделочников было 5,3%, союза кожевенников — 1,3%, союза бумажников — 15,9%, союза медико-санитарных работников (Медсантруд) — 2,4%, союза советских, торговых служащих — 0,8%, союза работников кустарной промышленности — 1,2%²².

Республиканские и местные органы власти и управления Беларуси много делали для организации системы народного образования, организации культурной жизни польского национального меньшинства. До октября 1917 г. на территории будущей республики вообще не было польских школ. В результате принятых мер эти школы вскоре появились и их количество непрерывно росло. Так, в 1925/26 учебном году таких школ было уже 98, в 1926/27 учебном году — 111, в 1927/28 учебном году — 138. Одновременно увеличилось количество белорусских школ, в которых как предмет преподавался польский язык. В 1926/27 учебном году этих школ было 79, в 1927/28 учебном году — 93.

Были приняты меры для обеспечения школ преподавателями польского языка. В этих целях в 1923 г. был в Минске открыт Польский педагогический техникум, в 1926/27 учебном году — 2-х годичные курсы учителей польского языка, в 1927/28 учебном году — еще одни такие курсы. С 1925/26 учебного года в Белорусском педагогическом техникуме (г. Минск) было введено преподавание польского языка как предмета с целью подготовки учителей польского языка для работы в белорусских школах с преподаванием польского языка.

В Минске, Витебске работали два польских клуба, в сельской местности — 24 польские избы-читальни. С 1926 г. начала выходить на польском языке республиканская газета. В Минске работало польское книгоиздательское общество «Культура». В 1927–28 гг. с образованием Института белорусской культуры (Инбелкультга) при нем был создан польский сектор, проводивший значительную научную работу, получившую широкое признание во всей стране²³.

Польская общественность постоянно уделяла большое внимание вопросам развития национальной политики, о чем может свидетельствовать выдвинутая в марте 1926 г. Съездом крестьян-поляков программа. Съезд считал необходимым продолжить организацию польских сельских Советов; увеличить сеть польских школ, обеспечив их учебниками и школьными пособиями, обеспечить новые польские школы соответствующими постройками;

²¹ Практычнае вырашэнне нацыянальнага пытання... С. 22.

²² Статыстычны штогоднік. Статистический ежегодник. 1924–1925. Мн., 1926. С. 169.

²³ По материалам кн.: Практычнае вырашэнне... Ч. 1; Практическое разрешение...Ч. 2.

принять на содержание окружных отделов просвещения те польские школы, которые содержатся населением; стремиться к созданию в каждом округе польской семилетки с интернатом; преобразовать польские сельские школы из двух- в четырехкомплектные; принять энергичные меры к увеличению числа учителей-поляков и повышению их квалификации; в белорусских школах по требованию населения и по мере надобности вводить польский язык как предмет; организовать польскую сельскохозяйственную школу для крестьянской молодежи, а также зимнюю краткосрочную школу для взрослых крестьян. В последующие годы эта программа была выполнена.

Жизнь польского национального меньшинства в Беларуси 1920–30-х годов — благодарная тема для исследований, в том числе и для совместных исследований польских и белорусских историков.

Іран Багданаў (Мінск)

ТАТАРЫ І БАШКІРЫ: «Чышма» запрашае да супрацоўніцтва

Mіжнародны фонд развіцця татара-башкірскай духоўнай спадчыны «Чышма» быў створаны ў чэрвені 1998 г. і аб'ядноўвае татараў і башкіраў, якія пражываюць у Рэспубліцы Беларусь і Pacii (фонд мае сваіх прадстаўнікоў у Татарстане, Башкортостане і іншых рэгіёнах Pacii).

Галоўнымі мэтамі і задачамі фонду «Чышма» з'яўляюцца:

- замацаванне сяброўскіх зносін паміж народамі, ажыццяўленне дзейнасці, накіраванай на адраджэнне духоўных, нацыянальных, культурных каштоўнасцей і традыцый татарскага і башкірскага народа;
- усталяванне сувязей з суайчыннікамі за мяжой для арганізацыі і правядзення сумесных мерапрыемстваў па развіццю культурных каштоўнасцей народаў;
- арганізацыя аздараўлення дзяяцей за мяжой;
- развіццё культурных, сямейных, эканамічных, навуковых і іншых абменаў паміж Рэспублікай Беларусь і іншымі краінамі;
- абарона правоў і законных інтарэсаў членоў дыяспary і фонду;
- аднаўленне гістарычных і архітэктурных помнікаў татараў у Рэспубліцы Беларусь, стварэнне нацыянальнага музея гісторыі і культуры;
- стварэнне і развіццё ўласных сродкаў масавай інфармацыі.

Дзвёры фонду адчынены для кожнага грамадзяніна, які падзяляе статутныя мэты і задачы незалежна ад нацыянальнасці, веравызнання, месца пражывання і нараджэння.

На дадзены момант створаны Культурны цэнтр «Чышма», пры ім працуюць нацыянальны вакальна-харэаграфічны ансамбль «Чышма», музычная студыі-класы гітары, баяна, духавых народных інструментau (курай). Фарміруеца нацыянальная бібліятэка і фонавідэатэка. Ладзяцца і ўмацоўваюцца цесныя контакты з дыяспарамі за мяжой.

Наладжаны дзелавыя сувязі з міністэрствамі і ведамствамі Рэспублік Татарстан і Башкортостан, іх Нацыянальнымі бібліятэкамі. Разглядаецца пытанне аб адкрыцці ў Рэспубліцы Беларусь філіялаў падрыхтоўчых аддзяленняў для абитурыентаў прэстыжных ВНУ Татарстана і Башкортостана, філіяла Татарскага рэспубліканскага вучылішча культуры пры Культурным цэнтры «Чышма».

Пра адну са спраў фонду «Чышма» нам хочацца расказаць падрабязней. У маі гэтага года ў Беларусі, якая першая прыняла на сябе напад ворагаў у 1941 г., праходзілі мерапрыемствы, прысвечаныя 55-годдзю Перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне. Актыўнымі ўдзельнікамі гэтых памятных падзеі былі Фонд развіцця татара-башкірскай духоўнай спадчыны «Чышма» (г. Мінск: прэзідэнт фонду — Іран Багданаў, віцэ-прэзідэнт — Валерый Яляеў, старшыня праўлення фонду — Джон Нігматулін, дырэктар Культурнага цэнтра — Нарыман Гайфулін, актыўісты — Халіда Стромух, Кірыл Гром) і Казанскі татарскі дзяржаўны маладзёжны тэатр на чале з мастацкім кіраўніком, рэжысёрам гэтага тэатра, заслужаным дзеячам мастацтваў Рэспублікі Татарстан Фарытам Хабібуліным. 4—7 мая тэатр паказаў гледачам Гродна і Мінска на татарскай мове спектакль паводле п'есы вядомага татарскага пісьменніка Ш. Ракіпава «Зорныя ночы» аб лётчыцах 46 авіяцыйнага Таманскага гвардзейскага палка. У цэнтры спектакля — вобразы дочак татарскага народа Магубы Сыртланавай і Вольгі Санфіравай, якая загінула і пахавана ў Беларусі (Гродна). Пасля кожнага спектакля адбываліся незабыўныя сустрэчы з татарамі і башкірамі — членамі фонду «Чышма», ветэранамі, якія былі вельмі ўдзячныя за выдатную ігру, за тое, што ўпершыню за 600 год пражывання татараў на зямлі Беларусі яны пачулі са сцэны родную татарскую мову. Сустрэчы заканчваліся песняй «Туган тэль» у выкананні артыстаў Маладзёжнага тэатра і ўдзячных гледачоў.

Эстафету, прысвеченую 55-годдзю Перамогі, прадстаўнікі Татарстана і фонду «Чышма» працягнулі ў горадзе-героі Брэсце, усклаўшы вянкі да Вечнага агню на тэрыторыі Мемарыяла «Брэсцкая крэпасць — герой».

На ўрачыстым шматтысячным мітынгу, што адбыўся ў Брэсцкай крэпасці, Ф. Хабібулін ад імя народа Татарстана і Прэзідэнта Рэспублікі Татарстан Мінцімера Шайміева павіншаваў ветэранаў, гасцей з краін СНД і далёкага замежжа са святам Перамогі і падзякаваў беларускаму народу і кіраўніцтву краіны за іх адданасць ідэалам братэрства і захаванне памяці аб тых, хто аддалі жыццё ў барацьбе з фашызмам.

Пасля мітынгу каля Вечнага агню ва ўрачыстых абставінах ветэранам вайны — членам фонду «Чышма» С. Абдуліну, А. Гарыфуліну, Н. Мусіну,

Ф. Нуғуманаву, Я. Гайфуліну і іншым была ўручана спецыяльна выдадзеная фондам да юбілею Перамогі кніга «Навекі разам» — аб сынах і дочках татарскага і башкірскага народаў, якія абаранялі зямлю Беларусі ад нацысту.

Завяршылася свята сумеснымі канцэртамі вакальнага ансамбля «Чышма» і артыстаў Казанскага татарскага дзяржаўнага маладзёжнага тэатра ў сценах Брэсцкай крэпасці і ў гарадскім парку культуры.

Бяспрэчна, усё гэта садзейнічала замацаванню ўзаемаразумення і сяброўства паміж народамі Татарстана і Беларусі, далейшаму развіццю татарскай дыяспары Беларусі, контактам са сваёй гісторычнай радзімай.

*Пераклад з рускай **Вольгі Мазуравай***

Ібрагім Канапацкі (Мінск)

БЕЛАРУСКІЯ ТАТАРЫ ЯК СКЛАДОВАЯ ЧАСТКА АГУЛЬНАЙ СУПОЛЬНАСЦІ

Апошні перапіс насельніцтва (1999 г.) засведчыў, што ў Рэспубліцы Беларусь пражывала 10 089 татараў¹. На тэрыторыі Беларусі, гэтак-сама як і ў суседніх Літве і Польшчы, татары расселены дысперсаны. Найбольшыя абшчыны татараў знаходзяцца ў Мінску і Мінскай вобласці — 3 841 чал., у Гродзенскай вобласці — 2 155 чал., Віцебскай вобласці — 1 258 чал., Гомельскай вобласці — 1 127 чал., Брэсцкай вобласці — 933 чал., Магілёўскай вобласці — 775 чал. 8 327 татараў жывуць у гарадах і 1 762 — у сельскай мясцовасці. 44% ад агульной колькасці ўсіх татараў складаюць жыхары Мінска і Мінскай вобласці, 23% — Гродзенскай вобласці, па 9% — Віцебскай і Гомельскай абласцях, 8% — Брэсцкай і 7% — Магілёўскай вобласці.

Вылучаюцца дзве групы татараў — калі не лічыць крымскіх (36) і сібірскіх (21): «традыцыйныя», беларускія (або літоўскія — па назве Беларуска-Літоўскай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага), якія пасяліліся тут у выніку некалькіх хвяляў спачатку з Залатой Арды, а пасля яе падзення ў канцы XV ст. пераважна з Крымскага ханства, і «пазнейшыя» татары (з Волгі, Урала, Сібіры і Крыма), перасяленне якіх пачалося пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі ў выніку падзеяў Рэчы Паспалітай

¹ За апошніяе дзесяцігодзе колькасць татараў скарацілася ў Рэспубліцы Беларусь больш чым на 2,5 тыс. чалавек.

і захопу Крыма. Даволі многа пераехала татараў на Беларусь пасля таго, як пачаліся пошукі радовішчаў нафты і яе пераапрацоўка на нафтаперапрацоўчых прадпрыемствах Беларусі.

У расійскіх і савецкіх перапісах (гэтаксама, як і ў апошнім перапісу 1999 г. у Рэспубліцы Беларусь) беларускія татары не вылучаны асобна — як, напрыклад, згаданыя крымскія і сібірскія татары і нават экзатычныя для Беларусі нагайцы (14) або туркі-асманы (35), хоць вядома, што беларускія татары адрозніваюцца ад астатніх татараў па мове і звычаях. Хутчэй за ёсё, тут спрацавала недастатковая навуковая дасведчанасць, нерасправаванасць метадалогіі ў вызначэнні тэрміналогіі пры перапісах.

Думаю, меў рацыю прафесар М. Піліпенка, які ў артыкуле «Роля татараў у беларускім этнагенезе» заўважыў, што «роля татараў у беларускай нацыянальнай гісторыі высветлена недастаткова. Да гэтага часу не пераадолены да канца погляд, які атаясамлівае ролю татараў у вялікарускай і беларускай гісторыі. Між тым для такога атаясамлівання няма падставы»².

У практицы грамадскай дзеянасці на ніве нацыянальна-культурнага адраджэння беларускіх татараў прыходзіцца сустракацца з рознымі недарэчнасцямі. Недзе ў сярэдзіне 1998 г. у рамках праекта аў'яднання Pacii і Беларусі адбылася сустрэча прадстаўнікоў расійскай дыяспары з тагачасным міністрам па спраўах нацыянальнасцей Расійскай Федэрацыі Рамазанам Абдулатыповым. На яе была запрошана даволі вялікая і прадстаўнічая дэлегацыя рускай дыяспары і прадстаўнікі беларускіх татар. Дзіўна было слухаць на гэтай сустрэчы пра тое, што беларускія татары з'яўляюцца расійскай дыяспарай.

Агульнаядома, што беларускія татары з'яўляюцца адметным народам, які жыве на землях Беларусі, Літвы і Польшчы вось ужо шэсць стагоддзяў. У 1997 г. споўнілася 600 гадоў з часу зафіксаванага летапісамі і хронікамі афіцыйнага асадніцтва на землях Вялікага Княства Літоўскага татараў-мусульман. Па вызначэнні ЮНЭСКО, народ, які жыве на Богам дадзенай яму зямлі 500 гадоў, лічыцца карэнным народам. Професар А. Грыцкевіч лічыць, што літоўскія татары сфарміраваліся як народнасць у XIV–XVII стст. на землях ВКЛ у перыяд існавання Залатой Арды і пасля яе распаду, калі адбывалася фарміраванне асобных цюркамоўных народнасцей пад агульной назвай «татары». У праве на адметнасць і самастойнасць беларуска-літоўскім татарам не адмаўляюць і даследчыкі Татарстана. У 1995 г. у Казані накладам у 5 000 экземпляраў выйшла манаграфія прафесара Якава Грышына «Польска-літоўскія татары (нашчадкі Залатой Арды)». У мінулым 1999 г. таксама ў Казані пабачыў свет «Татарскі энцыклапедычны слоўнік» — першае, як адзначаеца ў анататыі, — універсальнае

² Першая міжнародная навуковая канферэнцыя «Татары-мусульмане на землях Беларусі, Літвы і Польшчы». Мн., 1994. Ч. 1. С. 38–39.

навуковае выданне, прысвечанае татарскаму народу і Татарстану ў яго гістарычных межах са старажытных часоў да нашых дзён». У кнізе звыш 16 тыс. артыкулаў, у тым ліку каля 7 тыс. біографічных. Ёсць артыкул «Польска-літоўскія татары», у якім знаходзім: «Польска-літоўскія татары — самастойная этна-тэрытарыяльная супольнасць татараў. Агульная колькасць польска-літоўскіх татараў паводле дадзеных 1993 г. — звыш 26 тыс. чалавек, у тым ліку ў Беларусі — звыш 10 тысяч, каля 4 тысяч — у Літве, у Польшчы — звыш 5 тысяч. Мова ў асноўным беларуская, літоўская і польская. Пісьменнасць на аснове кірыліцы і лацінскай графікі. Вернікі — польска-літоўскія татары — у асноўным мусульмане-суніты. Пачалі фарміравацца ў канцы XIV ст. на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага з выхадцаў з Залатой Арды, а пазней з Вялікай і Нагайской Ордаў, Крымскага ханства, дзе ў першай палове XV ст. утворылі васальнае Літве княства — Джагалдай»³.

Першыя звесткі пра знаходжанне татараў на тэрыторыі Беларусі гісторыкі адносяць да пачатку XIV ст. Вялікія князі ВКЛ Гедымін, Кейстут, Альгерд запрашалі татараў з Залатой Арды на службу і выкарыстоўвалі ў баражбे з Тэўтонскім ордэнам. Асаблівую апеку татарами аказваў Вітаўт, які разлічваў на іх як на ўмелых коннікаў і сяліў пераважна на заходніх межах дзяржавы і ў наваколлі буйных замкаў. У 1395 г. Вітаўт прыняў разбітага Цімурам хана Залатой Арды Тахтамыша, які быў паселены са сваёй дружынай у г. Лідзе. Шмат татараў было пераселена ў ВКЛ у выніку сумеснага паходу Вітаўта і Тахтамыша пад Азоў (1397; гэтая дата традыцыйна лічыцца пачаткам пасялення татараў на Беларусі) і Крым (1398). Яны былі размешчаны на берагах р. Вакі каля Вільні, а таксама ў самой Вільні, у Трокскім, Ашмянскім, Лідскім, Навагрудскім, Брэсцкім паветах, на Валыні і ў Аўгустоўскай губерні.

Татары пасяляліся ў Беларусі згуртаванымі родаплемяннымі групамі (улусамі), што ўплывала на іх ваенна-адміністрацыйны лад. Усе ваеннаслужачыя татары падзяляліся на харуствы (тыя ж племянныя улусы), а ў ваенных адносінах на сцягі (атрады). Часта харуствы і сцягі супадалі. Татары асядалі ў Беларусі неадначасова, таму іх улусы не зімалі які-небудзь пэўны павет. У люстрацыі татараў Вялікага Княства Літоўскага згадваецца 6 «фамілій» (харустваў, родаплемянных груп), з якіх Уланская (уланы, аглани) — нашчадкі малодшых ліній залатаардынскіх ханаў — налічвала 179 дамоў, 5 іншых склаліся на аснове плямёнаў, што ўваходзілі ў Залатую Арду і прынялі ўдзел у этнагенезе шэрагу цюркскіх народаў Паўночнага Прычарнамор'я і Сярэдняй Азіі (падающа ў парадку пасялення ў ВКЛ). Уйшунская

³ Джагалдай (Ягалдай) — невялікае татарскае ўладанне ў складзе ВКЛ (існавала прыкладна на тэрыторыі сучаснай Курскай вобласці і прылягаючых да яе земель). Заснавана ў 1438 г. выхадцамі з Залатой Арды. Існавала да пачатку XVI ст. на правах васальнага ўладання літоўскіх князей. Гл.: Татарский энциклопедический словарь. Казань, 1999. С. 172.

харуства склалася з цюркскага племя ўйшун (уйсын, усын, юшын), 244 дамы ў Трокскім, Віленскім і Лідскім паветах. Найманскае харуства адпавядала цюркскому племену найманаў, 126 дамоў у Ашмянскім і Віленскім паветах. Джагалдайская харуства прадстаўляла нашчадкаў племя джалаір, у склад якога ўвайшлі цюркскія плямены і якія прынялі ў XIII ст. гэтую назуву, 74 дамы ў Віленскім, Навагрудскім і Ашмянскім паветах. Кангарацкае харуства адпавядала племену канграт, 71 дом у Трокскім, Віленскім, Ашмянскім і Мінскім паветах. Племя барын, старэйшия роды якога былі аднымі з вышэйшых у Крыме, мела 82 дамы ў Навагрудскім і Мсціслаўскім паветах.

Паводле сацыяльна-еканамічнага становішча татарскае насельніцтва на землях ВКЛ у XVI–XVII стст. можна ўмоўна падзяліць на тры катэгорыі. Найбольш прывілеяваная група — прамыя нашчадкі залатаардынскіх ханаў (Астрынскія і Пунскія) і мурзаў, якія атрымалі тытулы князёў: Асанчуковічы, Барынскія, Кадышэвічы, Карыцкія, Крычынскія, Лоўчыцкія, Смольскія, Талькоўскія, Юшынскія і іншыя. Яны валодалі вялікімі вотчынамі з слянамі, за што павінны былі несці ваеннную службу. Да другой належалі нашчадкі простых воінаў. Яны атрымлівалі невялікія надзелы зямлі і апрача ваеннай службы выконвалі павіннасці на карысць вялікага князя (транспартную, кур'ерскую, каравульную і інш.). У 1561 і 1568 гг. яны атрымалі прывілеі на шляхецтва ад караля Жыгімонта II Аўгуста (зацверджаны у 1576, 1608 і 1634 гг.). Да трэцяй групы адносіліся гарадскія («простыя») татары — самая бедная група татараў у Беларусі. Паходзілі яны з перасяленцаў, якія на гістарычнай радзіме былі не феадаламі, а вольнымі або заўлежнымі «ясачнымі людзьмі». У гарадах і мястэчках ім адводзілася зямля пад сядзібы і агароды. Яны неслі павіннасці, як і мяшчане, плацілі пагалоўны падатак. Асноўнымі іх заняткамі былі рамізніцтва, гарбарства, агародніцтва, жывёлагадоўля.

З другой паловы XVII ст. ў татарскім асяроддзі знікаюць племянныя адрозненні, татарскія перасяленцы ўсё часцей прымаюць беларускія прозвішчы: Кандратовічы (нашчадкі племя кунгратаў), Бараноўскія (нашчадкі племя Барын), Карыцкія (нашчадкі рода Уланай), Александровічы, Гембіцкія, Раецкія, Смольскія і інш. Знікла і асобая татарская адміністрацыя — харунжыя (ваенныя), маршалкі (земскія), кадзі (суддзі).

Нягледзячы на пэўныя льготы і рэлігійную верацярпімасць (свабодна дазвалялася выінаваць іслам і будаваць мячэці), татары ў ВКЛ не мелі права ўдзельнічаць у выбарах у Сейм і мясцовыя сеймікі, займаць вышэйшыя дзяржаўныя пасады. Аднак шэраг татараў вызначыліся на дыпламатычнай службе, былі «пісарамі татарскімі» — перакладчыкамі з татарскай і турецкай моваў у адносінах з Крымам і Турцыяй. Найбольш вядомы з іх князь Абрагім Тымірчыч у пачатку XVI ст. — «пісар татарскі» канцыляры ВКЛ пры вялікіх князяx Аляксандры і Жыгмонце I.

Такім чынам, у канцы XIV–XVI ст. татары Вялікага Княства Літоўскага (жылі на тэрыторыі Беларусі, Літвы, Валыні, Падолі) склаліся

ў самастойную этнагэрытарыяльную супольнасць — літоўскія татары, якіх разам з карэннымі татарамі (жылі на Падляшшы) называлі польска-літоўскімі татарамі, з 1920-х гадоў — беларуска-літоўскімі, беларускімі татарамі, у канцы XX ст. — заходнімі татарамі. Перасяленцаў з татарскіх ханстваў адзначалася ўсё менш, іх апошня хвалі склалі татары — уцекачы з Паволжжа ў 2-й палове XVI ст., пасля заваявання Расійскай дзяржавай Казанскага і Астраханскага ханстваў, і мігранты з Крыма ў XVII — пачатку XVIII ст. (толькі на Украіну).

Татары, якія пасяліліся на тэрыторыі Беларусі ў перыяд сярэдневякоўя, адносяцца пераважна да этнічных супольнасцей Крымскага паўвострава, Паўночнага Каўказа і часткова Паволжжа. Сведчаннем гэтага з'яўляюцца этнакультурныя асаблівасці беларускіх татарап. Іх мова адносіцца да кіпчацкай групы цюркскіх моваў, якія былі пашыраны галоўным чынам на поўдні. Прафесар М. Піліпенка адзначае, што па антрапалагічнаму тыпу беларуска-літоўскія татары таксама бліжэй да татарап поўдня, тых, што знаходзіліся на Крымскім паўвостраве, Паўночным Каўказе, на заходзе Паволжжа. Татары ВКЛ адрозніваліся ад этнасаў Цэнтральнай і Сярэдняй Азіі і сваім гаспадарча-культурным тыпам. У іх гаспадарцы пераважала земляробства, у прыватнасці, агародніцтва, садаводства, а не жывёлагадоўля. Беларускія татары адрозніваліся ад азіяцкіх рэлігійнымі вераваннямі.

Для разумення ролі татарап-мусульман у беларускай нацыянальнай гісторыі неабходна звярнуць увагу і на месцы іх асадніцтва. Першапачаткова больш за ўсё яны пасяляліся ў цэнтральнай частцы Белай Русі — у Панямонні, а затым на яе поўдні і поўначы. Менавіта спачатку ў цэнтральнай частцы Белай Русі, а затым на яе поўдні і поўначы ў гэты час утварыўся беларускі этнас, фарміравалася яго мова і комплекс традыцыйной культуры. Усе гэтыя фактары былі ўмовай таго, што асобныя групы татарап-мусульман бралі ўдзел у беларускім этнагенезе. Пра гэта сведчаць многія факты, у прыватнасці, назвы рэк (Уса — вада, Сула — слабы, вялы, Гаўя — заслуга, Шчара — жоўтая, Жыўжма — жаночае татарскае імя), паселішчаў (са шматлікіх этнанімічных назваў, што трапляюцца на карце Беларусі, вельмі частымі з'яўляюцца тыя, якія ўтвораны ад слоў «татары» або турак. Усяго такіх найменняў, як лічыць прафесар В. В. Шур, захавалася да нашых дзён у Беларусі больш за 25).

У новай сваёй Айчыне татарскія пасяленцы арганічна ўжываліся, з пакалення ў пакаленне, у мясцовы сацыяльна-палітычны і бытавы ўклад жыцця, становіліся паўнапраўнымі грамадзянамі, а ў выпадку неабходнасці — самаадданымі абаронцамі краіны. Гэтымі патрыятычнымі якасцямі беларуска-татарскія воіны вызначаліся ў супрацьстаяннях ВКЛ нашэсцям не толькі з заходу (крыжакі, герайзм татарскай конніцы ў бітве пад Грунвальдам) або з усходу (Масковія), але таксама з боку крымскіх татарап, якія спусташалі набегамі межы дзяржавы. У актах Літоўскай метрыкі захаваўся знакаміты адказ тутэйшых татарап — своеасаблівы заклік да рыцарскага

гонару адзінаверцаў, што ўварваліся ў межы краіны: «Ні бог, ні Прагрок ... не загадваюць вам рабаваць, а нам быць няўдзячнымі. Мы паважаем вас як драпежнікаў і шаблямі нашымі знішчаем рабаўнікоў, а не братоў наших». У супліцы татараў да караля Жыгімонта ёсць упамінанне пра прысягу, якую на шаблях давалі іх бацькі, што будуць вернымі беларусам, з якімі «... пясок, вада і дрэвы з'яўляюцца нам агульнымі». Ці вось яшчэ прыклад. Падчас руска-польскай вайны 1792 г. татарскае насельніцтва аднадушна заяўляла аб сваёй падтрымцы законнай улады. Як адзначала газета «Народова і обща», «народ татарскі праз трох пасланых ад яго дэпутатаў паведаміў на правінцыяльнай сесіі Вялікага Княства Літоўскага, што як і ў Варшаве, так і ў правінцыях адважныя салдаты, сабраўшыся да сваіх мулаў, прысягалі на Кур'ане бараніць караля, Бацькаўшчыну і Канстытуцыю».

Вядомыя сваімі подзвігамі і ўмельствам у баях як шэраговыя воіны, так і камандзіры. Гэта перш за ўсё генералы Юсуф Беляк, Якуб Ясінскі, які загінуў у прадмесці Варшавы — Празе. Вядомасць атрымалі і іншыя генералы, такія, як Муса Сулькевіч, многія афіцэры, што змагаліся за свабоду і незалежнасць сваёй Бацькаўшчыны.

Мужнасць беларускіх татараў і пралітай кроў у абароне Рэчы Паспалітай былі прычынай таго, што польска-літоўска-беларускае грамадства прызнала іх за сваіх, за паўнапраўных і паўнавартасных грамадзян. Ян Дуклян Ахоцкі ў сваіх мемуарах, успамінаючы пра розныя роды Оўруцкай зямлі, так пісаў пра беларускіх татараў: «... ёсць татары перакопскія, кіпчакі, што былі на службе Рэчы Паспалітай, некаторыя засталіся ў Оўруцкай зямлі, прынялі хрысціянскую веру, а большасць у Літве тримаюцца пры сваёй даўній веры, маюць мячэці і мулаў. З такой вось сям'і і быў той сладкі генерал Беляк і нямала вышэйших афіцэраў: Ахматовічы, Азулевічы і г. д., якія да скону свайго жыцця верна служылі абраанай Радзіме. Трэба аддаць належнае ўсім сем'ям без выключэння, [...] натурализаваная ў краіне новая шляхта палюбіла новую Айчыну і верна ёй служыла».

У XVI – пач. XVII ст. татары ВКЛ паступова страцілі сваю родную мову і сталі карыстацца беларускай (позней таксама польскай, а з XIX ст. і рускай). Існуе перакананне, што беларускія татары забылі сваю мову таму, што браўлі сабе за жонак славянскіх дзяўчат і тыя выхоўвалі дзяцей на беларускай мове.

Пэўная доля ісціны ў гэтым ёсць. Але вядома з гісторыі, што пры пасяленні венграў над Дунаем яны прыйшлі і пасяліліся тут зусім без сваіх жанчын, але навучылі іх венгерскай мове, прыняўшы хрысціянства, не зліліся з навакольнымі народамі. Татары мелі сваіх жанчын, дзяцей і маглі прадаўжаць свой род. Галоўнае для татарына было тое, каб тримацца сваёй мусульманскай веры. Святыя кнігі мусульман напісаны на арабскай мове і на арабскай мове адпраўляюцца малітвы. Будучы адкрытым народам, які не мае ніякіх таямніц ад навакольнага насельніцтва, беларускія татары яшчэ ў XVI ст. стварылі багатую літаратуру — на беларускай і польскай мовах арабскім пісьмом — кітабы, тэджкіды, тэфсіры, хамаілы.

Цяпер тутэйшыя татары разумеюць больш за сто тысяч слоў, а праз беларускую мову лёгка разумеюць польскую, славацкую і іншыя славянскія мовы. У той жа час татары перадалі ў беларускую мову шмат цюркізмаў (па падліках Я. Якубоўскага, больш за 600). У паўсядзённым жыцці, у рэлігійнай лексіцы беларускіх татараў ужываюцца каля 300 слоў, якія зразумелыя татарам і не патрабуюць перакладу. Можна быць татарынам, хоць і не ведаць татарскай мовы. Можна быць беларусам і не карыстацца беларускай мовай. Жывучы расцярушана ў Беларусі, часам па некалькі сямей у вёсцы ці мястэчку, татары звужалі свой слоўніковы склад, а такая група абыходзілася некалькімі тысячамі слоў.

Некаторым нашым дзеячам не хапае 100 000 беларускіх слоў, каб выказаць вялікія ідэі, а таму яны і не карыстаюцца беларускай мовай. Наш малы татарскі народ на Беларусі цалкам задаволены багаццем беларускай мовы, таму і карыстаецца гэтай мовай на вуліцы, на працы, дома, у думках і снах. Толькі ў малітвах мы, як мусульмане, карыстаемся арабскай мовай, а нашы святыя кнігі перакладаюцца на беларускую мову, каб ведаць, аб чым у іх гаворыцца.

Паводле савецкага перапісу 1989 г., з 12,5 тысяч татараў каля 8 тысяч назвалі роднай мовай беларускую. Як заўважыў прафесар А. Каўка, з усіх іншаэтнічных супольнасцей у краіне беларускія татары былі адзінай, хто ў сувязі з ініцыяваным Прэзідэнтам А. Р. Лукашэнкам рэферэндумам (май 1995 г.) аб наданні рускай мове статуса дзяржаўнай, як і беларускай, не хавалі сваёй трывогі, каб узаконенае двухмоўе не абрнулася далейшым узмацненнем асіміляцыі, зняжэннем і без таго моцна аслабленага грамадскага прэстыжу роднай мовы беларусаў, што фактычна пасля рэферэндуму адбылося і адбываеца. Зварот дзеячаў татарскай культуры Ісмаіла Александровіча, Разаліі Александровіч, Алії Усманавай, Якуба Якубоўскага і іншых да землякоў-суродзічаў, якія прагучалаў у тыя дні, дастойны павагі ў святыле татарска-беларускага сяброўства, узаемнай салідарнасці на карысць нацыянальнай культуры.

«Мы, беларускія татары, — гаварылася ў звароце, — жывём на Беларусі амаль 600 гадоў і больш чым 500 гадоў карыстаемся беларускай мовай як роднай. Нашы рукапісныя кнігі — аль-Кітабы захавалі беларускую мову XV–XVI стст. І не збіраемся адмаўляцца ад беларускай мовы, хоць кожны татарын разумее іншыя славянскія мовы. Калі б бацькам прапанавалі памяняць сваіх родных дзяцей на іншых, прыгажэйшых, дужэйшых і разумнейшых, нават са знакам якасці на адпаведных месцах, то хіба толькі вар’яты згадзіліся б на гэта. А ці згадзіцца хто-небудзь памяняць сваіх бацькоў на іншых? А ці ведаеце вы, як ставіліся да тых, хто мяняў сваю веру на іншую? Можа і заманьвалі ў сваю веру, але выхрыстаў ніхто не любіў і не паважаў. З 12 тысяч татар, якія жывуць на Беларусі, у час перапісу 1989 г. большасць сцвердзілі, што родная іх мова беларуская. Мы спадзяємся, што на рэферэндуме беларускія татары, як старажылы, так і пазнейшыя пасяленцы,

выкажуцца за беларускую дзяржаўную мову без агаворак, бо далікатнасць, павага і шчырасць да народа, сярод якога мы жывём, да зямлі, дзе нарадзіліся нашы дзецы, дзе вечным сном спачываюць нашы продкі, не даруюць нам зраду сваёй Бацькаўшчыне». Цяжка сказаць, — піша А. Каўка, — колькі «татарскіх» галасоў уліosoся тады ў вынікове, больш чым «мільённае» беларускае «не» на згаданым вышэй галасаванні, ды не ў дакладнай лічбе справа. Важны і дарагі сам па сябе голас брацкай падтрымкі невялікім народам вялікай справы нацыянальнага самазахавання. У гэтым маральнym значэнні салідарнае слова беларускіх татараў разам з падобным тады ж зваротам да беларускай грамадскасці вядомых украінскіх пісьменнікаў А. Ганчара, І. Драча, Р. Лубкіўскага ды іншых трэба, думаць, застанецца незабыўным радком у летапісу беларускага адраджэння»⁴.

Сёння нашчадкі даўно забытых татарскіх ордаў — беларускія татары паспяхова працуяць ва ўсіх сферах грамадскага жыцця, беражліва захоўваюць традыцыі продкаў, адраджаючы нашу супольную гісторычную і культурную спадчыну на карысць нашае маці — Беларусі (вядомыя імёны і слынных людзей: кампазітара Дз. Смольскага, члена-карэспандэнта АН Беларусі Б. Смольскага, маршала Фуада (Івана) Якубоўскага, прафесараў С. Александровіча, Х. Александровіча, І. Лебедзя, мастакоў А. Александровіча, Э. Асановіча, Б. Смольскага, Маргарыты і Ханафі Сайфугаліевых, і іншых паважаных людзей розных професій).

Мы цалкам падзяляем думку, выказаную У. Конанам у змястоўным і цікавым артыкуле «Беларусь на мяжы тысячагоддзяў. Штрыхі да гісторычнага, палітычнага і духоўнага партрэта нацыі»⁵. У ім аўтар сцвярджае, што «...банальная памылка ўзнікае тады, калі беларуская нацыя атаясамляеца з усімі насельнікамі Беларусі. Тут роля іншасцінічных груповак неадназначная. Калі яны ўключаюцца ў моўна-культурны кантэкст тытульнай нацыі, тады гэта роля творчая, канструктыўная. Калі ж яны займаюць варожую пазіцыю да гэтага культурна-нацыянальнага кантэксту, тады іхня роля разбуразальная. Бывае і так, што іншанацыянальныя меншасці жывуць замкнутаю абшчынаю, тады іх пазіцыя да нацыі нейтральная. Нават «тыя [...] этнічныя беларусы, — падкрэслівае У. Конан, — якія не ўсвядомілі сябе беларусамі і аб'ектыўна не жывуць у кантэксце беларускай нацыянальнай мовы і культуры, актуальна выпадаюць з нацыі, іх прыналежнасць да яе — толькі эвентуальная, гэта значыць, толькі магчымая пры пэўных сацыяльна-палітычных умовах».

Прафесар М. Піліпенка адзначае: «Мноства фактаў сведчаць аб tym, што татары-мусульмане на Белай Русі цесна ўзаемадзейнічалі з беларусамі не толькі ў эканамічнай і палітычнай, але і ў культурнай сферах жыцця, бралі ўдзел у фарміраванні беларускага этнасу, узбагацілі яго мову

⁴ Каўка А. Будам жыць! Mn.; M., 1998. С. 228–229.

⁵ Літ. і мастацтва. 2000. 1 снеж.

і культуру. Беларусы і татары-мусульмане Беларусі маюць глыбокія гісторычныя сувязі. У іх агульныя інтарэсы, агульны гісторычны лёс. А таму ёсць пэўныя гісторычныя падставы для іх плённага супрацоўніцтва ў цяперашні час»⁶.

Беларускія татары жывуць у міры і згодзе з усімі народамі нашай краіны. Сваю галоўную задачу арганізацыі беларускіх татараў бачаць сёння ў адраджэнні духоўнасці ва ўзаемадзеянні з іншымі нацыянальнымі арганізацыямі і канфесіямі, скіраванай на ўратаванне грамадства, у першую чаргу, моладзі ад разбуральнага ўздзеяння так званай «масавай культуры», разгулу гвалту, п'янства, разбэшчанасці, што калечаць маладыя душы. У сваіх штодзённых малітвах мы просім Усіхвішнага быць міласцівым і міласэрным да зямлі, на якой мы жывём і якая стала нашай Радзімай, і да людзей, якіх беларускія татары лічаць сваімі братамі.

⁶ Першая міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Татары-мусульмане на землях Беларусі, Літвы і Польшчы». С. 42–43.

Уладзімір Мацвеев (Мінск)

ЦЫГАНЫ: «дзецы сонца» маюць свайго презідэнта і парламент

Сёння ў нашай краіне дзейнічаюць Грамадскае аб'яднанне «Беларуская цыганская дыяспара», якое ўзначальвае Алег Казлоўскі (з сядзібай у пасёлку Бараўляны пад Мінском), і Беларуская асацыяцыя цыганоў «Рома» (з сядзібай у пасёлку Калодзішчы), кіраўніком (баронам — ад цыганскага слова «баро», што значыць «вялікі») якой выбралі трох гады таму назад мяне. Усяго на тэрыторыі Беларусі сёння пражывае больш за 60 тысяч «ромаў», або «ромалаў», як мы называем самі сябе. Каля 90 працэнтаў з іх праваслаўнага веравызнання, каля 10 — каталіцкага. Першыя карыстаюцца кірылічным алфавітам, другія — лацінскім. Больш за ўсё нас у Гомельскай вобласці (Калінкавічы, Васілевічы, Гомель), а таксама на Брэстчыне, пад Мінском. Тут мы аселі пасля хрушчоўскага Указа 1962 г. аб спыненні вандроўнай дзейнасці цыган. На жаль, амаль палавіна нашага насельніцтва пражывае ў зоне чарнобыльскага забруджання. Ёсць у нас і іншыя праблемы. Найперш — ніzkі ўзровень пісьменнасці, адсутнасць наўковай эліты. Адзіны цыган-гісторык, Ваня дэ Жыла-Каханоўскі, сёння пражывае ў Францыі. Праўда, родам ён з Беларусі, з Брэста. Калі мы нядаўна, 25–28 ліпеня, былі ў Празе на V кангрэсе Сусветнага цыганскага саюза, ён увесе час гарнуўся да нас, распытваў пра зямлю сваіх продкаў.

А цяпер — пра сам кангрэс. Яму папярэднічала вялікая работа. Менавіта па ініцыятыве і пад кіраўніцтвам беларускіх «дзяцей сонца» быў створаны ўсходні блок, куды ўвайшлі Расія, Беларусь, Украіна, Літва, Латвія і Эстонія. Таму і на кангрэсе мы маглі праводзіць сваю лінію, сваю палітыку. Мы — гэта Алег Казлоўскі, яго намеснік Артур Гоманаў, віцэ-прэзідэнт нашай асацыяцыі «Рома» Уладзімір Уладзіміравіч Мацвеев і аўтар гэтых радкоў. Першы з іх быў выбраны членам парламента, другі — уключаны ў камісію па Халакосту, трэці — у камісію па сацыяльных пытаннях і эканоміцы, а я ўвайшоў у склад Канстытуцыйнага суда.

На кангрэсе быў выбраны першы прэзідэнт Сусветнага цыганскага саюза. Ім стаў доктар Эміль Шчука (дарэчы, ён дніамі прыезджаў у Мінск на вяселле свайго сына). Штаб-кватэрай Міжнароднага цыганскага парламента будзе Вена. На кангрэсе разглядалася таксама пытанне аб стварэнні Еўрапейскага ўніверсітэта з выкладаннем на цыганскай мове нашай гісторыі, этнологіі і культуры. Праблема адукцыі асабліва актуальная для Беларусі, дзе да сённяшняга дня няма ніводнай цыганскай школы і нават ніводнага цыганскага класа. Толькі 20 працэнтаў нашых дзяцей ходзяць у школы і дашкольныя ўстановы.

І яшчэ адно балючае пытанне. Як вядома, фашысцкі рэжым жорстка праследаваў цыганоў з-за іх «арыйскага» (з Індыі) паходжання. Пасля апошній сусветнай вайны ў Беларусі засталося не больш аднаго працэнта іх даваеннага насельніцтва. У Брэсце знаходзіўся адзіны ў Еўропе канцэнтрацыйны лагер для цыганоў. Сёння нам вядома шэсць месцаў масавых расстрэлаў нашых супляменнікаў. Таму ў нас востра стаіць праблема матэрыяльных кампенсацый ахвярам Халакосту і іх нашчадкам. Сума, выдзеленая Беларусі толькі нямецкім фондам «Халакост», роўная 348 мільёнам долараў ЗША. Але атрымаць іх вельмі няпроста. Ёсьць тут і аўтактыўныя прычыны: будучы вандроўнікамі, «ромалы» амаль не ведалі, што такое пашпарт. Чамусыці нам, не давяраючы, чыняць перашкоды і ў стварэнні адпаведнага фонду. Вядома, мы можам стварыць яго і за межамі нашай краіны. Але тады будуць згублены значныя сумы. А іх можна было бы выкарыстаць на развіццё адукцыі, увекавечванне памяці ў месцах масавых рэпрэсій, стварэнне для цыганоў новых рабочых месцаў.

Беларусы павінны болей ведаць пра цыганоў, пра іх складаную гісторыю. Тады і знікне недавер паміж намі, наладзіцца ўзаемнае разуменне і супрацоўніцтва.

БЕЛОРУСЫ И ЧУВАШИ

Белорусы и чуваши: что общего между ними? Ведь они находятся друг от друга на огромном расстоянии, исчисляемом почти двумя часовыми поясами, да и в анналах истории их пути никогда не пересекались. Но в то же время на различных этапах развития многие вехи истории этих народов совпадают или близки по характеру происходящих событий. Достаточно напомнить, что:

- в известные времена через Беларусь проходил торговый путь «из варяг в греки», а через Чувашию — аналогичный путь «из варяг в хазары»;
- чувашская земля, так же как и белорусская, в течение нескольких веков была ареной больших исторических событий. Она подвергалась постоянным нашествиям и опустошительным войнам со стороны Хазарского каганата, монголо-татар, Казанского ханства и т. д.;
- в разные исторические периоды Беларусь входила в состав ВКЛ, Речи Посполитой, России, так же и чуваши оказывались в клещах хазар, монголо-татар, новгородских князей, казанских ханов;
- как белорусы пережили период окатоличивания и ополячивания, так и чуваши выдержали и не покорились повальному омусульманиванию и отатариванию.

Приведенные выше аналогии свидетельствуют о том, в каких сложных условиях происходило становление белорусов и чувашей. Историки считают чувашей потомками волжских булгар. После распада Великой Волжской Булгарии большая часть из них ушла за Дунай и образовала Дунайскую Булгию, оставшаяся часть переселилась на правый берег Волги, где впоследствии сложился чувашский этнос. Формирование единой народности проходило очень сложно и долго и завершилось лишь на рубеже XV–XVI вв. Мне кажется, что этот затяжной характер объясняется прежде всего местопроживанием чувашей: на исторической линии соприкосновения двух частей света — Европы и Азии, «встречи» двух цивилизаций — восточной и западной, и двух религий — христианской и мусульманской.

Но постепенно с исторической арены исчезли Волжская Булгария, Хазарский Каганат, распалась Золотая Орда, ушли в прошлое Ханства Казанское, Сибирское и прочие. А чувашский народ остался со своей культурой языком, обычаями, традициями и со своим менталитетом.

Затем наступила новая эпоха для чувашей. Во второй половине XVI в. Чуваши оказались под властью Московского государства. Принято считать, что вхождение в состав России было прогрессивным событием для чувашей, т. к. в ее составе они обрели возможность жить в мирных условиях: прекратились бесконечные разорительные военные действия на чувашской

земле. Однако, на самом деле, татарский гнет сменился на русский, который нисколько не был слабее старого. В русском государстве чуваша были зачислены в разряд «черных людей», которые выполняли тяжелые повинности. Их не допускали к государственному управлению, подавляли самобытную культуру.

Вместе с тем само вхождение и последствия этого события (в том числе и последующее обращение чувашей в православие) оказались для них событиями эпохального значения. Они фактически определили весь ход новой социальной и этнической истории чувашей, избавив их от исламизации и, как следствие, реальной перспективы исчезновения как этноса.

Действительно, появление славянского этнического элемента существенно повлияло на общую культуру и быт, язык и верования чувашей. В некоторых русских источниках XVI–XVII вв. чуваша характеризуются как смирный и трудолюбивый народ. Они, пишут историки, заметно отличаются от русских по внешнему облику: смуглолицые, лоб покатый, нос тонкий, глаза карие, рост средний, а походка тяжелая, в перевалочку. Однако, во второй половине XVIII в. мы находим несколько иную характеристику: «их лица как у всех европейцев, живущих к северу. Преобладающее телосложение худощавое [...] Кolorитен и своеобразен внутренний духовный мир чуваша, твердая память, мыслит конкретно, говорит медленно [...] настойчив, скрытен».

Н. Никольский считает, что чуваш очень любознателен, доверчив, верен данному слову и строго его соблюдает. Он отличается исключительным гостеприимством и почтительным отношением к старшим. Этноним «чуваш» созвучен со словом «йаваш», то есть покорный, незлобный. Помордовски «чуваш» значит «благородный, чистый, гордый». По утверждению бразильского ученого Зафирова, на языке инков слово «чуваш» переводится как «бог света».

В работе Н. Карамзина и В. Магницкого подчеркивается, что «чуваш от природы добр, бескорыстен и миролюбив; сделанная ему малость услуга обязывает его на целую жизнь благодарностью». Л. Толстой выделял в чувашах честность и исполнительность, умение почувствовать горе и страдание другого человека.

Многие исследователи утверждают, что чувашский народ — земледелец. Они всегда являлись прилежными хлеборобами. Все полевые работы наравне с мужчинами выполняли и женщины. Они сеяли рожь, пшеницу, овес, ячмень, гречиху, горох. Наибольшее значение отводилось ржи, ею засевали весь озимый клин. Техника ведения земледелия имела сходство с земледелием других народов — соха, борона. Убирали зерновые серпами. Важной отраслью крестьянского хозяйства оставалось животноводство. Кроме скотоводства, овощеводства и птицеводства чуваша издревле занимаются пчеловодством. Занимаются чуваша также огородничеством и садоводством, выращивают картофель, капусту, лук, чеснок, огурцы, морковь и

другие культуры. Из плодовых деревьев были широко распространены яблоня, вишня, слива. В народе существовала хорошая традиция: каждый в течение своей жизни должен посадить и вырастить не менее двух плодовых или других деревьев.

В прошлом, как правило, чуваши, как и белорусы, все необходимое в хозяйстве и быту изготавливали сами. Женщины пряли и ткали для нужд семьи и лишь в редких случаях для продажи. С развитием товарно-денежных отношений расширялись кустарные промыслы, такие, как производство изделий из дерева — бочек, посуды, плетение корзин, канатов и многое другое. У чувашей хорошо был развит и такой стариинный промысел, как охота. Начиная с осени, они охотились на зайцев, белок, куниц, лис, медведей, куропаток. Чуваши искусные плотники, резчики художественной резьбы по дереву. Резьбой они до сих пор украшают снаружи жилые дома, ворота и различные предметы домашнего обихода. Широко развиты и промыслы, которые связаны с обработкой продуктов животноводства: изготовление валяной обуви, изделий из кожи и овчины. В каждой избе имелись необходимые принадлежности для производства тканей от прядки до ткацких станков.

Из сказанного видно, что производственная деятельность чувашей и белорусов почти ничем не отличается. А что касается других аспектов материальной и духовной культуры (языка и религии, традиций и обычаяев, нравов чувашей и белорусов), можно было бы говорить долго и, как мне думается, это тема для отдельного разговора, тем более она требует дополнительных исследований и является своеобразным «полигоном» для специалистов.

После такого экскурса, пожалуй, в самый раз поставить вопрос о том, когда появился первый чуваш на белорусской земле. Сразу же отвечу, что на данном этапе однозначно назвать дату, фамилию никто не может, ибо история не сохранила никаких следов о первооткрывателях.

Но все же, в поисках ответа, я попытаюсь несколько примеров использовать для рассуждения. Еще в XVII–XVIII вв. по различным причинам происходила миграция чувашей. Если в начале XVIII века за пределами Чувашии проживало около 11% от общего числа чувашей, то уже к середине века их число утроилось и составило 35%.

Не вдаваясь в детали, можно обозначить основные причины этого процесса: поиск лучшей доли, особенно земли; привлечение чувашей к военной службе, а затем обязательное солдатское поселение; феодально-крепостнический гнет; насилиственная исламизация и христианизация и др. Уходили чуваши целыми семьями и переселялись на новые места не только на востоке и на юге, некоторые направлялись и на запад. Вполне вероятно, кто-то из них мог добраться и до Беларуси. Тем более, это подтверждается конкретными примерами.

В дневниковых записях известного героя Отечественной войны 1812 г. Дениса Давыдова найдены строки: «...в том бою от верной гибели спас

меня обаятельный, остроумный и храбрейший инородец из Чебоксарского уезда Кондратий Иванов, долгое время живший среди белорусов...». Эти слова убедительно подтверждают, что Иванов оказался здесь еще до начала нашествия французов.

В унисон этому событию можно привести другой, не менее интересный пример. В 1987 году я познакомился с 87-летней жительницей Витебщины Клавдией Ивановной Ковальчук. Она себя считала белорусской чувашкой в шестом поколении. Если верить ее рассказам, то можно предположить, что ее предок на Придвинье появился в 1805 году. Он проходил рекрутскую службу. А когда началась война с французами, в одном из боев был ранен в ногу. После излечения стал инвалидом и остался жить в Бешенковичском районе. Так светловолосый Иван стал белорусским чувашом. Он оказался исключительно способным и любознательным человеком. Будучи учеником кузнеца, выполнял сложные задания мастера. К тому же он удивлял всех сельчан умением легко запоминать языки. Он еще до рекрутства свободно владел не только своим чувашским, но и русским и татарским языками. А тут за короткое время усвоил белорусский язык и свободно общался на польском. Так за три года он стал совершенно своим, и сельчане даже забыли, что он инородец и имеет фамилию Волков. Они его прозвали Ковальчуком за успехи в кузачном деле. Помогли построить дом. Сыграли свадьбу. Через год родился сын, крещенный Василием Ковальчуком. К сожалению, других детей у чуваша не было. Кстати, у всех последующих продолжателей династии по удивительному стечению обстоятельств так же рождалось только по одному мальчику. Исключением стало рождение последней из рода Ковальчуков девочки, нареченной Клавдией Ивановной. У нее тоже не было ни братьев, ни сестер. По этому поводу отец изрек: «чертово племя». Как бы отрицая скверную традицию, Клавдия родила двух сыновей, хотя и они счастья семье не принесли. Великая Отечественная война унесла не только сыновей, но и мужа. Так 44-летняя женщина осталась одинокой, но не сломленной. Она работала, помогала другим. Отрадно и то, что она себя всегда считала чувашкой, хотя знала на чувашском языке всего три слова: хлеб, молоко и люблю. Мечтала посмотреть на Чувашию, но не получилось. Рассказав все это, она заявила: теперь могу спокойно умереть, тайну семьи не унесла с собой. Умерла она в 1989 году, и с ее смертью прервалась родословная белорусских чувашей Ковальчуков.

Грустная история, но она может быть не единственной. Нам предстоит терпеливый поиск для установления истины. Я надеюсь, что в этом благородном деле примут участие все чуваши, проживающие на этой благодатной и гостеприимной земле. К сведению, в настоящее время нас, белорусских чувашей, около трех тысяч и почти столько же белорусов проживает в Чувашской республике, которые гордо себя называют чувашскими белорусами.

В заключение все же надо уточнить: что общего в менталитете белорусов и чувашей? Снова, отвечая на этот вопрос, приведу пример. Во время службы в армии мне посчастливилось около 15 лет быть среди обеспечивающих безопасность при запуске и посадке космических кораблей. Иногда нас приглашали на постановку задач перед запуском космических экипажей. Однажды, а если быть точным, в апреле 1967 года перед вторым полетом В. М. Комарова на корабле «Союз-1», нас собирали на очередной инструктаж. До начала совещания оставалось около получаса. Короткое время космонавты балагурили (а они этим ремеслом владели в совершенстве), рассказывали разные веселые истории, прибаутки и небылицы. Нам, земным, было все интересно. Около Комарова стояли несколько авиаторов, по поведению похожих на молодых космонавтов. Зная о том, что Владимир Михайлович очень серьезный и увлекательный рассказчик, я тихонько пристроился к его группе. Не помню, о чем шел разговор, но Комаров неожиданно его прервал и, посмотрев на одиноко стоящих в стороне от остальных космонавта Николаева и незнакомого нам старшего лейтенанта, сказал:

«Посмотрите на них, как они похожи друг на друга: и ростом, и фигурой, будто братья-близнецы». Казалось бы, что у них может быть общего — Андриан старше его на 12 лет, да и по жизненному и летному опыту годится ему в отцы, а ведет себя как с равным, чтобы передать молодому коллеге все, что знает и умеет. Я давно присматриваюсь к ним. Они всегда вместе и всегда что-то увлеченно обсуждают. И что удивительно, они оба исключительно скромны, немногословны и даже немного стеснительны. Их обоих отличают аккуратность, исполнительность и ответственность, тактичность и воспитанность. У них необычайная тяга к знаниям и любознательность. И еще, это нестандартность мышления и глубина мыслей. Молодой у нас в отряде второй год. Он из Беларуси. А теперь подумайте, каким образом природа сумела одарить чуваша и белоруса одинаково высокими человеческими качествами и вселить полное взаимопонимание и духовное единство?

...С тех пор прошло много времени. Комаров погиб при посадке того испытательного корабля. Николаев и Климук (а он был именно тем молодым, которого тогда называли «тенью Николаева») по два раза выполняли полет в космос и стали не только дважды Героями, но и генералами и кандидатами наук. А слова, сказанные Комаровым, до сих пор у меня в памяти, потому что он исключительно метко и точно определил общность характеров и нравов белоруса и чуваша. Как говорят, тут комментарии излишни, ибо сама природа сделала их такими.

И, наконец, несколько цифр, характеризующих степень прочности устоев чувашских семей. Я в прошлом году провел опрос семейных пар, проживающих в Минске. Их оказалось 55. Задавал один и тот же вопрос: «Бывают ли серьезные конфликты между мужем и женой из-за неприязни или

непонимания? Опрошенных семей по национальному признаку свел в 5 групп: первая — муж и жена — чуваши (9 семей); вторая — муж (чуваш), жена (белоруска) — 31 семья, третья — муж (белорус), жена (чувашка) — 8 семей, четвертая — муж (чуваш), жена (русская) — 4 семьи и пятая — муж (чуваш), жена (украинка) — 3 семьи. Полученные ответы позволили сделать вывод: первая и вторая группы вполне благополучные (в них нет серьезных конфликтов), третья — благополучная (в них — незначительные недоразумения), а в последних — серьезные недоразумения из-за попытки жен унижать мужей. Все это еще раз подтверждает однородность менталитета чувашей и белорусов, в основе которого лежит доброта.

В одной песне поется:

Говорят, Ала-Тау — гора высокая.
Да, Ала-Тау — высокая гора.
Но есть нечто выше Ала-Тау,
Это человеческая доброта.

Мне думается, что человеческая доброта — это незабываемые страницы вековой дружбы наших народов, это вера в светлое будущее, это — мечта о счастье. Поэтому свое выступление хочу закончить словами благодарности белорусскому народу за то, что мы на белорусской земле живем как в дружной многонациональной семье народов Беларуси. За все это большое вам спасибо!

КОРАТКА ПРА АЎТАРАЎ

Астапенка Анатоль — кандыдат фізіка-матэматычных навук, дацэнт Беларускага універсітета культуры (Мінск).

Бабко Аркадзь — кандыдат філософскіх навук, настаўнік (Салігорск, Беларусь).

Багданаў Іран — прэзідэнт Міжнароднага фонда татара-башкірской духоўнай спадчыны «Чышма».

Багдановіч Ірына — кандыдат філалагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы НАН Беларусі (Мінск).

Быкаў Капітон — кіраўнік прэс-службы Абшчыны беларускіх чувашоў (Мінск).

Валодзіна Таццяна — навуковы супрацоўнік Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы НАН Беларусі (Мінск).

Глагоўская Алена — доктар філалогіі, дацэнт універсітетаў у Белаастоку і Гданьску (Польшча).

Горбач Таццяна — кіраўнік Цэнтра нямецкай культуры «Відэргебурт» (Мінск).

Дзербіна Галіна — кандыдат юрыдычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Цэнтра імя Ф. Скарыны (Мінск).

Дубянецкі Эдуард — кандыдат гістарычных навук, вядучы навуковы супрацоўнік Цэнтра імя Ф. Скарыны (Мінск).

Запруднік Янка — доктар гісторыі, дзеяч беларускай дыяспары (Нью-Йорк, ЗША).

Канапацкі Ібрагім — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Беларускага дзяржаўнага педуніверсітета імя Максіма Танка, старшыня мусульманскай абшчыны г. Мінска.

Кротаў Андрэй — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Гомельскага дзяржаўнага універсітета імя Ф. Скарыны.

Конан Уладзімір — доктар філософскіх навук, загадчык аддзела Цэнтра імя Ф. Скарыны (Мінск).

Лабынцаў Юрый — доктар філалагічных навук, дырэктар Цэнтра беларусазнаўчых даследаванняў Інстытута славяназнаўства РАН (Масква).

Лазько Рыгор — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Гомельскага дзяржаўнага універсітета імя Ф. Скарыны.

Лейзераў Аркадзь — прафесар (Мінск).

Лыч Леанід — доктар гістарычных навук, галоўны навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі (Мінск).

Макара-Студзінська Марта — доктар медыцыны (Люблін, Польшча).

Мазько Эдуард — навуковы супрацоўнік Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы (Гродна, Беларусь).

Мацвеев Уладзімір — барон Беларускай асацыяцыі цыганаў «Рома» (Мінск).

Мікуліч Аляксей — доктар біялагічных навук, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута мастацтвазнаўства, этнографіі і фальклору НАН Беларусі, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі (Мінск).

Мірановіч Яўген — доктар габілітаваны, прафесар Універсітэта ў Беластоку (Беласток, Польшча).

Пушкін Ігар — дырэктар Музея гісторыі Магілёва (Беларусь).

Радзік Рышард — доктар габілітаваны, дацэнт Універсітэта імя Марыі Кюры-Складоўскай (Люблін, Польшча).

Смалянчук Алесь — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы (Беларусь).

Тарасюк Дар'юш — супрацоўнік Інстытута гісторыі Усходняй Еўропы Універсітэта імя Марыі Кюры-Складоўскай (Люблін, Польшча).

Ткачоў Міхail — старшыня Рэспубліканскага грамадскага аб'яднання «Рускае таварыства», паэт, перакладчык (Мінск).

Токць Сяргей — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы (Беларусь).

Чувак Святланы — аспірантка Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы (Беларусь).

Філіповіч Яўген — настаўнік (Гарадзішча, Мінскі р-н.).

ЗМЕСТ

АГУЛЬНЫЯ ПЫТАННІ:

ЭТНАГЕНЕЗ, САМАБЫТНАСЦЬ, СТЭРЭАТЫП, МЕНТАЛЬНАСЦЬ

Уладзімір Конан (Мінск)

Беларуская альтэрнатыва:
глабалізацыя і нацыянальнае адраджэнне 5

Эдуард Дубянецкі (Мінск)

Уплыў заходній і ўсходній цывілізацый
на беларускую культуру 12

Аляксей Мікуліч (Мінск)

Антрапагенетычныя сувязі беларусаў
з памежнымі этнасамі 18

Яўген Філіповіч (Гарадзішча, Мінскі раён)

Маё бачанне этнагенезу беларусаў 22

Таццяна Валодзіна (Мінск)

Гармонія чалавека і світу ў народнай медыцыні беларусаў 29

Леанід Лыч (Мінск)

Праблемы захавання беларускай адметнасці
ў славянскай супольнасці народаў 33

Марта Макара-Студзінска (Люблін, Польшча)

Стэрэатып беларуса з пункту гледжання псіхалогіі 42

Андрэй Кротаў (Гомель, Беларусь)

Да пытання аб вывучэнні беларускага стэрэатыпа
Польшчы і палякаў 54

Святлана Чувак (Гродна, Беларусь)

Ментальнасць беларуса: стэрэатыпы і рэальнасць 60

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ САМАСВЯДОМАСЦЬ У ГІСТАРЫЧНЫМ РАЗВІЦЦІ

Юрий Лабынцев (Москва)

Западнобелорусская літературная среда XV–XIX вв.
и становление национального движения 63

Сяргей Токць (Гродна, Беларусь)

Беларускі нацыянальны рух XIX – пач. XX ст. у кантэксце нацыянальных
рухau народаў Цэнтральна-Усходній Еўропы 68

Рышард Радзік (Люблін, Польшча)	
Пецярбургскі «Гоман» як пачынальнік	
беларускай нацыянальнай ідэі ў XIX стагоддзі	76
Ірына Багдановіч (Мінск)	
Нацыянальная ідэя ў паэтычных сімвалах	
10–20-х гадоў XX стагоддзя	87
Лена Глагоўская (Беласток, Польшча)	
Роля культуры ў развіцьці беларускай нацыянальнай съведамасці	
ў міжваенны перыяд	94
Эдуард Мазько (Гродна, Беларусь)	
Славянская праблематыка на старонках друку Беларускай хрысціянской	
дэмакратыі (20-30-я гг. XX ст.)	103
Аркадзь Бабко (Салігорск, Беларусь)	
Элементы скептыцызму ў менталітэце беларусаў:	
Праблема ўплыву на вырашэнне міжнацыянальных	
і міжканфесійных супяречнасцей	108
Анатоль Астапенка (Мінск)	
Беларускі нацыяналізм	
у кантэксле єўрапейскай цывілізацыі	112
Янка Запруднік (Нью-Йорк, ЗША)	
Беларускае (дваццатое) стагоддзя:	
Параўнальная рэтраспектыва	120

ДЗЯРЖАЎНАСЦЬ, МІЖДЗЯРЖАЎНЫЯ АДНОСІНЫ

Галіна Дзербіна (Мінск)	
Статуты Вялікага Княства Літоўскага	
як праява прававой культуры Рэнесансу	127
Яўген Мірановіч (Беласток, Польшча)	
Беларускія гаспадарчыя арганізацыі ў Польшчы	
(1920–1921)	137
Рыгор Лазько (Гомель, Беларусь)	
Клотаты Москвы і Варшавы ў сувязі	
з акадэмічнай канферэнцыяй 1926 года	142

НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ СУПОЛЬНАСЦІ БЕЛАРУСІ

Ігар Пушкін (Магілёў, Беларусь)	
Арганізацыя і дзеянасць грамадска-палітычных аб'яднанняў	
нацыянальных меншасцяў БССР у 20-я гады XX ст.	149
Татьяна Горбач (Мінск)	
К вопросу о судьбах немцаў Беларусі.	
Возраждение немецкой культуры (90-е годы XX в.)	159

Михаил Ткачев (Минск)	
Особенности возрождения национального самосознания в русской национальной общности Беларуси	164
Алесь Смалянчук (Гродна, Беларусь)	
Палякі Міншчыны і беларускі нацыянальны рух (1916–1918 гг.)	171
Dariusz Tarasiuk (Lublin, Polska)	
Kwestia białoruska w poglądach mińskich Polaków (1917–1918)	186
Аркадий Лейзеров (Минск)	
Участие поляков в государственной, экономической, культурной жизни Беларуси (1920–30-е годы)	193
Іран Багданаў (Мінск)	
Татары і башкіры: «Чышма» запрашае да супрацоўніцтва	201
Ібрагім Канапацкі (Мінск)	
Беларускія татары як складовая частка агульнай супольнасці	203
Уладзімір Мацвеев (Мінск)	
Цыганы: «дзеці сонца» маюць свайго прэзідэнта і парламент	211
Капітон Быков (Мінск)	
Белорусы и чуваши	213
КОРАТКА ПРА АЎТАРАЎ	219

Навуковае выданне

БЕЛАРУСІКА
ALBARUTHENICA
Кніга 22

НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістай
«Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый»
(Мінск, 21-25 мая, 4-7 снежня 2000 г.)

На беларускай, польскай і рускай мовах.

Набор і вёрстка выкананы на кам'юнтэрах Цэнтра імя Ф. Скарыны
Падрыхтоўка тэкстаў У. Кулажанка. Вёрстка Я. Мальдзіс. Рэдактар і карэктар С. Дубянецкі.

Здадзена ў набор 5.01.2001. Падпісана ў друк 28.09.2001.
Фармат 60x90 $\frac{1}{16}$. Папера афсетная. Гарнітура Таймс.
Афсетны друк. Ум. друк. арк. 14. Ул.-выд. арк. 14,4.
Тыраж 300 экз. Заказ 91.

Падатковая льгота — Агульнадзяржаўны класіфікатар
Рэспублікі Беларусь АК РБ 007-98 ч. 1 код 22.11.20.600.

МГА «Беларускі кнігазбор».
Ліцэнзія ЛВ № 105 ад 31.12.1997 г.
220034, г. Мінск, вул. Фрунзе, 5.

Надрукавана з дыяпазітываў рэдакцыі ТАА «Юніпол».
Ліцэнзія ЛП № 210 ад 5.01.1998 г.
220039, г. Мінск, Караткевіча, 7а.